

Godina XL/2021

Broj 2-3

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Ana Batričević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja

Luci, Bosna i Hercegovina

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Zoran Pavlović, Pravni fakultet Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Srbija

Olivera Pavičević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research

and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Sladana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja Luka, Republic of Srpska

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Zoran Pavlović, Faculty of Law, University of Business academy Novi Sad, Serbia

Olivera Pavičević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Milena Miličević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XL / broj 2-3 / 2021

S A D R Ź A J

Hajdana Glomazić EVALUACIJA EFEKTIVNOSTI GRUPNIH I INDIVIDUALNIH OBUKA U ORGANIZACIJI U CILJU UNAPREĐIVANJA KOMPETENCIJA ZAPOSLENIH	9
Ana Batrićević <i>PHOTOVOICE</i> I (RE)SOCIJALIZACIJA PRESTUPNIKA	21
Milena Milićević NEKE KARAKTERISTIKE SAJBER VRŠNJAČKOG NASILJA I SAJBER VIKTIMIZACIJE U POPULACIJI OSOBA SA OMETENOŠĆU – PREGLED ISTRAŽIVANJA	41
Ljeposava Ilijić ZATVORSKA SOCIJALNA KLIMA – POJAM, FAKTORI I ZNAČAJ ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME	59
Andrej Kubiček KRIMINALNI ARGO (ŠATROVAČKI) I POZAJMLJENICE IZ ROMSKOG JEZIKA	77
Nikola Drndarević PSIHOLOŠKE TEORIJE O AGRESIJI	91
Dragica Bogetić PREVENCIJA SUICIDALNOSTI OSUĐENIH U ZATVORU	105
Prikaz monografije Nikola Drndarević EFEKTI ZATVORA U RESOCIJALIZACIJI OSUĐENIKA Autorke Jasmine Igrački	123
Prikaz monografije Aleksandra Marković ŽIVOT NA INTERNETU: PRAVO NA PRIVATNOST I <i>ONLINE</i> KOMUNIKACIJA autorke Ivane Stepanović	127

Prikaz monografije Nikola Vujičić IZAZOVI U POSTPENALNOM PRIHVATU MALOLETNIH UČINILACA KRIVIČNIH DELA U REPUBLICI SRBIJI (NORME, PRAKSA I MERE UNAPREĐENJA) autorke Ivane Stevanović	131
Prikaz monografije Andrej Kubiček SLOBODA U KRUGU autorke Ane Batrićević	137
Jovan Ćirić IN MEMORIAM PROF. DR MIROSLAV ĐORĐEVIĆ 1926 -2021	141

Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research (IKSI)

Volume XL / Number 2-3 / 2021

TABLE OF CONTENTS

Hajdana Glomazić EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF GROUP AND INDIVIDUAL TRAINING IN THE ORGANIZATION TO IMPROVE THE COMPETENCIES OF EMPLOYEES	9
Ana Batrićević <i>PHOTOVOICE</i> AND (RE)SOCIALISATION OF OFFENDERS	21
Milena Milićević SOME CHARACTERISTICS OF CYBER BULLYING AND CYBER VICTIMIZATION IN THE POPULATION OF PERSONS WITH DISABILITIES – RESEARCH REVIEW	41
Ljeposava Ilijić PRISON SOCIAL CLIMATE – THE CONCEPT, FACTORS AND SIGNIFICANCE OF THE PRISON SOCIAL CLIMATE	59
Andrej Kubiček CRIMINAL ARGOT (<i>ŠATROVAČKI</i>) AND ROMANI LOANWORDS	77
Nikola Drndarević PSYCHOLOGICAL THEORIES OF AGGRESSION	91
Dragica Bogetić PREVENTION OF SUICIDALITY OF PRISONERS	105
Book review Nikola Drndarević EFFECTS OF IMPRISONMENT IN THE RESOCIALIZATION OF CONVICTS by Jasmina Igrački	123
Book review Aleksandra Marković LIFE ON THE INTERNET: THE RIGHT TO PRIVACY AND <i>ONLINE</i> COMMUNICATION by Ivana Stepanović	127

Book review Nikola Vujičić CHALLENGES IN THE POST-PENAL RECEPTION OF JUVENILE OFFENDERS IN THE REPUBLIC OF SERBIA (NORMS, PRACTICES AND MEASURES OF IMPROVEMENT)" by Ivana Stevanović	131
Book review Andrej Kubiček FREEDOM IN THE CIRCLE by Ana Batrićević	137
Jovan Ćirić IN MEMORIAM PROF. DR MIROSLAV ĐORĐEVIĆ 1926 -2021	141

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 9-20
Originalni naučni rad
Primljeno: 1. 12. 2021. godine
Prihvaćeno: 16. 12. 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi20212301
UDK: 005.963.1

EVALUACIJA EFEKTIVNOSTI GRUPNIH I INDIVIDUALNIH OBUKA U ORGANIZACIJI U CILJU UNAPREĐIVANJA KOMPETENCIJA ZAPOSLENIH*

Hajdana Glomazić*

Predmet rada je evaluacija efektivnosti grupnih i individualnih obuka u organizaciji. Cilj rada je pružanje odgovora na pitanje da li su sprovedene grupne i individualne obuke bile efektivne u smislu unapređivanja kompetencija zaposlenih. Korišćena metoda je strukturirani intervjui. Rezultati su pokazali da su ispitanici procenili da su i grupne i individualne obuke bile visoko efektivne kako na ličnom, tako i na profesionalnom planu. Međutim, verujemo da je tako visoko ocenjena efektivnost obuka više proizvod sinergije celokupnog rada organizacije na organizacionim promenama i preduzetih obrazovnih intervencija, nego isključivo same obrazovne aktivnosti.

KLJUČNE REČI: organizacija / kompetencije / obuke / efektivnost obuka / ljudski resursi

UVOD

Brojni autori naglašavaju da društva zasnovana na znanju i preduzetništvu postaju pokretači ekonomskog razvoja i inovacija, čime doprinose smanjenju nezaposlenosti, otvaranju mogućnosti uspešne integracije mladih i već zaposlenih u

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2021. godinu.

* Naučni saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja. E-mail: hajdana.ng@gmail.com

globalni sistem rada, koji se pod uticajem aktuelnih trendova ubrzano menja (Glomazić, Ljumović & Jakšić, 2020). U tom smislu, organizacije treba da pokažu zainteresovanost da se uključe u savremene ekonomske tokove kako bi u izmenjenim društvenim okolnostima ostale konkurentne. Usled toga, autori smatraju da je potrebno pažljivo upravljati ljudskim resursima, organizacionim učenjem i razvojem, jer orijentacija na inovativnost i razvoj zaposlenih može biti snažan mehanizam njihovog daljeg razvoja i unapređivanja kompetencija, a samim tim i povećanja organizacione produktivnosti (Slavković & Slavković, 2019; Stanišić Vještica, 2016).

Unapređivanje kompetencija u organizaciji često se realizuje putem neformalnih oblika obrazovanja u koje se ubrajaju obuke. Autori navode da korišćenje kompetencija zaposlenih u najvećoj meri zavise od obrazovanja i obuke i da ova funkcija ima najveći značaj u upravljanju ljudskim resursima (Stanišić Vještica, 2016).

U ovom radu pod pojmom obuka podrazumevamo sistematski proces koji pokreće organizacija, a koji omogućava relativno trajne promene kompetencija koje se odražavaju na promene u znanju, veštinama ili stavovima članova organizacije (Kraiger, 2017), dok se pod kompetencijama podrazumeva „integrisani skup znanja, veština, sposobnosti i stavova koji omogućavaju pojedincu efikasno obavljanje aktivnosti u poslu, u skladu sa očekivanim standardom“ (Nacionalni okvir kvalifikacija, 2017).

Pod efektivnošću obuka podrazumevamo ishode učenja, odnosno promene koje su se dogodile u procesu učenja kao što su: efekti učenja, stečene veštine, povećana znanja, usvojeni pozitivni stavovi, promene u ponašanju. Takođe, efektivnost može da podrazumeva i mogućnost zaposlenih da se promovišu u bolju poziciju, odnosno da se poboljšaju performanse organizacije ili njena pozicija na tržištu (Mihailova et al., 2018).

Predmet rada je evaluacija efektivnosti grupnih i individualnih obuka kao obrazovnih intervencija sprovedenih u organizaciji. Cilj rada je pružanje odgovora na pitanje da li su sprovedene grupne i individualne obuke bile efektivne u smislu unapređivanja kompetencija. Korišćena metoda je strukturirani intervju.

1. OBUKE KAO FAKTOR UNAPREĐIVANJA KOMPETENCIJA

U svetu rada koje je određen brojnim izazovima, kao što su pomeranja na tržištu rada, mobilnost radne snage, sveprisutno uvođenje IT tehnologija u radu, nedostatak kvalifikovanih radnika, rad na daljinu uslovljen posledicama pandemije COVID-19 – doživotno učenje i obrazovanje postalo je imperativ. Doživotno učenje i kontinuirano unapređivanje kompetencija je osnovni instrument razvoja ljudskih resursa: ono je uslov ekonomskog uspeha uopšte i ličnog uspeha pojedinca (European Commission, 2007). Evropski parlament i Veće su 2006. godine doneli Preporuku o ključnim kompetencijama za doživotno učenje (European Union, 2006). Tako je „Evropskim referentnim okvirom ključnih kompetencija“ za

doživotno učenje definisano 8 ključnih kompetencija koje svakom pojedincu obezbeđuju ličnu ostvarenost i razvoj, društvenu uključenost, aktivnu građansku ulogu i zaposlenost. Kako se kaže u dokumentu, one se sastoje od znanja, veština i stavova i nadilaze pojam samog (akademskog) znanja (European Union, 2006).

Istovremeno istraživači naglašavaju da se programima obuke mogu razvijati različite kompetencije, jer obuke omogućavaju sistemski pristup učenju u cilju poboljšanja individualne, timske i organizacione efektivnosti (Goldstein & Ford, 2002). Povezanost između obuka, razvijanja kompetencija, povećanja radnog učinka, smanjene fluktuacije i zadovoljstva poslom, pokazana je u različitim studijama (Chih, Lee & Liu, 2008; Acton & Golden, 2003). Domaćim zakonskim propisima, unapređivanje kompetencija, stručno osposobljavanje zaposlenih, obrazovanje i obuka regulisani su čak i kao obaveza poslodavaca, ukoliko to zahtevaju potrebe procesa rada i uvođenje novog načina organizacije rada (Zakon o radu, 2018). Tako se *Uredbom o određivanju kompetencija za rad državnih službenika* (Službeni glasnik RS, 4/2019) pristupilo definisanju funkcionalnih opštih i posebnih i (još uže) ponašajnih kompetencija.

Da bi obuke bile efektivne u smislu unapređenja kompetencija zaposlenih, moraju se zadovoljiti određeni preduslovi. Pre svega, oni se odnose na dobro osmišljen kurikulum (Kraiger, 2017). Obuka na poslu ne predstavlja samo direktno sticanje znanja koje zaposlenom pomaže da razvije i uveća kompetencije, već predstavlja ponašanje i zajedničke vrednosti, što se naziva prećutna, tacitna obuka (Stanišić Vještica, 2016). „Rezultat je da ovakva tehnika osim što osobu čini pripremljenijom da obavlja svoje zadatke, omogućava prenošenje i održavanje kolektivnog znanja organizacije, koje se ne sastoji samo od poznavanja, već od zajedničkih vrednosti i smernica koje dele svi njeni članovi i tako podstiču organizacionu integraciju i stabilnost“ (Stanišić Vještica, 2016: 35).

Iako autori smatraju da se kroz obuke mogu razvijati kompetencije u punom značenju tog termina, ipak dodaju da one imaju ograničen obrazovni domet ukoliko nemaju kontinuiran karakter ili ukoliko su one jedini faktor njihovog razvoja (Pejatović i Pekeč, 2011). I drugi autori navode da iako je obuka ključna funkcija razvoja zaposlenih, može dati rezultate samo u sinergiji sa drugim razvojnim funkcijama menadžmenta (Stanišić Vještica, 2016).

S tim u vezi, jedno od pitanja koje se nameće je merenja učinka, odnosno efektivnosti samih obuka, kao i načina i forme njihovog dizajniranja. To je veoma kompleksan proces, usled čega autori naglašavaju da nije celishodno meriti efektivnost obuka samo na kraju seminara, jer je potrebno vreme za usvajanje znanja i veština i njihovu kristalizaciju koja će se pokazati u primeni stečenog kroz proceduralna znanja i ponašanja na radnom mestu (Mihailova et al., 2018).

2. METOD

Metoda korišćena u radu je strukturirani individualni intervju. Za procenu efektivnosti obuka, zaposlenima su ponuđene tri opcije za odgovor: „efektivne su“,

„delimično su efektivne“ i „nisu efektivne“. Takođe, data im je mogućnost da obrazlože u kojim poljima su obuke bile efektivne, na profesionalnom i/ili individualnom i šta im je u najvećoj meri pomoglo u osnaživanju kompetencija.

Uzorak u istraživanju su predstavljali svi zaposleni u organizaciji koji rade u okviru jedinstvenog poslovnog kompleksa, na svim vrstama ugovora: neodređeno, određeno i privremeni i povremeni poslovi, kada su u pitanju grupne obuke. Planom je predviđeno da grupnim obukama prisustvuju svi zaposleni u organizaciji, dok su na individualne obuke i savetovanja mogli da se uključe oni zaposleni koji su iskazali potrebu za ovom vrstom obrazovne aktivnosti.

Grupne obuke su podrazumevale upoznavanje sa temama koje se odnose na podizanje komunikativnih kompetencija, rašavanje konflikata, timskog rada, organizacione kulture. Individualne obuke ili savetovanja su se odnosile na sve prethodne teme, sa naglaskom na osnaživanje menadžerskih kompetencija, poboljšanje poslovnih performansi, kompetencija za rešavanje poslovnih zadataka i prevazilaženje situacija koje dovode do stresa, gubljenja motivacije za rad i zadovoljstva poslom.

Grupne obuke su bile sprovedene u privrednom društvu „Dipos“ od novembra 2019. do februara 2020. godine¹ kao kratkoročni tip obuka, dok se individualne obuke sprovode u istoj organizaciji svakog meseca, počevši od jula 2020. do kraja decembra 2021. godine. Istraživanje o efektivnosti je sprovedeno u periodu od 29.10.2021. do 22.11.2021. godine.

Model evaluacije koji je korišćen u radu je procena samih učesnika o efektivnosti obuka u direktnom razgovoru sa istraživačem (strukturirani intervju). Pod evaluacijom grupnih i individualnih obuka u ovom radu podrazumevamo ličnu procenu ispitanika o ishodima koje su obuke imale u cilju osnaživanja njihovih kompetencija. Od ispitanika se tražilo da se izjasne da li su obuke imale efekata na njihov lični i profesionalni razvoj, ali ne i u kojoj meri.

Obukama je prethodio detaljan snimak stanja u organizaciji, istraživanje o zadovoljstvu zaposlenih i njihovim obrazovnim potrebama, definisanje ciljeva i ishoda obuka, GAP analiza, strategija razvoja organizacije i akcioni plan za njenu realizaciju. Na osnovu utvrđenog stanja, odabrane su obrazovne teme relevantne za potrebe organizacije i metoda rada.

3. REZULTATI EVALUACIJE

Kako bismo imali jasniji pregled rezultata evaluacije, na ovom mestu ćemo prvo prikazati obuhvaćenost ispitanika istraživanjem:

¹ 01. i 14. novembra i 05. decembra 2019. realizovana su grupne obuke za za menadžment, a za zaposlene 15., 16., 22., 23., 28., 29. januara i 12., 14. i 19. februara 2020.,

Tabela br. 1: Obuhvaćenost ispitanika istraživanjem

Opis	Broj zaposlenih	Procenat %
Broj zaposlenih u Društvu	65	100
Broj ispitanih	64	98

U tabeli broj 1, dat je prikaz obuhvaćenosti ispitanika istraživanjem. Kao što se može videti iz tabele, u organizaciji je 65 zaposlenih radnika. Od ukupnog broja zaposlenih, ispitivanjem je obuhvaćeno njih 98% koji rade po ugovorima na neodređeno i određeno vreme i ugovorima o privremenim i povremenim poslovima, a radno su angažovani u tri poslovne zgrade u okviru poslovnog kompleksa. S obzirom na to da je evaluacija efektivnosti obuka deo šireg projekta na kome se radi nekoliko prethodnih godina, istraživanjem su obuhvaćeni svi zaposleni (budući da su odgovarali na set pitanja o organizacionim promenama) iako neki nisu bili radno angažovani u periodu realizacije obuka. Iz tog razloga je prvo prikazana obuhvaćenost ispitanika, a zatim broj onih koji su se izjasnili o efektivnosti obuka.

U tabeli broj 2 dat je pregled broja ispitanika koji su se izjasnili o efektivnosti obuka:

Tabela br. 2: Ispitanici koji su se izjasnili o efektivnosti obuka

Opis	Broj zaposlenih	Procenat %
Ispitanici koji su se izjasnili o efektivnosti obuka	56	87
Ispitanici koji se nisu izjasnili ili nisu prisustvovali obukama	8	13

Od ispitivanja obuhvaćenih 98% zaposlenih, njih 13% se nije izjasnilo o efektivnosti obuka, jer nije prisustvovalo ni jednoj vrsti obuke, budući da su zasnovali radni odnos nakon završenog programa grupnih obuka i/ili nisu koristili mogućnost individualnih obuka. Ostalih 87% se izjasnilo o efektivnosti obuka. Oni su koristili jednu i/ili obe forme obuke.

U nastavku pregleda rezultata evaluacije, daćemo prikaz strukture zaposlenih:

Tabela br. 3: Pol ispitanika

Pol ispitanika	Broj zaposlenih	Procenat %
Muški	25	45
Ženski	31	55

Od ukupnog broja ispitanika, 55% je ženskog, a 45% muškog pola, što govori o ujednačenoj distribuciji ispitanika u odnosu na pol.

Tabela br. 4 – Struktura zaposlenih prema godinama starosti

Opseg godina starosti	Broj zaposlenih	Procenat %
Od 25 do 35 godina	6	11
Od 36 do 45 godina	19	34
Od 46 do 55 godina	17	30
Od 56 do 65 godina	13	23
Preko 65 godina	1	2

Podaci iz tabele broj 4 govore da je u kategoriji od 25 do 35 godina starosti 11% ispitanika; u kategoriji od 36 do 45 godina starosti je 34%; u kategoriji od 46 do 55 godina starosti je 30%, od 56 do 65 godina starosti je 23 %, dok je u kategoriji preko 66 godina starosti 2% ispitanika. Najveći broj zaposlenih je u kategoriji od 36 do 55 godina starosti, zbirno čak 64%. To sugerise na pretpostavku (koju bi trebalo istraživanjem proveriti) da je s obzirom na rastući trend promena koje se događaju u svetu rada (digitalizacija poslovanja, elektronsko poslovanje, korišćenje naprednih softvera u poslovanju, onlajn sastanci, rad na daljinu i slično), ovoj kategoriji potrebna stručna podrška kako bi se unapredile njihove kompetencije i poslovne performanse.

Tabela br. 5: Struktura zaposlenih prema godinama radnog staža

Opseg godina radnog staža	Broj zaposlenih	Procenat %
Od 0 do 10 godina	11	20
Od 10 do 20 godina	14	25
Od 20 do 30 godina	20	36
Od 30 do 40 godina	9	16
Preko 40 godina	2	3

Iz tabele broj 5 možemo videti da je struktura zaposlenih u pogledu godina radnog staža sledeća: u kategoriji od 0 do 10 godina radnog staža je 20% ispitanika u kategoriji od 10 do 20 godina radnog staža je 25%, u kategoriji od 20 do 30 godina radnog staža je 36%, u kategoriji od 30 do 40 godina radnog staža je 16 %, dok je u kategoriji preko 40 godina radnog staža 3% ispitanika. Podaci o godinama radnog staža mnogo ne odstupaju od podataka o godinama starosti, tako da je najveći procent zaposlenih u kategoriji od 10 do 30 godina radnog staža, njih 61%. Dakle, u odnosu na karakteristike uzorka, može se reći da se radi o sličnoj kategoriji zaposlenih kojima je potrebno unapređivanje kompetencija putem stručnog usavršavanja.

Tabela br. 6: Struktura zaposlenih prema nivou obrazovanja

Nivo obrazovanja	Broj zaposlenih	Procenat %
Osnovna škola	3	5
Srednja strukovna škola	14	25
Srednja škola	12	22
Viša škola	3	5
Fakultet	22	39
Master	2	4

U tabeli broj 6 prikazana je struktura zaposlenih u odnosu na nivo obrazovanja, pa je tako prema ovoj varijabli distribucija ispitanika sledeća: ispitanika sa osnovnom školom je 5%, sa srednje stručnim obrazovanjem 25%, sa srednjom školom 22%, sa višom strukovnom 5%, sa završenim fakultetom 39%, dok je sa master diplomom njih 4%.

Zaposleni sa osnovnom i srednjom stručnom spremom su u najvećem broju slučajeva radno angažovani na pozicijama kvalifikovanih radnika. U projektu se insistiralo da i oni budu ravnopravno uključeni u obrazovne aktivnosti kako bi se na taj način stekao osećaj pripadnosti kolektivu, razbio stereotip o nepotrebnosti usavršavanja radnika sa nižim nivoom obrazovanja i doprinelo njihovom aktivnom uključivanju u program usavršavanja.

Moramo da zapazimo da se iz ove kategorije zaposlenih mali broj njih odazvao na individualni program obuke i savetovanja. Naša pretpostavka je da ispitanici sa nižim obrazovanjem nisu u dovoljnoj meri bili osnaženi da se samostalno prijave za program individualnih obuka iako su u razgovoru o efektivnosti grupnih obuka imali veoma zanimljiva i korisna zapažanja. Kao ilustraciju navešćemo neka njihova zapažanja:

Ispitanik 1: „Bio sam na svim seminarima. Koristim sve i zaista razmišljam o onome što sam čuo na seminarima. Mi smo dosta toga promenili i u komunikaciji i u ponašanju. To je imalo efekta na rad cele organizacije“.

Ispitanik 2: „Od kada se koristi ovaj program rada mnogo su bolji međuljudski odnosi iako je potrebno još rada na tome“.

Ispitanik 3: „Tada nisam bio siguran šta će nam to, ali tek sada vidim da smo rešili dosta problema jer je od tada počelo da se nešto menja.“

Ispitanik 4: „Naravno da je imalo efekta, za mene i lično i za posao. Gde bih ja to mogao inače da čujem.“

Tabela br. 7: Struktura ispitanika prema participaciji u vrsti obuke

Vrsta obuke	Broj zaposlenih	Procenat %
Grupne obuke	51	91
Individualne obuke	25	45
Grupne i individualne obuke	20	36

Od ukupno 56 zaposlenih koji su participirali u programu obuka, 91 % je participiralo u grupnim obukama, 45% u programu individualnih obuka, dok je njih 36% participiralo u obe vrste obuke. Participacija u programu individualnih obuka je znatno niža nego u grupnim, što je rezultat kombinacije različitih faktora organizacione i personalne prirode, a i početnog nepoverenja zaposlenih prema samom programu.

Neki od ispitanika su to naveli u svojim komentarima:

Ispitanik 5: „U početku se nije blagonaklono gledalo na ovu vrstu obuke, ali se vremenom to promenilo. Meni su obuke i jedne i druge veoma koristile i na ličnom i na poslovnom planu. Primenjujem ono što smo radili, naročito u donošenju odluka, delegiranju zadataka, postavljanju granica. Od kada sam počela da primenjujem ono što smo naučili u vezi pisane komunikacije, poštovanju rokova mnogo je jednostavnije, nema onakvih konflikata. Ali, ima tu još da se radi.“

Tabela br.8: Evaluacija efektivnosti grupnih obuka

Nivo efikasnosti obuka	Broj zaposlenih	Procenat %
Efektivne su	45	88
Nisu efektivne	3	6
Delimično su efektivne	3	6

Kako se može zaključiti iz tabele broj 8, zaposleni su u visokom procentu ocenili efektivnost grupnih obuka. Od 51 zaposlenih koji su participirali u programu grupnih obuka, njih 88% je procenilo da su obuke bile efektivne. Takođe, 6% zaposlenih je ocenilo da su obuke bile delimično efektivne, a 6% njih da nisu bile efektivne.

Neki smatraju da je potrebno ponoviti grupne obuke nakon izvesnog vremena, jer bi se tako održavalo i proveravalo naučeno.

Ispitanik 6: „Vremenom treba ponavljati grupni rad u cilju usavršavanja veština zaposlenih, osvežavanja i održavanja znaja koja smo dobili“.

Rezultat efektivnosti grupnih obuka je izraženo visok, što nisu bila očekivanja istraživača.

Tabela br. 9: Evaluacija efektivnosti individualnih obuka

Nivo efikasnosti obuka	Broj zaposlenih	Procenat %
Efektivne su	24	96%
Nisu efektivne	0	0
Delimično su efektivne	1	4%

U tabeli broj 9 su izneti podaci o efektivnosti individualnih obuka iz čega možemo videti da su ispitanici procenili da su i one, kao i grupne obuke, visokoefektivne. Od ukupnog broja ispitanih, njih 96% procenjuje da su individualne obuke efektivne, dok 4% procenjuje da imaju delimičnu efektivnost. Niko od ispitanika nije negativno procenio efektivnost individualnih obuka. Douše, treba dodati da su u najvećem procentu visokoobrazovani zaposleni koristili individualna savetovanja, njih 75% (viša škola, fakultet i master).

Individualni program obuke je, kao što smo rekli, usmeren i na prevenciju stresa na radu i povećanje otpornosti na stres, kao i na upravljanje konfliktima. U tom smislu, individualni program obuke, koje je imalo formu savetovanja, je bio izražen efektivan.

Ispitanik 7: „Ovo je pravi primer brige o ljudskim resursima. Bila sam na svim seminarima i grupne obuke ocenjujem veoma visokom ocenom, ali bih prednost dala individualnim obukama ili savetovanjima, kako ih mi zovemo, jer su mi značajno pomogli u napredovanju u poslu“.

Ispitanik 8: „Imao sam maksimalnu podršku koja mi je pružena u individualnim savetovanjima kada mi je bilo najteže, što mi je pomoglo da nastavim sa poslom.“

Ispitanik 9: „I grupni i individualni rad mi je prijao i mogu da kažem da je bilo veoma značajno za službu, i na poslovnom i privatnom planu. Ljudi su mogli da se osećaju prihvaćenim, da prevaziđu poslovne krize, a da se to ne odrazi na poslovni proces i to je bilo veoma značajno. Poslovni rezultati su vidno bolji, što je posledica ukupnog rada menadžmenta, ljudi su više motivisani za rad. Mislim da se zaposleni osećaju dobro gde rade, da ne rade pod pritiskom i stresom i da ako postoji, to sada svedeno na minimum“.

Ispitanik 10. „Zahvalna sam što mi je omogućena podrška i pomoć u rešavanju problema koji su bili vezani za posao, a mogli su da se negativno odraze na moje zdravlje. Tu mislim na individualno savetovanje gde sam uspostavila odnos poverenja. Pohvaljujem savetovanje kao opciju, jer mi je ovaj benefit lično najpotrebniji i najvažniji“.

Iz podataka dobijenih istraživanjem može se zaključiti da su ispitanici bez obzira na socio-demografske karakteristike obuke evaluirali kao visokoefektivne.

DISKUSIJA

Rezultati su pokazali da ispitanici veoma pozitivno procenjuju efektivnost kako grupnih, tako i individualnih obuka, uprkos podacima iz literature koji sugerišu na zaključak da su efekti obuka teško merljivi i da je njihova učinkovitost upitna. Čini se da su u našem slučaju za ovako visoko postignuće zaslužne ne samo obrazovne intervencije, već ceo kontekst u kome su se one odvijale.

Naime, kao što smo prethodno naglasili obuke su bile deo šireg projekta koji je imao za cilj promenu organizacione kulture, povećanje zadovoljstva zaposlenih, a time i njihove produktivnosti. To znači da su u organizaciji preduzete brojne aktivnosti kako bi se taj cilj postigao. Takođe, činjenica je da je sve vreme trajanja projekta praćena implementacija mera i kontrolisano njihovo sprovođenje. Početno nepoverenje i skepsa u mogućnost organizacionih promena vremenom se menjalo i to zahvaljujući postupnom radu, sprovođenju strategije razvoja i komunikacije i ispunjavanju akcionog plana u kome su definisani ciljevi i rokovi za njihovu realizaciju; konkretnim i vidljivim promenama do kojih je došlo nakon obrazovnih intervencija u obliku istraživanja zadovoljstva zaposlenih, obuka, savetovanja, grupnih i individualnih konsultativnih sastanaka, ocenjivanja radnog učinka zaposlenih. U tom smislu pre smo spremni da zaključimo da je visoko ocenjena efektivnost obuka više proizvod procene celokupnog rada na organizacionim promenama nego isključivo same obrazovne aktivnosti.

U literaturi postoji više modela evaluacije efektivnosti obuka, ali se istraživači slažu da nije lako izmeriti obrazovni učinak obuke u organizaciji, naročito ne odmah nakon njenog završetka. Glavni aspekt Kirkpatrikovog modela evaluacije (Mihailova et al., 2018) je da se ona ne završava u jednom koraku, već da je to složen proces kome je cilj ne samo da utvrdi ishod učenja, već i održivost postavljenih ciljeva. Njegov model sadrži četiri nivoa i to: reakciju, učenje, ponašanje i rezultate (Mihailova et al., 2018).

Naš model evaluacije kroz ceo projekat sadržao je sve bitne elemente Kirkpatrikovog modela, budući da je projekat trajao od decembra 2017. do novembra 2021. godine. Ali smo u ovom radu predstavili evaluaciju „drugog talasa“ (Mihailova et al., 2018), ponovljenu nakon svih prethodnih evaluacija koje su bile urađene neposredno nakon izvedene obuke upravo da bi se mogla proceniti održivost postavljenih ciljeva.

S druge strane, objašnjenje za ovako visok procent efektivnosti može se tražiti u samoj metodologiji rada istraživača, odnosno u odabiru istraživačke tehnike. Upotreba strukturiranog intervjua i direktnog razgovora istraživača koji je istovremeno bio i jedan od realizatora grupne obuke i jedini realizator individualnih obuka, mogla je uticati na ispitanike da se izjasne izrazito pozitivno. U tom smislu, rezultate treba uzeti sa izvesnom rezervom.

ZAKLJUČAK

Stručno usavršavanje i preduzimanje obrazovnih aktivnosti i intervencija u organizaciji postaje dominantan oblik rada, naročito u organizacijama koje su uspješne. Bez orijentacije organizacije da se generalno unapredi organizaciona kultura i kontinuirano planira i prati unapređivanje kompetencija zaposlenih, verujemo da ni efektivnost obrazovnih intervencija ne bi bila veoma uspešna. Verujemo da je najbolji način rada stvaranje sinergije između internih mera koje preduzima organizacija i kontinuiranog sprovođenja obrazovnih aktivnosti koje se utvrđuju unutrašnjim aktima. U nekim istraživanjima je potvrđeno da multimodalni pristupi koji koriste više različitih aktivnosti daju bolje rezultate (Glomazić, 2020).

U literaturi koja tretira pitanja razvoja ljudskih resursa navodi se značaj orijentacije organizacije na razvoj organizacione kulture, pa se kaže da se uspješne kompanije razlikuju od neuspješnih jer njihovu „organizacionu kulturu karakterišu norme i standardi koji podstiču organizaciono ponašanje usmereno na kontinuirani rast i razvoj, a ne na bezbednost i prosek. Planiranje razvoja je posebno važno za one kompanije koje svoju snagu grade na znanju i veštinama zaposlenih“ (Slavković & Slavković, 2019, str. 117).

LITERATURA:

- (1) Acton, T. & Golden, W. (2003). Training the Knowledge Worker: A Descriptive Study of Training Practices in Irish Software Companies. *Journal of European Industrial Training*, 27(2–4), 137–146.
<http://dx.doi.org/10.1108/03090590310468958>
- (2) Chih, J., Lee, H. & Liu, C. (2008). Relationship between Trainee Attitudes and Dimensions of Training Satisfaction: An Empirical Study with Training Institute Employees. *International Journal of Management*, 25(3), 756–765.
- (3) European Commission. (2007). *Toward common principles of Flexicurity: More and better jobs through flexibility and security*. Luxemburg: Office for Official publications of The European Communities.
- (4) European Union. (2006). Recommendation 2006/962/EC of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning.
- (5) Glomazić, H., Ljumović, I. & Jakšić, K. (2020). Uloga formalnog obrazovanja za preduzetništvo u kreiranju nove generacije preduzetnika. *Andragoške studije*, 127–146. <http://dx.doi.org/10.5937/AndStud2001127G>
- (6) Glomazić, H. (2020). Organizacioni pristup prevenciji stresa na radu i očuvanju mentalnog zdravlja zaposlenih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(2/3), 45–58. <http://dx.doi.org/10.47152/ziksi2020233>
- (7) Goldstein, I. L. & Ford, J. K. (2002). *Training in Organizations*. Belmont, CA: Wadsworth, 4th edition.
- (8) Kraiger, K. (2017). *Training from an organizational psychology perspective*. In: Oxford Research Encyclopedia of Psychology.
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190236557.013.33>

- (9) Mihailova, Z., Mandić, D., Valentinc, S., Schiffer, J., Happe, C. & Erdmann, K. (2018). *Upravljanje ciklusom obuke*. IPA 2014 Tvinig Projekat „Dalja podrška reformi pravnog obrazovanja“. Dostupno na http://jus.igjk.rks-gov.net/777/3/20180710%20Handbook%20on_Management%20of%20the%20Training%20Cycle_draft%20SERB.pdf pristupljeno 12.11.2021.
- (10) Pejatović, A. & Pekeč, K. (2011). Evaluacija u sistemu kvaliteta stručnih obuka za odrasle. U: N. Kačavenda Radić, D. Pavlović Breneselović, & R. Antonijević (ur), *Kvalitet u obrazovanju* (str. 173–187). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- (11) Slavković, A., & Slavković, V. (2019). The importance of training in contemporary organizations. *Hotel and Tourism Management*, 7(2), 115–125. <http://dx.doi.org/10.5937/menhottur1902115S>
- (12) Stanišić Vještica, O.Ž. (2016). *Uticaj obuke i obrazovanja na performanse organizacije i zadovoljstvo zaposlenih* (Doktorska disertacija). Univerzitet Union Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije. Dostupno <https://docplayer.net/94377448-Uticaj-obuke-i-obrazovanja-na-performanse-organizacije-i-zadovoljstvo-zaposlenih.html> pristupljeno 16.11.2021
- (13) Nacionalni okvir kvalifikacija u Srbiji (2017). Dostupno na: http://noks.mpn.gov.rs/sr_lat/pojmovnik/ pristupljeno 30.11.2021.
- (14) Uredba o određivanju kompetencija za rad državnih službenika, Službeni glasnik RS, 4/2019 <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2019/4/1>
- (15) Zakon o radu “Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018.

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF GROUP AND INDIVIDUAL TRAINING IN THE ORGANIZATION TO IMPROVE THE COMPETENCIES OF EMPLOYEES

The subject of this paper is the evaluation of the effectiveness of group and individual training in the organization. This paper aims to answer the question of whether the conducted group and individual training were effective in terms of improving the competencies of employees. The method used is a structured interview. The results showed that the respondents estimated that both group and individual training were highly effective, both personally and professionally. However, we believe that such a highly rated effectiveness of training is more a product of the synergy of the overall work of the organization on organizational change and the educational interventions undertaken than exclusively the educational activities themselves.

KEYWORDS: *organization / competencies / trainings / training
effectiveness / human resources*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 21-40
Pregledni naučni rad
Primljeno: 29. 11. 2021. godine
Prihvaćeno: 2. 12. 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi20212302
UDK: 364-786:343.261-052
77.03

*PHOTOVOICE I (RE)SOCIJALIZACIJA PRESTUPNIKA**

Ana Batrićević*

*Ovaj rad posvećujem našem dragom i prerano preminulom
kolegi dr Bobanu Petroviću, koji me je upoznao
sa metodom photovoice i ohrabrio da otpočnem sa proučavanjem
i primenom ovog inovativnog pristupa.*

Photovoice predstavlja inovativni metod participatornog akcionog istraživanja, zasnovan na teorijskim konceptima vizuelne i kritičke kriminologije i saznavnim vrednostima dokumentarne fotografije. On omogućava da se određeni socijalni problem sagleda iz perspektive onih koji su njime najviše pogođeni, a u cilju njegovog rešavanja i iniciranja pozitivnih društvenih promena. Photovoice je osmišljen tako da učesnicima istraživanja omogućava psihološku podršku, osnaživanje i lični razvoj posredstvom kreativnog izražavanja kroz fotografisanje. Photovoice doprinosi tome da zajednica i donosioci odluka sagledaju i razumeju potrebe učesnika iz njihovog sopstvenog ugla – kroz njihove fotografije i propratne tekstove. Imajući u vidu sve učestaliju primenu photovoice metoda u društveno-humanističkim naukama, a posebno u kontekstu istraživanja i osnaživanja marginalizovanih grupa, autor najpre analizira teorijske osnove photovoice metoda, a potom i primere njegove primene u cilju sagledavanja potreba i unapređenja resocijalizacije prestupnika u

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2021. godinu.

* Ana Batrićević PhD is a Senior Research Fellow at the Institute of Criminological and Sociological Research. E-mail: a.batricevic@yahoo.com

inostranstvu. U zaključnim razmatranjima, autor diskutuje prednosti i ograničenja photovoice metoda, ukazujući na postojanje potrebe za njegovom primenu u istraživanjima posvećenim resocijalizaciji i postpenalnom prihvatu prestupnika u našoj zemlji.

KLJUČNE REČI: photovoice / dokumentarna fotografija / istraživački metod / participativna akciona istraživanja / resocijalizacija prestupnika.

1. UVOD – PHOTOVOICE KAO PROMENA PERSPEKTIVE U VIZUELNIM ISTRAŽIVANJIMA

*„Sve fotografije su tačne. Nijedna nije istina.”
Richard Avedon*

Od početka 21. veka može se uočiti porast broja istraživača u oblasti društveno-humanističkih nauka koji u svoj rad uključuju fotografiju, bilo u okvirima teorije, bilo u sklopu različitih primenjeno-naučnih aktivnosti (Naumović *et.al.*, 2021: 155-156; Batričević, 2021: 121). Ovakav pristup u skladu je sa stanovištem da primenu fotografisanja u istraživanju društva treba sagledati u transdisciplinarnom kontekstu, koji izlazi iz postojećih teorijskih i metodoloških okvira (Langman, Pick, 2018: 33; Batričević, 2021: 120). On se preklapa sa opsežnijim zaokretom i nastankom koncepta vizuelne kulture u društvenim i humanističkim naukama, poput sociologije i antropologije, do kojeg je došlo krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka (Naumović *et al.*, 2021: 156; Brujić, 2017).

Primena fotografisanja kao metoda prikupljanja podataka u društvenim naukama ima kako estetsku (umetničku) tako i praktičnu stranu. Naime, vizuelni metodi prikupljanja podataka pokazali su se mnogo primenljivijim u odnosu na tradicionalne, pre svega zahvaljujući tome što omogućavaju prevazilaženje određenih prepreka i ograničenja, naročito u slučaju rada sa ranjivim, odnosno marginalizovanim grupama (Langman, Pick: 2018: 1; Batričević, 2021: 121). U tom smislu, upotreba fotografije kao istraživačkog metoda omogućava prikupljanje podataka koji bi primenom uobičajenih, „klasičnih“ metoda društveno-humanističkih nauka možda ostali nezapaženi. Ovo stanovište slikovito objašnjavaju reči američke fotografkinje Diane Arbus: „*Zaista verujem da postoje stvari koje niko ne bi video da ih nisam fotografisala*“.

Prve dokumentarne fotografije nastaju paralelno sa razvojem sociologije kao nauke, omogućavajući ne samo istraživanje društva, već i prezentovanje vizuelnih istraživačkih uvida u štampanim medijima, iz čega početkom 20 veka nastaje fotožurnalizam (Lazić, Tatarević, 2014: 46; Batričević, 2021: 123). Kako u sebi sadrže brojne „neverbalne istine“ na osnovu kojih se stvarnost može rekonstruisati i

predstaviti široj javnosti, dokumentarne fotografije imaju veliku saznavnu vrednost (Collier, Collier, 1986: 8; Batričević, 2021: 123). Relevantnost fotografije, a posebno dokumentarne, za antropološku komunikaciju i analizu proizlazi i iz činjenice da je neverbalni jezik fotorealizma razumljiv na univerzalnom nivou – kako interkulturalno tako i u različitim kulturama (Collier, Collier, 1986: 8; Batričević, 2021: 124).

Međutim, u većini istraživanja zasnovanih na primeni dokumentarne fotografije kao istraživačkog metoda, predmet istraživanja sagledava se kroz objektiv istraživača, dok učesnici u istraživanju imaju pasivnu ulogu – posmatrani su, fotografisani i, uprkos insistiranju na maksimalnoj objektivnosti, neminovno predstavljeni onako kako ih istraživač-fotograf doživljava. Iako je saznavna vrednost tako nastalih dokumentarnih fotografija nesporna, i uprkos činjenici da one omogućavaju prikupljanje obilja dragocenog materijala, može se postaviti pitanje da li je uvid koji one pružaju donekle jednostran i kako se on može proširiti.

Zbog toga se čini neophodnim da se u pojedinim situacijama, zavisno od predmeta samog istraživanja, dokumentarno fotografisanje kao istraživački metod ili dopuni ili u potpunosti zameni metodom koji omogućava učesnicima istraživanja da uzmu kameru u ruke i sami, umesto istraživača-fotografa, fotografišu svoju stvarnost onako kako je oni vide. Ovakva promena ugla posmatranja omogućava učesnicima istraživanja da, kolokvijalno govoreći, podele sa svetom svoju verziju priče, bilo kao jedinu, bilo kao dopunu one koja je dokumentovana od strane istraživača. Time se otvara prostor za mnogo sveobuhvatnije i produbljenije sagledavanje teme odnosno problema koji su u fokusu istraživanja. U savremenim istraživanjima iz društveno-humanističkih nauka, ovakva zamena perspektiva postiže se primenom tehnike *photovoice*, koja zahvaljujući svojim saznavnim kapacitetima, primenljivosti na širok krug istraživačkih oblasti i potencijalima na polju društvenog aktivizma dobija sve širu afirmaciju u akademskoj zajednici (Wang, Burris, 1997: 370).

2. PHOTOVOICE KAO ISTRAŽIVAČKI METOD

*“Tvoja fotografija je zapis iz tvog života,
za svakoga ko to zaista uviđa.”*
Pol Strand

Koncept i primenu *photovoice* metoda u participatornim istraživanjima osmislile su Caroline Wang i Marry Ann Burris, nazivajući ga najpre foto novelom (*photo novella*) (Wang, Burris, 1994: 171; Coemans et al., 2019: 38). Uvidevši da termin *photo novella* nije sasvim adekvatan jer se odnosi i na neke druge tehnike i metode vizuelnih istraživanja, ubrzo su ga zamenile izrazom *photovoice*, koji su definisale 1997. godine kao metod participativnog akcionog istraživanja koji kroz svojevrstan proces rada omogućava ljudima da identifikuju, predstavljaju i unaprede svoju

zajednicu, primenom specifične tehnike fotografisanja (Wang, Burris, 1997: 369; Wang, 2006: 148).

Prilikom primene *photovoice* metoda, istraživači i aktivisti se rukovode nastojanjem da ostvare tri ključna cilja: 1) omogućavanje učesnicima istraživanja da sami dokumentuju i tako razmatraju pozitivne i negativne aspekte svoje zajednice; 2) podsticanje kritičkog mišljenja i razmene ideja u okviru grupnih diskusija o fotografijama koje su učesnici istraživanja napravili i 3) skretanje pažnje kreatora javnih politika na uočene probleme (Wang, Burris, 1997: 370; Wang, 2006: 148) i vršenje uticaja na proces donošenja društvenih odluka (Suprpto et al., 2020: 675).

Istraživanja koja uključuju primenu *photovoice* metoda spadaju u takozvana participativna akciona istraživanja (*participatory action research*), koja se od ostalih kvalitativnih istraživanja u društveno-humanističkim naukama u znatnoj meri razlikuju, kako po metodima tako i po ciljevima istraživanja, jer akciona istraživanja u prvi plan stavljaju „*naturalističnost, svest o značaju samog istraživačkog procesa i induktivni pristup*“, ostavljajući u drugom planu deskriptivne podatke i značenja (Petrović, 2008).

Akciono istraživanje prvi je primenio i definisao socijalni psiholog Kurt Levin 1942. godine (Delečić, Delečić, 2010; Petrović, 2008; Savićević, 2009), koji je ovaj istraživački pristup koristio za proučavanje i tretiranje raznih socijalnih problema poput: asimilacije, segregacije i diskriminacije marginalizovanih grupa, nastojeći da kroz svoj istraživački rad doprinese njihovom rešavanju i to prvenstveno kroz uključivanje onih koje ti problemi pogađaju u iniciranje društvenih promena (Lewin, 1946 prema Petrović, 2008). Iako je svim akcionim istraživanjima zajedničko nastojanje da omoguće da se uoči određeni problem u praksi kako bi se isti rešio, do sada nije koncipirana jedinstvena i opšteprihvaćena definicija ove vrste istraživanja (Maksimović, 2012: 233; Petrović, 2008).

Prema Levinu, akciona istraživanja spadaju u bazična socijalna istraživanja, odnosno sociopsihološke intervencije (Lewin, 1946: 34-36 prema Maksimović, 2012: 232) koje su podobne da pruže produbljenije uvide u društvene zakonitosti i koje, budući da su utemeljene na jednakosti, saradnji i participaciji, mogu doprineti obustavljanju eksploatacije i razvoju demokratskih odnosa (Pešić, 1990 prema Petrović, 2008). *Noffke* akcenat stavlja na rešavanje problema, definišući akciono istraživanje kao istraživački dizajn osmišljen tako da omogući dobijanje rezultata koji se mogu direktno primeniti na konkretnu situaciju odnosno problem (Noffke, 1994 prema Petrović, 2008). Slično tome, i *Elliot* akciono istraživanje određuje kao proučavanje neke društvene situacije sa namerom da se kvalitet akcije povodom te situacije na određeni način unapredi (Elliot, 1987 prema Petrović, 2008).

Definiciju akcionog istraživanja koja obuhvata njegove tri ključne komponente formulisao je *Rapaport*, koji ističe da akciono istraživanje istovremeno: 1) pomaže u rešavanju praktičnog problema, 2) doprinosi proširenju naučnog znanja i 3) ojačava kompetencije uključenih aktera (Rapaport, 1970: 499; Delečić, Delečić, 2010: 164; Holgersson, Melin, 2014). Akciono istraživanje se ostvaruje u saradnji, tretira konkretan problem i koristi podatke u jednom kružnom procesu radi boljeg razumevanja sociološke situacije u etičkom okviru koji je svima prihvatljiv

(Rapaport, 1970: 499; MacIntosh, Wilson, 2003; Delećić, Delećić, 2010: 164; Cherry, 2010; Holgersson, Melin, 2014).

U teoriji se razlikuje pet vrsta akcionih istraživanja: 1) eksperimentalna akciona istraživanja, 2) induktivna akciona istraživanja, 3) participatorna akciona istraživanja, 4) participatorna istraživanja i 5) dekonstruktivna istraživanja (Petrović, 2008). Budući da podrazumeva aktivno učestvovanje predstavnika zajednice u celokupnom istraživačkom procesu (od definisanja problema do izbora strategije usmerene na njegovo rešavanje) i promenu uloge istraživača od eksperta ka pomagaču, *photovoice* se svrstava u participatorna akciona istraživanja. Ali, treba napomenuti da pojedini autori prave razliku između različitih oblika participacije (Petrović, 2008). Kako se sam termin „participacija“ tumačiti na različite načine, pojedini autori razlikuju participatorno akciono istraživanje i participativno istraživanje, pri čemu prvo počiva na pretpostavci da je dovoljno da u istraživanju učestvuju samo osobe koje imaju najviše znanja („*elita organizacije*“), a da istraživač ima ulogu konsultanta, dok se drugo bazira na „*demokratskom istraživačkom procesu i participaciji učesnika*“, odnosno stavu da istraživanje treba da obuhvati celokupnu zajednicu, kako bi odgovorilo na njene potrebe na način na koji ih ona sama sagledava (Park, 1999 prema Petrović, 2008). Ključna odlika participatornog istraživanja jeste demokratski istraživački proces zasnovan na kritičkoj teoriji (Petrović, 2008). Takav proces polazi od „*legitimnosti popularnog znanja*“, odnosno „*znanja proizvedenog izvan formalne naučne strukture*“ (Gaventa, 1993 prema Wang, Burris, 1997: 372). Ova odlika participativnih istraživanja naročito dolazi do izražaja u slučaju primene *photovoice* metoda, budući da učesnici ovakve vrste istraživanja sami produkuju, selektuju, a delom i analiziraju vizuelni i narativni materijal.

Upravo iz ovakvog aktivnog učestvovanja u samom procesu istraživanja proizlazi i osnažujući efekat *photovoice* metoda. Naime, iako se sam pojam osnaživanja može tumačiti na različite načine, njegove najskorije definicije fokusirane su na pozitivne promene u samopercepciji i preuzimanje kontrole u pojedinim oblastima života (Budig *et al.*, 2018). Ovakve promene uočene su kod učesnika velikog broja istraživanja u kojima je primenjen *photovoice* metod (što je pokazano i u delu ovog rada posvećenom analizi primera inostrane dobre prakse). Tri najznačajnija segmenta osnaživanja učesnika *photovoice* istraživanja odnose se na: sticanje novih znanja i veština, promenu u samopercepciji i pristup i korišćenje novih resursa, pri čemu je uočeno da promena u doživljavanju sopstvene ličnosti ima najveći uticaj na osnaživanje pojedinca (Peterson, Zimmerman, 2004).

Praktična primena *photovoice* metoda po pravilu uključuje sledećih devet koraka: 1) odabir ciljne grupe donosilaca odluka, koje treba upoznati sa problemom istraživanja kako bi svojim daljim koracima uticali na njegovo rešavanje; 2) odabir između sedam i deset učesnika istraživanja; 3) organizovanje sastanka sa učesnicima istraživanja, kako bi im se objasnila suština *photovoice* metoda, kao i osnove tehnike i etike fotografisanja; 4) pribavljanje saglasnosti učesnika u pisanoj formi u vezi sa ovlašćenjima istraživača da za potrebe istraživanja koriste fotografije koje oni budu napravili; 5) organizovanje grupske diskusije kako bi se okvirno definisale teme za fotografisanje; 6) predaja foto aparata učesnicima istraživanja uz dodatne napomene

i uputstva u vezi sa njihovim pravilnim korišćenjem; 7) ostavljanje roka od po nedelju dana za pravljenje fotografija za svaku temu; 8) održavanje sastanaka jednom nedeljno na kojima učesnici predstavljaju fotografije koje su prethodne nedelje pravili na zadatu temu; 9) planiranje forme u kojoj će odabrane fotografije koje su učesnici napravili uz kraće propratne tekstove o njima biti predstavljene javnosti i, naravno realizacija takve prezentacije u vidu: štampane publikacije, izložbe fotografija, internet galerije itd. (Wang, 2006: 149). Podrazumeva se da nakon primene ovih devet koraka, učesnici i istraživači mogu da se nadaju određenoj reakciji kako šire javnosti tako i onih od čijih odluka zavisi rešavanje problema koji je na taj način predstavljen.

3. PHOTOVOICE I (RE)SOCIJALIZACIJA PRESTUPNIKA

„Suština fotografisanja je u tome
da ništa ne morate objašnjavati rečima.“
Eliot Ervit

3.1. Primena *photovoice* metoda u kontekstu (re)socijalizacije prestupnika – opšta razmatranja

Prva oblast u kojoj je *photovoice* primenjen kao istraživački metod bilo je istraživanje zdravstvene zaštite žena, da bi se potom njegova primena proširila na različite oblasti života (Wang, 1999). Kao istraživački metod, kao sredstvo za osnaživanje pojedinaca ili grupa i kao način za iniciranje društvenih promena, *photovoice* se danas najčešće primenjuje u odnosu na različite marginalizovane grupe – pripadnike manjina, socijalno i zdravstveno ugrožene, osobe sa mentalnim smetnjama (Fleming *et al.*, 2009), beskućnike (Wang, 2003), migrante (Del Vecchio *et al.*, 2017; Lögdberg *et al.*, 2020), izbeglice (Adinia, Chandra, 2019; Humpage *et al.*, 2019), zavisnike od alkohola (Fuente *et al.*, 2021) i opojnih droga (Helm *et al.*, 2015), mlade u riziku od delinkventnog ponašanja (Hsiao *et al.*, 2020), ali sve učestalije i na maloletna i punoletna lica u sukobu sa zakonom (Turnbull, 2019). Teorijski osnovi za primenu *photovoice* metoda na poslednju grupu učesnika mogu se pronaći u vizuelnoj kriminologiji, koja insistira na teorijski i metodološki utemeljenom razumevanju i tumačenju slika u cilju proširenja saznanja o različitim pojavama vezanim za kriminalna ispoljavanja i društvenu reakciju na njih (Brown, Carrabine, 2017). Imajući u vidu snažne efekte vizuelnih reprezentacija, vizuelna kriminologija otvara brojne mogućnosti na polju kritičke kriminologije (Brown, Carrabine, 2019). Ona osvetljava društvene odnose koji dovode do različitih neprihvatljivih ponašanja – krivičnih dela i procesa koji doprinose kriminalnom ispoljavanju, ali i interpersonalnom, pa čak i sistemskom i strukturnom nasilju (Brown, Carrabine, 2019). U tom kontekstu, uvidi vizuelne kriminologije relevantni su i za preispitivanje odnosa moći, tenzija koje postoje između socijalnih struktura i

strukturnih nejednakosti svojstvenih modernom društvu, a na koje je fokusirana kritička kriminologija (Brown, Carrabine, 2019).

Afirmacija tako koncipirane vizuelne kriminologije doprinela je i sve široj upotrebi *photovoice* metoda za potrebe ostvarivanja sveobuhvatnijih uvida u različite kriminološke fenomene i to opet ne samo kao istraživački metod, već i kao način da se učesnicima u istraživanju pruži mogućnost da rade na sebi, što u krajnjoj liniji može pogodovati njihovoj (re)socijalizaciji i socijalnoj rehabilitacija.

Poznato je da suštinu svake izrečene kazne čini resocijalizacija prestupnika, određena kao uticaj na lica koja ranije nisu bila pravilno socijalizovana da izgrade pozitivna shvatanja o vrednostima, ispravne stavove, navike i druge lične kvalitete, kako bi stvaralački koristila svoja i tuđa iskustva (Milutinović, 1977: 83 prema Macanović, Nadarević, 2014: 17). Sam proces resocijalizacije sastoji se u pripremanju za vraćanje u društvo onih lica koja su usled svojih dela ili osobina iz njega bila isključena (Macanović, Nadarević, 2014: 45). Socijalna rehabilitacija predstavlja ponovnu socijalizaciju neprilagođenih lica, kako bi se ona prilagodila životu usklađenom sa društvenim normama i ispunjavala društvene i profesionalne uloge, a postiže se posredstvom pozitivnog i usmerenog socijalnog obrazovanja u izolovanom zatvorskom okruženju (Konopczyński, 2014: 171; Kovačević, Batričević, 2021). Spoznaja da izloženost negativnim efektima zatvorskih deprivacija dovodi u pitanje uspešnost resocijalizacije, navela je istraživače da počnu preispitivati postojeće programe rada sa osuđenim licima, nastojeći da osmisle inovativnije, humanije i efikasnije pristupe prilagođene potrebama prestupnika. Jedan od njih je i uključivanje osuđenih lica (bilo tokom izdržavanja kazne zatvora, bilo za vreme izvršenja neke od alternativnih sankcija ili tokom postpenalnog prihvata) u različite forme kreativnog rada i umetničkog izražavanja (Konopczyński, 2014: 176-177; Sparks *et al.*, 2012: 173; Kovačević, Batričević, 2021). Jedan od njih je i *photovoice*, koji, kao što je istaknuto, podrazumeva aktivan doprinos učesnika istraživanja samom procesu i to upravo u vidu njihovog kreativnog izražavanja putem fotografije.

3.2. *Photovoice* i (re)socijalizacija prestupnika – primeri inostrane dobre prakse

3.2.1. *Primena photovoice metoda tokom postpenalnog prihvata mladih u sukobu sa zakonom u Koloradu*

Jedan od primera dobre prakse primene *photovoice* metoda u radu sa mladima u sukobu sa zakonom u periodu njihovog postpenalnog prihvata i prilagođavanja životu na slobodi nakon izdržane kazne maloletničkog zatvora predstavlja istraživanje koje je sprovedla Casey R. Shannon 2008. godine u Koloradu, a čiji su rezultati publikovani 2013. godine (Shannon, 2013). Istraživanje je sprovedeno na grupi od trojice mladih prestupnika uzrasta između 17 i 18 godina, nedavno puštenih na slobodu nakon izdržane kazne maloletničkog zatvora, od kojih su dvojica latino-američkog porekla. Njegov osnovni smisao bio je da se mladima u sukobu sa zakonom omogući da izraze svoje viđenje dobrih i loših aspekata svog svakodnevnog

okruženja, ali i da se informacije o tako ostvarenim uvidima prenesu donosiocima odluka sa namerom iniciranja društvenih promena (Shannon, 2013: 6).

Istraživanje je bilo usmereno na postizanje nekoliko ključnih ciljeva: 1) omogućavanja mladima koji su izdržali kaznu maloletničkog zatvora da po izlasku na slobodu iz svoje perspektive vizuelno dokumentuju a potom i analiziraju prednosti i potrebe zajednice u kojoj žive; 2) podsticanja kritičkog dijaloga i podizanja svesti o najbitnijim problemima u zajednici kroz grupno analiziranje fotografija i 3) prenošenja tako stečenih saznanja (bilo pozitivnih, bilo negativnih) predstavnicima zajednice i kreatorima javnih politika, kako bi se stvorila mogućnost za promene (Shannon, 2013: 6).

Istraživanjem se nastojalo odgovoriti na sledeća pitanja: 1) Koje faktore iz svog okruženja mladi koji su izdržali kaznu maloletničkog zatvora smatraju najuticajnijim kada je u pitanju recidivizam? 2) Koje prednosti i slabosti svojih zajednica mladi uočavaju u tom kontekstu (na primer, postojanje uličnih bandi, sprovođenje nadzora od strane članova zajednice, dostupnost grupa za podršku)? 3) Kako mladi koji su imali iskustvo sa izdržavanjem kazne zatvora vide sebe u različitim društvenim ulogama i odnosima (na primer kao žrtve nasilja, kao predvodnike ili kao odbačene članove društva)? (Shannon, 2013: 12).

Učesnici su tokom istraživanja pohađali i grupu za art-terapiju, a odabrani su u saradnji sa lokalnim službama koje rade sa mladima u sukobu sa zakonom, kao i po preporuci poverenika zaduženog da učestvuje u procesu njihovog post-penalnog prihvata (Shannon, 2013: 55-56). Sva trojica učesnika nalazila su se tokom sprovođenja istraživanja na uslovnom otpustu nakon izdržanog većeg dela kazne maloletničkog zatvora. Istraživanje je trajalo ukupno 8 nedelja, dvočasovni sastanci učesnika i istraživača održavani su jednom nedeljno u prostorijama lokalne neprofitne organizacije koja se bavi edukacijom i ličnim razvojem mladih (Shannon, 2013: 56).

Učesnici su najpre upućeni u prirodu i ciljeve *photovoce* metoda a pokazani su im i primeri drugih sličnih projekata koji su uspešno realizovani, da bi kasnije dobili osnovne smernice u vezi sa tehničkim ali i etičkim aspektima fotografisanja i dokumentovanjem pozitivnih i negativnih aspekata svog okruženja (Shannon, 2013: 59). Učesnici su dobijali zadatke na nedeljnom nivou – da naprave određeni broj fotografija posvećenih različitim temama, kao što su na primer: mesta, predmeti i osobe koje imaju uticaj na različite aspekte njihovog života, njihove slabosti i vrline itd., a potom su na sastancima predstavljali fotografije koje su napravili, razgovarali o njima i razvijali predloge tema za narednu nedelju (Shannon, 2013: 60). Posebno je važno istaći da je jedan od ciljeva projekta bio da se učesnicima omogući aktivna uloga u istraživanju, te su, u skladu sa tim, oni ohrabrivani da sami odaberu koje fotografije žele da podele sa grupom, kao i da sastave kraći tekst koji opisuje svaku od njih (Shannon, 2013: 65). Paralelno sa ovim aktivnostima, istraživači su nastojali da kroz analizu fotografija zajedno sa učesnicima identifikuju pozitivne i negativne aspekte njihovog okruženja koji utiču na njihovo ponašanje (Shannon, 2013: 66).

Fotografije i kraći opisni tekstovi koji ih prate predstavljeni su u Kulturnom centru *Cesar Chavez* u okviru kampusa Univerziteta u Severnom Koloradu, koji se bavi

pružanjem akademske i socijalne podrške studentima latino-američkog porekla (Shannon, 2013: 67). Otvaranju izložbe prisustvovali su članovi porodica i prijatelji istraživača i učesnika, zaposleni u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija sa kojima su se učesnici povezali tokom izdržavanja kazne, poverenici zaduženi za vršenje nadzora nad učesnicima tokom uslovnog otpusta, kao i predstavnici akademske zajednice za koje je procenjeno da bi bili spremni da podrže ovakav vid rada (Shannon, 2013: 67). Nakon otvaranja, postavka je bila dostupna za širu javnost nedelju dana, a nakon toga je premeštena u prostorije neprofitne organizacije gde su posetioци mogli da je pogledaju još toliko (Shannon, 2013: 70). Projekat je dobio podršku lokalnih institucija, kao i štampanih i elektronskih medija, i posećenost je bila zadovoljavajuća, naročito od strane mlađe publike (Shannon, 2013: 70).

Priče i fotografije koje je ovaj proces iznedrio doprinele su sagledavanju svakodnevice mladih koji se vraćaju u zajednicu nakon izdržane kazne maloletničkog zatvora i to kako od strane njih samih, tako i od strane zajednice (Shannon, 2013: 122). Sa jedne strane, učesnici su otpočeli da uviđaju faktore rizika i protektivne faktore kojima su svakodnevno izloženi i da kritički posmatraju okruženje sa kojim su u interakciji, dok je, sa druge strane, zajednica ostvarila uvid u sve poteškoće koje oni prevazilaze i uspehe koje prave na putu (re)socijalizacije (Shannon, 2013: 122). U tom smislu, učešće u ovom istraživanju imalo je udela u formiranju identiteta učesnika kroz njihovo aktivno razmišljanje o sopstvenim životima – kako o prošlosti koja ih je oblikovala, tako i o težnjama da u budućnosti donose ispravne životne odluke (Shannon, 2013: 122).

Fotografije i priče koje su učesnici ovom prilikom podelili oslikavaju njihove tranzicije kroz tri konteksta: period pre odlaska na izdržavanje kazne, tokom boravka u maloletničkom zatvoru i proces vraćanja u zajednicu nakon izdržane kazne, sa fokusom na faktore rizika i protektivne faktore u svakoj od faza (Shannon, 2013: 125). Kroz fotografije, oni su predstavili svoje ranije životne stilove, kao nešto negativno, ali i svoje nade i aspiracije, kao pozitivne rezultate tretmana tokom izdržavanja kazne i opisali izazove sa kojima se suočavaju u nastojanju da te dve grupe uticaja pomire (Shannon, 2013: 125). Iz fotografija, tekstova i diskusija učesnika iskristalisali su se negativni modeli ponašanja usled kojih su bili sankcionisani, kao i načini na koje se može uticati na mlade u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija da više ne čine krivična dela (Abrams, Aguilar, 2005 prema Shannon, 2013: 126). Paralelno, vizuelno i narativno su dočarani i oni faktori koji su doprineli da mladi osete radost, optimizam i želju za promenom nakon ponovnog povezivanja sa porodicom, školskom sredinom i prijateljima i vraćanja životu na slobodi, ali i gubici koje su pretrpeli tokom boravka u kaznenoj ustanovi (Shannon, 2013: 127).

Zahvaljujući ovim saznanjima identifikovane su njihove ključne potrebe u oblasti: socijalne i psihološke podrške, obrazovanja i zapošljavanja i mere koje bi nadležne ustanove i pojedinci trebalo da preduzmu kako bi se tim potrebama izašlo u susret (Shannon, 2013: 130-137). U tom smislu, istraživanje je doprinelo boljem razumevanju situacije u kojoj se nalaze mladi prestupnici po izlasku na slobodu

nakon izdržane kazne u cilju iniciranja društvenih promena koje bi doprinele da oni ostanu na ispravnom putu (Shannon, 2013: 140).

Kao najvažnija ograničenja ovog istraživanja izdvojene su sledeće okolnosti. Prvo ograničenje se odnosi na uzorak istraživanja, imajući u vidu da trojica mladih prestupnika koji su bili odabrani i saglasni da u njemu učestvuju ne čine reprezentativan uzorak, pošto su odabrani po preporuci i jer su ispoljili znatno viši stepen motivacije od ostatka populacije kojoj pripadaju (Shannon, 2013: 14). Drugo ograničenje u vezi je sa samom prirodom fotografija koje su učesnici pravili. Naime, učesnici su dobili uputstvo da ne bi trebalo da prave fotografije koje na bilo koji način inkriminišu njih same ili nekog drugog, te one u tom smislu samo delimično oslikavaju njihove živote po povratku u zajednicu (Shannon, 2014: 13). Konačno, i na strani učesnika postojale su određene nedoumice, u smislu bojazni da njihovo mišljenje neće biti dovoljno uticajno da donese bilo kakve promene, ali su one otklonjene kroz razgovore sa istraživačima (Shannon, 2014: 139).

3.2.2. Primena photovoice metoda u cilju sprečavanja stigmatizacije žena koje su izdržale kaznu zatvora u Kanadi

U ovom istraživanju, sprovedenom u Kanadi, čiji su rezultati publikovani 2014. godine, učestvovalo je pet žena, koje su (bilo tokom istraživanja bilo u određenom periodu pre njegovog sprovođenja boravile u ustanovi za postpenalni prihvrat i učestvovala u radu grupe za ocenjivanje kvaliteta usluga te ustanove (Pickering, 2014: 274). Cilj istraživanja bio je da se iz perspektive bivših osuđenica sagledaju najvažniji aspekti njihovog povratka u zajednicu nakon izdržane kazne zatvora, kao i da se ukaže na ključne probleme sa kojima se one tom prilikom suočavaju, sa posebnim fokusom na stigmatizaciju ovih žena od strane ostatka zajednice (Pickering, 2014: 275).

Nakon upoznavanja sa svrhom i karakteristikama *photovoice* metoda, kao i specifičnim ciljevima istraživanja, učesnice su dobile kamere i uputstva u vezi sa tehničkim i etičkim aspektima fotografisanja (Pickering, 2014: 275). Na zajedničkim sastancima, učesnice su se saglasile da je važno da svoja iskustva u vezi sa postpenalnim prihvatom podele sa zajednicom i utvrdile da žele da njihove fotografije predstavljaju njihovu sadašnju ličnost, kako bi javnost prema njima ispoljila više razumevanja i saosećanja (Pickering, 2014: 275). U skladu sa tim, na fotografijama su prikazane različiti aspekti njihovog života po povratku na slobodu,; dostignuća, nade, snovi, kao i veze sa porodicom i prijateljima (Pickering, 2014: 275).

Pošto bi napravile određeni broj fotografija, učesnice bi sudelovale u grupnim diskusijama posvećenim njihovoj analizi, a njihove fotografije i transkripti diskusija su analizirani od strane istraživača (Pickering, 2014: 275). Učesnice su same birale fotografije koje će biti obuhvaćene istraživanjem, koncentrišući se na one za koje su smatrale da najbliže predstavljaju njihov identitet u datom trenutku, a nakon zajedničkih razgovora formulisale su i kraće natpise uz svaku od njih (Pickering, 2014: 275). Nakon toga, učesnice su sastavljale kolaže od fotografija i propratnih

tekstova, koji su digitalizovani i dodatno obrađeni, kako bi mogli da se koriste kao gotovi panoi/transparenti u različitim prilikama poput konferencija, zajedničkih sastanaka i drugih njihovih istupanja u javnosti (Pickering, 2014: 275).

Ovo istraživanje je doprinelo tome da zajednica „čuje glas“ bivših osuđenica, kao i da sagleda njihova iskustva i percepcije postpenalnog perioda i to kroz dve tematske celine: 1) Kako da pomognem bližnjima da me razumeju i 2) Moja potreba za povezivanjem (Pickering, 2014: 275).

U sklopu prve celine najviše pažnje posvećeno je problemu stigmatizacije bivših osuđenica i negativnim posledicama diskriminatornog odnosa sredine prema njima, usled čega su bile primorane da kriju svoju prošlost i identitet (Pickering, 2014: 276). Učesnice istraživanja dotakle su se i problema odnosa zaposlenih koji su angažovani na pružanju psiho-socijalne podrške bivšim osuđenicama tokom postpenalnog prihvata, a ovo pitanje razmotreno je kroz nekoliko užih tema: 1) Saslušaj me, 2) Vidi moju snagu, 3) Mogu da se menjam i učim i 4) Isceljenje sa ili bez stručne pomoći (Pickering, 2014: 277). Saznanja koja su slikom i rečima predstavljena u okviru ovih užih tematskih celina pokazala su da bivše osuđenice imaju jasne ideje o tome kako bi trebalo unaprediti rad profesionalnih savetnika, pa je tako utvrđeno da one smatraju da savetnici prerano odustaju od njih, ne verujući da su sposobne da se promene (Pickering, 2014: 277).

U okviru druge tematske celine pod nazivom Moja potreba za povezivanjem učesnice su istražile različite nivoe povezivanja, počevši od povezivanja sa sopstvenom ličnošću, preko povezivanja sa bliskim osobama, pa sve do ostvarivanja povezanosti sa širom zajednicom, pri čemu su te veze posmatrane kao izvori radosti, ali i bola i gubitka (Pickering, 2014: 277). Učesnice su ovde svoju pažnju usmerile na učenje životnih veština, praktikovanje tolerancije i želju da jedna drugoj pruže podršku, a kolaži sačinjeni od njihovih fotografija i natpisa su im poslužili kao sredstvo da dopru do šire zajednice i premoste distancu u odnosu na ostale članove društva (Pickering, 2014: 277).

Rezultati ovog istraživanja potvrdili su da se bivše osuđenice po povratku u zajednicu suočavaju sa etiketiranjem i stigmatizacijom, što je jedna od učesnica opisala sledećim rečima: „*Ponekad se osećam kao da idem naokolo sa etiketom, znate sa brojem mog otiska prsta na čelu. Jer ljudi ne vide mene, oni vide samo taj broj*“ (Pickering, 2014: 278). Ono je ohrabrilo učesnice da istraju u svojim nastojanjima da pomognu široj zajednici da ih razume na pravi način, i da u svakoj od njih vidi ono što se nalazi „*ispod etikete bivše osuđenice*“ – majku, ćerku, sestru, prijateljicu (Pickering, 2014: 278). Pored toga, istraživanje je dalo učesnicama prostor da tokom grupnog procesa jedna drugoj pružaju utehu i podršku na često veoma teškom putu prilagođavanja životu na slobodi (Pickering, 2014: 278). Takođe, istraživanje je omogućilo da se naprave prvi koraci ka uspostavljanju pozitivnih odnosa između učesnica i šire zajednice kroz prezentacije njihovog rada – fotografija, transparenata i priča u medijima i široj javnosti (Pickering, 2014: 279). Konačno, istraživanje je doprinelo i da savetnici koji pružaju stručnu psiho-socijalnu podršku bivšim osuđenicama tokom postpenalnog prihvata bolje razumeju njihove potrebe, te da svoj pristup prilagode istima, počevši, na primer od usmeravanja

pažnje na njihove sposobnosti, kvalitete i kapacitete i uspostavljanja jasne komunikacije i poverenja (Pickering, 2014: 279).

Prema rečima učesnica, sam proces fotografisanja praćen grupnim diskusijama delovao je na njih terapijski i osnažujuće, jer im je omogućio da vizuelno izraze emocije i iskustva koja nisu bile u stanju da verbalizuju, ali i da steknu nova znanja i veštine (Pickering, 2014: 280). Kako se deljenje fotografija i životnih priča kako međusobno tako i sa širom zajednicom pokazalo kao dobar način za ponovno uspostavljanje prekinutih veza između učesnica i društva, savetnicima koji sa njima rade je predloženo da ovaj metod počnu primenjivati i u budućnosti, u cilju prevazilaženja barijera u komunikaciji i razvijanja adekvatnih terapijskih odnosa (Pickering, 2014: 280).

3.2.3. *Photovoice i sagledavanje probacije iz ugla osuđenih u Irskoj i Engleskoj*

Imajući u vidu da evropske zemlje poslednjih 30 godina sve češće primenjuju različite vidove probacije sa zaštitnim nadzorom, ali i da nije poznato kako osuđena lica doživljavaju izdržavanje ove alternativne sankcije, *Fitzgibbon* i *Healy* primenili su *photovoice* metod sa namerom da ostvare uvid u ovu problematiku iz ugla osuđenih, a rezultate svog istraživanja publikovali su 2019. godine (Fitzgibbon, Healy, 2019). Cilj ovog istraživanja bio je da se ispita primenljivost *photovoice* metoda na istraživanje iskustva probacije sa zaštitnim nadzorom u različitim socio-kulturnim okruženjima i kazneno-pravnim sistemima – u Engleskoj i Irskoj, kao i da se „nevidljivo učinim vidljivim kroz niz vizuelnih reprezentacija“ (Fitzgibbon, Healy, 2019: 5).

U okviru pomenutog istraživanja, sprovedene su dve studije zasnovane na primeni *photovoice* metoda – jedna u Irskoj i jedna u Engleskoj, a njihovi rezultati analizirani su u ovom radu kao primeri dobre prakse i mogući uzori za sprovođenje sličnih istraživanja u našoj zemlji.

Istraživanje sprovedeno u Irskoj obuhvatilo je uzorak od 8 osuđenih lica muškog pola koja su bila pod zaštitnim nadzorom i učestvovala u programu rehabilitacije u zajednici, dok je istraživanje realizovano u Engleskoj obuhvatilo uzorak od 10 osuđenica na probaciji, koje su pohađale sastanke u Ženskom centru. Učesnici iz Irske napravili su 84 a učesnice iz Engleske 131 fotografiju, a njihovi radovi prezentovani su na odvojenim izložbama, posećenim od strane većeg broja predstavnika akademske zajednice, sistema izvršenja krivičnih sankcija, kreatora javnih politika i fotografa (Fitzgibbon, Healy, 2019: 6).

Učesnici su dobili osnovna uputstva o tome kako da koriste kameru (u Irskoj su korišćene digitalne kamere, a u Engleskoj analogne za jednokratnu upotrebu), a od svakog je zahtevano da napravi 10 fotografija koje oslikavaju njihova iskustva u vezi sa probacijom (Fitzgibbon, Healy, 2019: 6). Fotografije su odštampane i vraćene učesnicima kako bi mogli da razmisle o tome zbog čega su odabrali baš te fotografije i šta one za njih predstavljaju, da bi potom na fokus-grupama razmenjivali svoje misli i ideje u vezi sa njima i osmislili odgovarajuće naslove i prateće tekstove

(Fitzgibbon, Healy, 2019: 7). Nakon toga, istraživači su analizirali fotografije i transkripte sa fokus-grupnih diskusija, čime je omogućeno da se predmet istraživanja sagleda na više nivoa i sa više različitih aspekata (Fitzgibbon, Healy, 2019: 7).

Rezultati istraživanja predstavljeni su odvojeno za Irsku i Englesku u okviru sledećih tematskih celina: 1) pomoć i podrška, 2) vreme, priroda i lični razvoj, 3) stigma i identitet i 4) tranzicije i počeci.

Govoreći o pomoći i podršci, učesnici u istraživanju u Irskoj su bili apsolutno saglasni da je za njih probacija predstavljala pozitivno iskustvo, što potvrđuju i njihove fotografije na kojima je prikazano mnoštvo mogućnosti za lični razvoj u okviru probacionog programa poput biblioteka, umetničkih ateljea, pribora za slikanje i crtanje, mozaika i slika čiji su autori sami učesnici, obrazovnih ustanova, prostora za hortikulturu itd. (Fitzgibbon, Healy, 2019: 8). Diskusije na ovu temu pokazale su da je kreativno angažovanje imalo pozitivan efekat na učesnike, te da bi i u budućnosti trebalo primenjivati modele rehabilitacije prestupnika zasnovane na razvoju stvaralačkih potencijala, talenata i veština (Fitzgibbon, Healy, 2019: 8). Učesnici su na fokus grupama takođe ukazali na osnažujuću i terapeutsku ulogu zblizavanja sa drugim učesnicima u programu i uzajamne podrške, o čemu svedoči veliki broj fotografija iz kantine, kao mesta gde su se najčešće odigravali njihovi neformalni razgovori (Fitzgibbon, Healy, 2019: 8). Takođe, iz fotografija i razgovora proizašao je i zaključak da su učesnici uspostavili dobru saradnju sa poverenicima, te da su se između njih razvili aktivni, kolaborativni i humani odnosi, što se smatra faktorom koji podstiče uspešnost ovog resocijalizacije (Fitzgibbon, Healy, 2019: 9).

U okviru tematske celine posvećene vremenu, prirodi i ličnom razvoju, irski učesnici, a posbno stariji, izdvojili su vreme kao ključan pojam, praveći jasnu razliku između „protraćenog“ i pametno iskorišćenog vremena, pri čemu su vreme provedeno na izdržavanju kazne zatvora u instituciji mahom opisivali kao izgubljeno, dok su vreme provedeno na probaciji smatrali za kvalitetno i smisleno (Fitzgibbon, Healy, 2019: 9). Kvalitetno iskorišćeno vreme učesnici su često dovodili u vezu sa umirujućim i terapeutskim efektima boravka u prirodi, što je vidljivo i iz velikog broja fotografija cveća, parkova, jezera, reka, riba i pataka i što još više dolazi do izražaja ako se ima u vidu da su određeni period života proveli u monotonom zavodskom okruženju (Fitzgibbon, Healy, 2019: 10).

Kada je reč o temi stigme i identiteta, učesnici iz Irske su svoju pažnju usmerili na različita mesta kao ključne elemente identiteta pojedinca, naglašavajući pri tome da njihove zajednice imaju „dva lica“ – dopadljivu masku namenjenu javnosti iza koje se skriva mnogo mračnija realnost (Fitzgibbon, Healy, 2019: 11). Uočeni nesklad prikazan je kroz seriju fotografija smeća, grafita, beskućnika, i raznih oblika devijantnog ponašanja, nasuprot kojima su kao kontrast postavljene slike lepo uređenih i održanih parkova i spomenika (Fitzgibbon, Healy, 2019: 11). Fotografije iz tematske celine posvećene stigmatizaciji i identitetu irskih učesnika ilustruju izazove sa kojima se suočavaju prestupnici koji žele da napuste kriminalni model ponašanja, ali koji su istovremeno izloženi uticajima stigmatizujućeg i kriminogenog okruženja (Fitzgibbon, Healy, 2019: 13). One ukazuju i na važnu ulogu probacionog programa,

za koji se ispostavilo da je učesnicima služio kao neka vrsta utočišta od negativnih uticaja sredine, pod čijim okriljem su imali mogućnost da nesmetano stvaraju i ispoljavaju svoj novi identitet (Fitzgibbon, Healy, 2019: 13).

Fotografije i diskusije posvećene temi tranzicije i novih početaka učesnika iz Irske omogućile su ostvarivanje uvida u njihove prošle identitete, ali i nove, koje su otpočeli da stvaraju, pri čemu su mlađi uglavnom fotografisali prizore koji oslikavaju vrednosti povezane sa maskulinitetom u adolescentnom periodu (kao što su na primer skupa kola, svežnjevi novčanica, enterijeri pabova, lokalnih kladionica i alkoholnih pića u izlozima), dok su stariji svoj fokus usmerili na pozitivne promene svog identiteta, te je među njihovim fotografijama bilo i jedno belo platno kao simbol novog početka (Fitzgibbon, Healy, 2019: 13). Kao česti motivi na fotografijama svih učesnika mogla su se uočiti policijska kola, advokatske kancelarije, zgrade sudova i kancelarija poverenika, kao podsetnici na kriminalnu prošlost koju su nastojali da ostave za sobom (Fitzgibbon, Healy, 2019: 15).

Istraživanje sprovedeno u Engleskoj pokazalo je da su učesnice radeći na temi pomoći i podrške, osim pozitivnih često ispoljavale i pomešana osećanja kada je u pitanju podrška, zavisno od probacionog centra i mesta gde su boravile (Fitzgibbon, Healy, 2019: 15). Naime, neke od učesnica ukazale su na to da je podrška poverenika kod njih često stvarala osećaj pritiska, ograničenja i preopterećenosti, te da su sve vreme bile svesne dvostruke uloge poverenika – da im pruže pomoć ali i da ih nadziru i kontrolišu (Fitzgibbon, Healy, 2019: 16).

Kada je u pitanju tema vremena, prirode i razvoja, ispitanice iz Engleske su se takođe posvetile prolaznosti, s tim što su, za razliku od ispitanika iz Irske, vreme provedeno na probaciji mahom posmatrale kao izgubljeno i protraćeno, što je, primera radi, jedna od njih ilustrovala kroz fotografiju jastuka na sofi u Ženskom centru, na kojem je bila naštampana slika sata kao simbola vremena koje je provela u čekanju ili odlasku sa jednog sastanka na drugi, ali i u iščekivanju nastavka svog života (Fitzgibbon, Healy, 2019: 16). Lični razvoj i priroda u znatnoj meri su zaokupili pažnju učesnica iz Engleske, te na velikom broju fotografija dominiraju motivi biljaka, ali i trulog panja iz kojeg niču pečurke, iskrivljenog korenja drveća iz kojeg rastu nove mladice, kao simbola rasta, razvoja, i nastajanja nečeg lepog na temeljima koji su ponekad raspli, truli, deformisani... (Fitzgibbon, Healy, 2019: 16-18).

I učesnice iz Engleske dotakle su se teme stigmatizacije i to prvenstveno tokom razgovora o fotografijama otpada, bačenih ambalaža od alkoholnih pića, slivnika i toaleta, koje su one povezivale sa protraćenim životom usled zavisnosti od alkohola i opojnih droga, ali i doživljavanjem sebe kao loših osoba i otpadnika od društva (Fitzgibbon, Healy, 2019: 18). Nastojeći da odgovore na temu tranzicija i novih početaka, učesnice iz Engleske povezale su proces prelaska iz institucionalnog okruženja u život na slobodi sa konceptom maske i podeljenog identiteta, ističući da proces probacije zapravo podrazumeva da „*postaješ neko ko zapravo nisi*“ (Fitzgibbon, Healy, 2019: 20). Istovremeno, učesnice su istakle da „*skidanje maski*“ u smislu otkrivanja svog pravog identiteta tokom procesa probacije može delovati kao oslobođenje od tereta kriminalne prošlosti i pružiti motivaciju za okretanje ka boljoj budućnosti (Fitzgibbon, Healy, 2019: 21).

Rezultati oba istraživanja – i u Irskoj i u Engleskoj, pokazali su da je *photovoice* podoban metod za ostvarivanje uvida u život i iskustva ljudi i žena koji prolaze kroz proces probacije, kao i za skretanje pažnje na njihovu potrebu za: praktičnom i emocionalnom podrškom, kvalitetno osmišljenim slobodnim vremenom, kao i mirom i psihičkom stabilnošću (Fitzgibbon, Healy, 2019: 21). Nalazi ovih istraživanja osvetlili su i ključne izazove sa kojima se lica na probaciji suočavaju (uključujući: stigmatizaciju, isključenost iz društva, osudu sredine), kao i poteškoće na koje nailaze na svom putu ka izgradnji svog novog nekriminalnog identiteta (Fitzgibbon, Healy, 2019: 21). Primena *photovoice* metoda u oba istraživanja omogućila je da se sagledaju pozitivni aspekti probacionog iskustva, kao i rehabilitacioni aspekti nadzora u smislu emocionalne i praktične podrške, uspostavljanja saradnje sa poverenicima i kvalitetno provedenog vremena (Fitzgibbon, Healy, 2019: 21). Istraživanja su ukazala i na određene „bolne tačke“ probacije, naročito u slučaju učesnika iz Engleske, čije su fotografije i priče oslikale osećaj ograničenja autonomije, izgubljenog vremena, stigmatizacije, nepoželjnog mešanja u njihov privatni život, kao i konstantan pritisak da ne prekrše neki od uslova probacije (Fitzgibbon, Healy, 2019: 21).

Autori oba istraživanja saglasni su da im je primena *photovoice* metoda omogućila sticanje saznanja do kojih ne bi mogli doći primenom klasičnih istraživačkih metoda, te da je upravo primena ovog inovativnog pristupa doprinela ostvarivanju nekih neočekivanih uvida u vezi sa probacijom u različitim socijalnim, političkim i kulturnim kontekstima (Fitzgibbon, Healy, 2019: 21). Konačno, navodi učesnika i učesnica potvrdili su da je njihovo angažovanje u ovom istraživanju doprinelo razvoju njihove motivacije za napretkom, formiranju pozitivnih identiteta i jačanju socijalne povezanosti, te se *photovoice* osim istraživačkog pokazao i kao dobar metod za njihovo osnaživanje, lični razvoj resocijalizaciju i socijalnu rehabilitaciju (Fitzgibbon, Healy, 2019: 23).

4. ZAKLJUČAK – PREDNOSTI I OGRANIČENJA *PHOTOVOICE* METODA I IDEJE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

*“Jedna od prednosti fotografije je to što je vizuelna
i može da prevaziđe jezičke barijere.”*

Liza Kristin

Analiza teorijskih osnova i dosadašnje prakse pokazala je brojne kvalitete, ali i ograničenja *photovoice* metoda. Kao njegova ključna prednost ističe se omogućavanje da se problem koji je predmet istraživanja sagleda iz perspektive onih koje on najviše pogađa. Polazeći od pretpostavke da „ono što istraživač smatra važnim nije uvek ono što zajednica smatra važnim“ *photovoice* tretira saznanja „običnih ljudi“ kao glavni izvor ekspertize (Wang, Burris, 1997: 372). Po pravilu je reč o saznanjima najranjivijih i najugroženijih građana, koji često usled nedostatka osnovnog obrazovanja nisu u mogućnosti da svoja gledišta predstave u pisanoj

formi, te je fotografija podoban medijum za njihovo izražavanje (Wang, Burris, 1997: 372).

Photovoice je prilagodljiv i može se primenjivati u različitim zajednicama i okruženjima, a njegovi inicijalni ciljevi mogu se redefinisati tokom samog istraživanja, u zavisnosti od potreba učesnika (Wang, Burris, 1997: 372). Primena *photovoice* metoda može vrlo brzo doprineti poboljšanju konkretne situacije i pokrenuti pozitivne društvene promene. Prednost *photovoice* metoda proizlazi i iz činjenice da vizuelne reprezentacije ostavljaju mnogo snažniji utisak na javnost nego pisane reči, te se on smatra veoma moćnim sredstvom za širenje informacija i pokretanje zajednice na konkretne akcije (Wang, Burris, 1997: 373).

Kao jedna od slabosti *photovoice* metoda ističe se rizik kojem se učesnici izlažu samim tim što preduzimaju određene društveno angažovane aktivnosti. Dokumentovanje aktuelne situacije i preduzimanje aktivnosti koje za cilj imaju društvene promene mogu se protumačiti kao politički akti i izazvati negativne reakcije pojedinih članova zajednice (Wang, Burris, 1997: 374). Nedostatak *photovoice* metoda može predstavljati i suviše lični upliv u različitim fazama istraživanja, te treba imati u vidu da će tako dobijena saznanja uvek zavisiti od toga: ko pravi fotografije, šta su učesnici odlučili da fotografišu, a šta da izostave i koji su bili kriterijumi prilikom selekcije fotografija (Wang, Burris, 1997: 374). Pojedini autori ističu i bojazan da primena *photovoice* metoda uprkos insistiranja na demokratičnosti, ravnopravnosti i reprezentovanju ugroženih grupa može proizvesti suprotan efekat i dodatno produbiti socijalne nejednakosti (Wang, Burris, 1997: 374).

Nabrojane prednosti i nedostaci *photovoice* metoda ukazuju na to da njegova uspešna primena pre svega zahteva detaljnu pripremu, kako u smislu osmišljavanja svake od faza istraživanja tako i u smislu proučavanja konteksta u kojem će se ono sprovesti. Takođe je važno uspostaviti odnos poverenja i razumevanja između istraživača i učesnika, kao i svest o njihovom zajedničkom cilju, ali i detaljno informisati učesnike o odgovornosti koju na sebe preuzimaju fotografišući i osnovnim etičkim principima koje moraju slediti. U skladu sa tim, treba insistirati na tome da istraživač bude dostupan učesnicima za konsultacije u vezi sa tim temama, neovisno od grupnih sastanaka.

Fleksibilnost *photovoice* metoda i primeri inostrane prakse ukazuju na njegovu podobnost za primenu u istraživanjima posvećenim resocijalizaciji i socijalnoj rehabilitaciji prestupnika. Osim što omogućava sticanje novih saznanja i sagledavanja ove problematike iz drugačije perspektive, potvrđeno je da *photovoice* ima pozitivan efekat na same učesnike u smislu njihovog osnaživanja i socijalne reintegracije. Takođe, on doprinosi prilagođavanju programa rada sa ovim licima njihovim stvarnim potrebama. Navedeno govori u prilog tome da bi trebalo razmotriti mogućnost primene *photovoice* metoda u različitim fazama izvršenja krivičnih sankcija, ali i tokom postpenalnog prihvata kako punoletnih tako i maloletnih prestupnika.

REFERENCE

- (1) Adinia, N., & Chandra, K. (2019) Sharing Pictures, Bridging Barriers: The Use of Photovoice to Increase Awareness of Women Refugees Issues in Jakarta. *Jurnal Komunikasi Indonesia*, 3(1), str. 5-17. <https://doi.org/10.7454/jki.v3i1.10841>
- (2) Batričević, A. (2021) *Sloboda u krugu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (3) Brown, M., Carrabine, E. (2017) *Routledge International Handbook of Visual Criminology*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315713281>
- (4) Brown, M., & Carrabine, E. (2019) The Critical Foundations of Visual Criminology: The State, Crisis, and the Sensory. *Critical Criminology*, 27(1) str. 1-15. <https://doi.org/10.1007/s10612-019-09439-7>
- (5) Brujić, M. (2017) Kratak uvod u istoriju antropologije fotografije. *Etnoantropološki problemi*, 12(1), str. 129-147. <https://doi.org/10.21301/eap.v12i1.6>
- (6) Budig, K., Diez, J., Conde, P., Sastre, M., Hernán, M., & Franco, M. (2018) Photovoice and empowerment: evaluating the transformative potential of a participatory action research project. *BMC Public Health*, 18(432) <https://doi.org/10.1186/s12889-018-5335-7>
- (7) Cherry, N. L. (2010) Action Research. U: Higgs, J., Cherry, N., Macklin, R., Ajjawi, R. (ur.) *Researching Practice*. Leiden: Brill, str. 237-246. https://doi.org/10.1163/9789460911835_026
- (8) Coemans, S., Raymakers, A.L., Vandenabeele, J., & Hannes, K. (2019) Evaluating the extent to which social researchers apply feminist and empowerment frameworks in photovoice studies with female participants: A literature review. *Qualitative Social Work*, 18(1), str. 37-59. <https://doi.org/10.1177/1473325017699263>
- (9) Collier, J. Jr., & Collier, M. (1986) *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- (10) Deletić, V., & Deletić, M. (2010) Metoda akcionog istraživanja. *Časopis iz oblasti ekonomije, menadžmenta i informatike BizInfo*, (1), str. 163-174.
- (11) Del Vecchio, D., Toomey, N., & Tuck, E. (2017) Placing Photovoice: Participatory Action Research with Undocumented Migrant Youth in the Hudson Valley. *Critical Questions in Education*, 8(4), str. 358-376.
- (12) Elliott, J. (1987) Educational Theory, Practical Philosophy and Action Research. *British Journal of Educational Studies*, 35(2), str. 149-169. <http://dx.doi.org/10.1080/00071005.1987.9973758>
- (14) Fitzgibbon, W., & Healy, D. (2019) Lives and spaces: Photovoice and offender supervision in Ireland and England. *Criminology & Criminal Justice*, 19(1), str. 3-25. <https://doi.org/10.1177/1748895817739665>
- (15) Fleming, J., Mahoney, J., Carlson, E., & Engebretson, J. (2009) An Ethnographic Approach to Interpreting a Mental Illness Photovoice Exhibit. *Archives of Psychiatric Nursing*, 23(1), str. 16-24. <https://doi.org/10.1016/J.APNU.2008.02.008>
- (16) Fuente, I.M.dl., Pastor, A., Conde, P., Vázquez, M.S., Ramos, C., Bosque-Prous, M., Franco, M., & Sureda, X. (2021) Changes in perceptions of the alcohol environment among participants in a Photovoice project conducted in two districts with different socio-economic status. *PLOS ONE*, 16(8): e0254978. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0254978>
- (17) Gaventa, J. (1993) The powerful, the powerless, and the experts. U: Park, P. Brydon, M., Miller, Hall, B, Jackson, T. (ur.) *Voices of Change: Participatory Research in*

- the United States and Canada*. Westport, CT: Bergin and Garvey and Toronto: OISE Press, str. 21-40.
- (18) Helm, S., Lee, W., Hanakahi, V., Gleason, K., McCarthy, K., & Haumana (2015) Using Photovoice with youth to develop a drug prevention program in a rural Hawaiian community. *American Indian and Alaska native mental health research (Online)*, 22(1), str. 1-26. <https://doi.org/10.5820/aian.2201.2015.1>
 - (19) Holgersson, S., & Melin, U. (2014) Pragmatic Dilemmas in Action Research: Doing Action Research With or Without the Approval of Top Management?. *Systemic Practice and Action Research*, 28(1). <https://doi.org/10.1007/s11213-014-9316-1>
 - (20) Humpage, L., Fozdar, F., Marlowe, J., & Hartley, L. (2019) Photovoice and refugee research: The case for a 'layers' versus 'labels' approach to vulnerability. *Research Ethics*, 15(3-4), str. 1-16. <https://doi.org/10.1177/1747016119864353>
 - (21) Hsiao, V., Chen, S., & Withers, M. (2020) Keeping at-risk youth at the center: lessons learned from a community-based participatory research Photovoice project in Taiwan. *Journal of Health and Caring Sciences*, 2(2), str. 167-179. <https://doi.org/10.37719/jhcs.2020.v2i2.rna003>
 - (22) Konopczyński, M. (2014) Creative Social Rehabilitation - Outline of the concept for developing potential. *Polish Journal of Social Rehabilitation*, (7), str. 171-176.
 - (23) Kovačević, M., & Batričević, A. (2021). Njihova priča - od kreativnog pisanja osuđenica do restorativnog pozorišnog performansa. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*. (170/171), 245-262. <https://doi.org/10.5937/kultura2171257K>
 - (24) Langman, S., & Pick, D. (2018) *Photography as a Social Research Method*. Singapore: Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-7279-6>
 - (25) Lewin, K. (1946) Action research and minority problems. *Journal of Social Issues*, (2), str. 34-36. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.1946.tb02295.x>
 - (26) Lögdberg, U., Nilsson, B., & Kostenius, C. (2020) Young Migrants' Experiences and Conditions for Health: A Photovoice Study. *SAGE Open*, 10(2), <https://doi.org/10.1177/2158244020920665>
 - (27) Maksimović, J. (2012) Matrica planiranja akcionih istraživanja. *Norma*, 17(2), str. 231-246.
 - (28) Macanović, N., & Nadarević, D. (2014) *Penološka andragogija*. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja.
 - (29) MacIntosh, R., & Wilson, F. (2003) *Publishing action research*. 19th EGOS Colloquium - Copenhagen 2003., https://www.researchgate.net/publication/41152525_Publishing_action_research, stranici pristupljeno 27.11.2021.
 - (30) Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.
 - (31) Naumović, S., Brujić, M., & Mitrović, M. (2021) Uvod u antropologiju fotografije u Srbiji. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 69(1), str. 151-171. <https://doi.org/10.2298/GEI2101151N>
 - (32) Noffke, S. (1994) Action research: towards the next generation. *Educational Action Research*, 2(1), str. 9-21, <https://doi.org/10.1080/09650799400200010>
 - (33) Park, P. (1999) People, knowledge and change in participatory research. *Management Learning*, 30(2), str. 141-157. <http://dx.doi.org/10.1177/1350507699302003>
 - (34) Peterson, N.A., & Zimmerman, M.A. (2004) Beyond the individual: toward a nomological network of organizational empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 34(1-2), str. 129-145. <https://doi.org/10.1023/B:AJCP.0000040151.77047.58>

- (35) Petrovic, D. (2008) Akciono istraživanje – neka teorijska i praktična pitanja. U: Stojnov, D. (ur.) *Metateorijske osnove kvalitativnih istraživanja*. Beograd: Zepter Bookworld, str. 237-275.
- (36) Pešić, M. (1990) Akciono istraživanje i kritička teorija vaspitanja. *Pedagogija*, 26(3), str. 275-299.
- (37) Pickering, B. J. (2014) “Picture Me Different”: Challenging Community Ideas about Women Released from Prison. *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy*, 48(3), str. 270-283.
- (38) Rapaport, R.N. (1970) Three dilemmas of action research. *Human Relations*, 23(6), str. 499-513. <http://dx.doi.org/10.1177/001872677002300601>
- (39) Savičević, D. M. (2009) Interaktivna istraživanja u andragogiji. *Andragoške studije*, (2), str. 221-235.
- (40) Shannon, C.R. (2013) *Juvenile Incarceration and Reentry: A Photovoice Study*. El Paso: LFB Scholarly Publishing LLC.
- (41) Sparks, R., Tett, L., Anderson, K., McNeill, F., & Overy, K. (2012) Learning, Rehabilitation and the Arts in Prison: A Scottish Case Study. *Studies in the Education of Adults*, 44(2), str. 171-84.
- (42) Suprpto, N., Sunarti, T., Suliyanah, Wulandari, D., Nuurul, Hasan, Syaiful, A., Alif & Mubarak, H. (2020) A systematic review of photovoice as participatory action research strategies. *International Journal of Evaluation and Research in Education*, 9(3), str. 675-683. <https://doi.org/10.11591/ijere.v9i3.20581>
- (43) Turnbull, S. (2019) The uses and limits of Photovoice in research on life after immigration detention and deportation. In: Deflem, M. & Silva, D.M.D. (Eds.) *Methods of Criminology and Criminal Justice Research. Sociology of Crime, Law, and Deviance* 24. Bingley, UK: Emerald Publishing (In Press) <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/26473/>, stranici pristupljeno 17.11.2021.
- (44) Wang, C., & Burris, M. A. (1994) Empowerment through photo novella: portraits of participation. *Health education quarterly*, 21(2), str. 171-186. <https://doi.org/10.1177/109019819402100204>
- (45) Wang, C., Yuan, Y.L., & Feng, M.L. (1996) Photovoice as a tool for participatory evaluation: The community's view of process and impact. *Journal of Contemporary Health*, 4, str. 47-49.
- (46) Wang, C., & Burris, M. A. (1997) Photovoice: concept, methodology, and use for participatory needs assessment. *Health education & Behavior*, 24(3), str. 369-387. <https://doi.org/10.1177/109019819702400309>
- (47) Wang, C. (2003) Using Photovoice as a participatory assessment and issue selection tool: A case study with the homeless in Ann Arbor. U: Minkler, M., Wallerstein, N. (Ur.) *Community based participatory research for health*, str. 179-196. Jossey-Bass/Wiley.
- (48) Wang, C. (2006) Youth Participation in Photovoice as a Strategy for Community Change. *Journal of Community Practice*, 14(1-2), str. 147-161. https://doi.org/10.1300/J125v14n01_09

PHOTOVOICE AND (RE)SOCIALISATION OF OFFENDERS

Photovoice represents an innovative method of participatory action research based upon the theoretical concepts of visual and critical criminology and the scientific relevance of documentary photography. It allows specific social problems to be observed from the perspective of those who they affect most, with the aim to resolve these problems and initiate positive social changes. Photovoice is designed to provide the participants of the research with psychological support, empowerment, and personal development with the help of creative expression through photography. Photovoice enables the community and decision-makers to observe and understand the needs of the participants from the perspective of participants themselves – through their photographs and accompanying captions. Having in mind the expansion of the photovoice method in social studies and humanities, particularly for research and empowerment of marginalized groups, the author analyses the theoretical foundations of the photovoice method and the examples of its application in other countries for observation of offenders' needs and enhancement of their resocialization. Within concluding remarks, the author discusses the advantages and limitations of the photovoice method and accentuates the need for its application in the research dedicated to resocialization and post-penal support of offenders in our country.

KEY WORDS: *photovoice / documentary photography / research method / participative action research / resocialisation of offenders*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 41-57
Pregledni naučni rad
Primljeno: 30. 11. 2021. godine
Prihvaćeno: 17. 12. 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi20212303
UDK: 343.98:343.615-056.34
004.738.5:316.624-053.6

NEKE KARAKTERISTIKE SAJBER VRŠNJAČKOG NASILJA I SAJBER VIKTIMIZACIJE U POPULACIJI OSOBA SA OMETENOŠĆU – PREGLED ISTRAŽIVANJA*

Milena Milićević*

Usled sve većeg prepoznavanja opasnosti povezanih sa sajber viktimizacijom i sajber vršnjačkim nasiljem usmerenim protiv osoba sa ometenošću, uočljiv je porast interesovanja za ovu pojavu. Oslanjajući se na nalaze studija ometenosti, cilj rada je da ukaže na osnovne karakteristike sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije osoba sa ometenošću ili smetnjama u razvoju, prvenstveno dece i adolescenata. Najpre je približeno pojmovno određenje sajber viktimizacije i sajber vršnjačkog nasilja, uporedo sa viktimizacijom tradicionalnim vršnjačkim nasiljem. Nakon toga, izdvojeni su podaci o rasprostranjenosti ove pojave, kao i posledice, odnosno konsekvence koje obuhvataju funkcionalne i fenomenološke karakteristike, neželjene ishode i potencijalne protektivne faktore i faktore rizika. Analiza rezultata izdvojenih istraživanja o sajber viktimizaciji i sajber vršnjačkom nasilju u navedenoj populaciji je sprovedena kako bi se otvorila nova istraživačka pitanja i ukazalo na potrebu aktualizovanja izučavanja ovog problema u našoj sredini.

KLJUČNE REČI: nasilje na internetu / osobe sa ometenošću / deca sa smetnjama u razvoju / sajber buling / sajber viktimizacija

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2021. godinu.

* Naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija. E-mail: milena.milicevic@iksi.ac.rs

UVODNA RAZMATRANJA

Internet je postao neizostavni deo naše svakodnevnice (Walker, 2013). Dvostruka priroda savremene informacione i komunikacione tehnologije se ogleda u neprekidnom balansiranju između postojećih mogućnosti, s jedne strane, i velikog broja riskantnih situacija koje se javljaju, s druge strane (Walrave & Heirman, 2011). Drugim rečima, u pitanju je novi prostor u kojem se odvijaju socijalne interakcije. Međutim, savremene informacione i komunikacione tehnologije daju učesnicima nove načine za ispoljavanje nasilničkog ponašanja (Kowalski & Limber, 2007). Ovakva neravnoteža je rezultirala pojavom novog društvenog problema – sajber bulinga ili sajber nasilja (*cyber bullying*). Termin koji se odnosi na vršnjačko nasilje u sajber prostoru je zabeležen prvi put početkom XXI veka; do tada, praktično, nije ni postojao (Notar et al., 2013).

Po ugledu na definiciju tradicionalnog vršnjačkog nasilja, sajber vršnjačko nasilje se određuje kao „namerno, agresivno ponašanje koje sprovodi grupa ili pojedinac, koristeći elektronske oblike kontakta, u više navrata i tokom vremena, protiv žrtve koja se ne može lako braniti“ (Smith et al., 2008, str. 376). Drugim rečima, u pitanju je sistematska zloupotreba moći koja se javlja upotrebom savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija. Prvo, za razliku od tradicionalnog, ovaj oblik vršnjačkog nasilja može da se odvija u bilo koje doba dana i na bilo kom mestu, i drugo, imajući u vidu da se dešava u sajber prostoru, može da se odvija pred značajno širom publikom. Odatle, aspekt ponavljanja akta se odnosi na činjenicu da različiti primaoci mogu da pogledaju snimak ili prepisku ili da, kao posmatrači, prolede dalje (Grigg, 2010; Smith et al., 2008; Vandebosch & Van Cleemput, 2008). Zbog toga se i jedan negativan akt putem interneta ili mobilnog telefona označava kao sajber vršnjačko nasilje (Vandebosch & Van Cleemput, 2008). Treće, jedna od distinktivnih karakteristika je i moguća anonimnost; osoba koja vrši nasilje na internetu može da ostane nevidljiva, odnosno njen identitet može da bude skriven, što često deluje frustrirajuće za žrtvu i pojačava njen osećaj nemoći ili bespomoćnosti (Vandebosch & Van Cleemput, 2008). Slično, prisutan je još i manjak ili nedostatak direktnih povratnih informacija uz prostorno i vremenski sužene mogućnosti posmatrača da odreaguju. Osoba koja vrši nasilje može da bude manje svesna ili čak nesvesna posledica do kojih njeni postupci dovode što dodatno ograničava mogućnosti za empatiju ili kajanje (Slonje & Smith, 2008). Neravnoteža moći se u virtuelnom prostoru, pak, uglavnom ispoljava kroz stručnost u korišćenju savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija i kroz situacijsku prednost koju nasilnik ima nad žrtvom (Grigg, 2010).

Biti na meti ciljanih, namernih, neprijateljskih, neprijatnih, posramljujućih, uznemiravajućih, omalovažavajućih i zastrašujućih ponašanja ili postupaka putem interneta ili drugih sredstava savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija se označava kao sajber viktimizacija – *cyber victimization* (Grigg, 2010).

Definiše se i kao onlajn doživljavanje neprijatnog i neprijateljskog ponašanja, što uključuje verbalne napade, ponižavanje i socijalno isključivanje (Wright, 2017). U širem smislu, u pitanju je oblik viktimizacije koji se dešava putem elektronskih sredstava. Može da poprimi brojne forme. U literaturi se navode primanje uvredljivih elektronskih poruka, verbalni napadi, ponižavanje, uznemiravanje, fizičke pretnje, distribucija neprijatnih ili eksplicitnih slika ili video snimaka žrtve, ali i situacije u kojima žrtva postaje meta krađe identiteta ili socijalnog isključivanja (Grigg, 2010; Kokkinos et al., 2014; Slonje et al., 2013; Smith et al., 2008).

Oslanjajući se na nalaze studija ometenosti, cilj rada je da ukaže na osnovne karakteristike viktimizacije osoba sa ometenošću ili smetnjama u razvoju, prvenstveno dece i adolescenata, sajber vršnjačkim nasiljem.

Osobe sa ometenošću i internet

Svakodnevni život osoba sa ometenošću ili hroničnim stanjima je fizički, emocionalno, socijalno, intelektualno i finansijski, odnosno višestruko zahtevan (Andersson & Mattsson, 2001; Hinder & Greenhalgh, 2012; Houwen et al., 2009; Milićević, 2016; Park et al., 2002; WHO, 2011). Savremene informacione i komunikacione tehnologije menjaju njihova svakodnevna iskustva, kao i njihovo suočavanje sa brojnim poteškoćama. Internet ovim osobama omogućava pristup različitim izvorima informacija i oblicima podrške, poput zdravstvene (Fox & Purcell, 2010). Istovremeno, internet uklanja fizičke barijere i ograničenja koja postoje u interakciji licem-u-lice. Na taj način, kao sredstvo komunikacije, pruža osobama sa ometenošću mogućnost ostvarivanja socijalnih kontakata kroz aktivno učestvovanje u onlajn grupama podrške ili forumima, kao i u radu veb stranica ili blogova (Fox & Purcell, 2010).

Istovremeno, upotreba sredstava elektronske komunikacije je proširila kontekst u kojem se viktimizacija osoba sa ometenošću odvija. Tačnije, došlo je do prenošenja ove pojave iz tradicionalnog, tzv. offline konteksta u virtuelno ili sajber okruženje koje je obezbedilo anonimnost osobama koje zlostavljaju ili uznemiravaju osobe iz ove populacije i u kojem su izbirsane međunarodne granice (Sheridan & Grant, 2007, citirano u Alhaboby et al., 2017, str. 2). Drugim rečima, pristup internetu je pružio osobama sa ometenošću mogućnost da razviju društvene veze i ostvare socijalnu participaciju (Raghavendra et al., 2018). Prema tvrdnjama samih osoba sa ometenošću, korišćenje onlajn društvenih mreža je umanjilo nivo njihove socijalne izolacije (Hynan et al., 2014). Međutim, različiti oblici sajber viktimizacije dece i mladih sa razvojnim smetnjama su sve češće prijavljivani, naročito u poređenju sa vršnjacima tipičnog razvoja (Wells & Mitchell, 2014).

U prethodne dve decenije, usled sve većeg prepoznavanja opasnosti povezanih sa sajber viktimizacijom i vršnjačkim nasiljem usmerenim protiv osoba sa ometenošću, uočljiv je porast interesovanja za ove pojave (Kowalski & Toth, 2018). Potreba za istraživanjima pojave nasilja na internetu je, između ostalog, opravdana širokom rasprostranjenošću ovog problema i društvenom zabrinutošću koja ga prati (Notar et al., 2013). Viktimizacija osoba sa ometenošću je pojava koja je dobro naučno

dokumentovana. Primera radi, istraživanja pokazuju da deca sa smetnjama u razvoju u povećanom riziku od viktimizacije, tradicionalnim i sajber vršnjačkim nasiljem, u poređenju sa decom tipičnog razvoja (Kendall-Tackett et al., 2005; Van Cleave & Davis, 2006; Wells & Mitchell, 2014). Forme viktimizacije se kreću u rasponu od uznemiravanja do zločina iz mržnje zbog ometenosti ili smetnje u razvoju (Alhaboby et al., 2016, 2017, 2019).

PREGLED ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Rasprostranjenost, oblici i sredstva sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije

Nalazi o rasprostranjenosti sajber viktimizacije i nasilja na internetu variraju od studije do studije, što je delom uzrokovano varijacijama u definicijama i primenjenim metodama. Na uzorku od 3.767 ispitanika opšte populacije starosti od 11 do 14 godina, učestalost sajber viktimizacije je iznosila 11% (Kowalski & Limber, 2007). Nešto ranije, objavljeni su podaci prema kojima je 25% učenika tipičnog razvoja prijavilo sajber viktimizaciju (Li, 2005). Među adolescentima opšte populacije, podaci pokazuju da se rasprostranjenost kreće od 2% do 57% (Navarro et al., 2018). Meta-analiza sprovedena na osnovu rezultata 19 istraživanja kojima su obuhvaćeni deca i adolescenti iz opšte populacije je utvrdila da rasprostranjenost sajber vršnjačkog nasilja iznosi 23% (Hamm et al., 2015). Prema nalazima nedavno objavljene studije o sajber nasilju u Srbiji, jedna petina od 188 ispitanika iz opšte populacije starosti od 15 do 19 godina (20%) je izjavila da je činila sajber nasilje, dok je polovina (52%) prijavila viktimizaciju (Stanković, 2019). Nešto ranije, na uzorku od 387 ispitanika opšte populacije starosti od 11 do 15 godina, 20% se izjasnilo kao žrtve sajber vršnjačkog nasilja, a 10% je potvrdilo da su vršili sajber vršnjačko nasilje (Popović-Čitić et al., 2011).

S druge strane, u populaciji osoba sa specifičnim hroničnim oboljenjima, telesnom invalidnošću i intelektualnom ometenošću procene ukazuju na uporedivu rasprostranjenost koja se kreće od 2% do 42% (Alhaboby et al., 2017, 2019). Na uzorku od 269 odraslih osoba sa intelektualnom ometenošću utvrđena je zastupljenost doživljenog sajber vršnjačkog nasilja od 15% (Jenaro et al., 2018). Meta-analiza koja je obuhvatila više od 62.000 dece i adolescenata sa hroničnim fizičkim oboljenjima ili senzornom ili fizičkom ometenošću je pokazala da je 1,38 puta veća verovatnoća da će ova deca doživeti sajber vršnjačko nasilje (Pinquart, 2017). Do uporedivog rezultata su došli Emerson i saradnici (Emerson et al., 2021) koji su utvrdili da je 1,54 veća verovatnoća da će adolescent sa ometenošću doživeti sajber viktimizaciju nego vršnjaci bez ometenosti (Emerson et al., 2021).

U srednjim školama u Britaniji, 22% učenika starosti od 11 do 16 godina je bilo žrtva sajber vršnjačkog nasilja bar jednom, a dodatnih 7% nekoliko puta mesečno (Smith et al., 2006). Nastavljajući istraživanje, ista grupa autora ističe da je učestalost sajber vršnjačkog nasilja od nekoliko puta mesečno do nekoliko puta nedeljno prijavilo

skoro 7% učenika opšte populacije starosti od 11 do 15 godina, s tim što je dodatnih 16% učenika potvrdilo su je bar jednom ili dva puta bili žrtve ovog oblika nasilja (Smith et al., 2008). Prema rezultatima iz Kanade, većina učenika iz opšte populacije, tačnije skoro 60%, je bila žrtva sajber vršnjačkog nasilja jednom do tri puta, oko 18% od četiri do 10 puta, a 23% učenika i više od 10 puta (Li, 2005). U Crnoj Gori, na uzorku od 249 ispitanika starosti od 11 do 15 godina, učestalost vršnjačkog sajber nasilja je iznosila 14% (Hrnčić & Lončar, 2016).

Izvori iz literature upućuju na višestruke oblike i sredstva kojima se sprovodi sajber nasilje, kako u opštoj populaciji (Li, 2005), tako i u populaciji osoba sa ometenošću (Jenaro et al., 2018). Na teritoriji Srbije, noviji podaci ukazuju na vređanje, ismevanje i širenje glasina kao najčešće oblike sajber nasilja među mladima iz opšte populacije (Stanković, 2019). Nalazi ranijih studija iz Srbije su ukazivali da se sajber vršnjačko nasilje najčešće ispoljava u obliku uznemiravanja (12%), omalovažavanja (10%) i isključivanja, odnosno izopštavanja (9%) (Popović-Čitić et al., 2011). Primećen je i porast učestalosti digitalnog nasilja, pri čemu je ugrožavanje putem interneta sve više dominiralo u odnosu na uznemiravanje putem mobilnog telefona, odnosno pozivima i sms porukama, kao i da je neki oblik digitanog nasilja bar jednom doživela petina učenika 4. razreda, trećina učenika 6–8. razreda i dve trećine srednjoškolaca (2–4. razred srednje škole) (Popadić & Kuzmanović, 2013). Prema podacima iz istog istraživanja, između 10% i 15% učenika osnovnih, odnosno srednjih škola, je prikrivalo svoj identitet u komunikaciji sa vršnjacima, koristilo tuđ nalog ili profil na društvenoj mreži bez pristanka vlasnika ili stavljalo slike ili snimke drugih sa uvredljivim komentarima (Popadić & Kuzmanović, 2013). U Crnoj Gori, vršnjačko sajber nasilje među učenicima redovnih osnovnih škola je najčešće realizovano preko društvenih mreža (63%). Kao ređe, navedeno je slanje majlova i sms poruka, odnosno pozivanje mobilnim telefonom (po 17%, oba) (Hrnčić & Lončar, 2016). Među učenicima redovnih osnovnih škola, najčešći oblici sajber viktimizacije uključuju instant poruke, čet sobe i mejlove (Kowalski & Limber, 2007), odnosno telefonske pozive, tekstualne poruke i mejlove (Smith et al., 2006).

Sajber viktimizacija osoba sa invaliditetom uključuje uznemiravanje (Alhaboby et al., 2016; Annerback et al., 2014; Fridh et al., 2015), proganjanje i pretnje (Feijóo et al., 2021; Sheridan & Grant, 2007), verbalnu agresiju (Jenaro et al., 2018), vršnjačko nasilje (Yen et al., 2014), nasilje iz mržnje prema osobama sa ometenošću (Alhaboby et al., 2016) i seksualno uznemiravanje ili seksualnu eksploataciju (Normand & Sallafranque-St-Louis, 2016; Wells & Mitchell, 2007, 2014). Kao najčešće uznemirujuće situacije, adolescenti sa Aspergerovim sindromom su naveli u najvećem procentu uznemiravanje pozivanjem telefonom i prekidanjem veze (39%), zatim zadirkivanje, vređanje ili ismevanje preko društvenih mreža (23%), kao i bezrazložno isključivanje iz različitih grupa na društvenim mrežama ili odbijanje zahteva za pridruživanje (16%). U istom istraživanju, iznet je podatak da su adolescenti sa intelektualnom ometenošću prijavili uvrede pristigle putem sms ili instant poruka (24%), zadirkivanje, vređanje ili ismevanje realizovano preko društvenih mreža (22%), ili pozivanjem telefonom (18%) (Iglesias et al., 2019). Odrasle osobe sa intelektualnom ometenošću takođe ukazuju na široku

rasprostranjenost verbalne agresije (75%) koja je bila izražena uglavnom kao širenje glasina i laži, uvrede, fizičke pretnje, pretnje fizičkom agresijom i smejanje na račun fizičkog izgleda (Jenaro et al., 2018). Kada su modaliteti analizirani detaljnije, nađeno je da se sajber vršnjačko nasilje realizuje putem društvenih mreža (44%), instant poruka (37%) i četova (20%), odnosno slanjem poruka (12%) ili fotografija uslikanih mobilnim telefonima (5%).

Ko, gde i kada vrši sajber vršnjačko nasilje?

Dok oko 41% žrtava sajber vršnjačkog nasilja ne zna ko je izvršilac, skoro 32% učenika redovnih škola tvrdi da su u pitanju njihovi školski drugovi, 11% da su to osobe van škole, a 16% da ima više osoba koje vrše sajber nasilje nad njima (Li, 2005). Više od polovine ispitanika (51%) je označilo svoje školske drugove i drugarice kao izvršioce sajber nasilja, 40% je doživelo nasilje od osoba koje ne poznaju iz škole, a 9% je prijavilo nepoznate osobe (Hrnčić & Lončar, 2016).

Sajber viktimizacija i vršnjačko nasilje putem interneta i mobilnog telefona su relativno rasprostranjeni i u populaciji učenika specijalnih škola sa različitim razvojnim poremećajima uzrasta od 12 do 19 godina (Didden et al., 2009). Prema nalazima ove studije, viktimizacija putem interneta se dešavala jednom mesečno kod 22% učenika ovih škola, odnosno jednom ili više puta nedeljno kod 9% učenika (Didden et al., 2009). Takođe, kao najčešći tipovi, navode se namerno ignorisanje telefonskih poziva (18%), često pozivanje telefonom (15%) i slanje anonimnih tekstualnih poruka (9%). Dalje, prijavljeno je ismevanje (29%), nazivanje imenima (27%), vredanje i uznemiravanje (po 21%, oba). Sa učestalošću od jednom do nekoliko puta nedeljno, navedeni su ignorisanje i uznemiravanje (po 12%, oba). Ispitanici su naveli još i postavljanje informacija na internet (5%), slanje anonimnih mejlova i hakovanje kompjutera (po 4%, oba), kao i slanje virusom zaraženih instant poruka (3%). Rezultati su uporedivi sa sličnim studijama sprovedenim u populaciji dece koja pohađaju redovne škole. Tako, 22% učenika starosti 11–16 godina je bilo žrtva sajber vršnjačkog nasilja bar jednom, a dodatnih 7% češće, odnosno nekoliko puta mesečno; telefonski pozivi, tekstualne poruke i mejlovi su najčešći, a čet sobe najmanje zastupljen oblik ovog vršnjačkog nasilja (Smith et al., 2006). Sličan trend je nađen prethodno, u istraživanju sprovedenom na uzorku učenika redovnih škola. Prema tim rezultatima, sajber viktimizaciju je prijavio svaki četvrti učenik redovne škole, odnosno 25% (Li, 2005).

Kada je reč o odraslim osobama sa intelektualnom ometenošću, nešto više od petine žrtava sajber vršnjačkog nasilja ne zna ko je izvršilac (22%), nasuprot većini koja ukazuje na poznate osobe (38%) ili vršnjake/kolege (47%) (Jenaro et al., 2018). Što se tiče okruženja u kojima su se ove situacije dešavale, skoro polovina (47%) odraslih osoba sa intelektualnom ometenošću je navela obrazovno okruženje, trećina (31%) je navela slobodno vreme, odnosno vreme slobodnih aktivnosti, dok je manji broj ukazao na udruženja osoba sa invaliditetom (16%) (Jenaro et al., 2018).

Interesantno, potvrđena je povezanost između aktera vršnjačkog sajber i tradicionalnog nasilja, ali i između žrtava i nasilnika (Hrnčić & Lončar, 2016).

Stanković (2019) je takođe ukazao na vezu između činjenja i viktimizacije sajber nasiljem tako da učinioci nasilja doživljavaju i viktimizaciju, i obrnuto, ali i da u trećini slučajeva (34%) nakon sajber nasilja dolazi do tradicionalnog nasilja. Skoro svaka treća žrtva tradicionalnog vršnjačkog nasilja (32%) je i žrtva sajber vršnjačkog nasilja (Li, 2005). Slično, 27% žrtvi sajber vršnjačkog nasilja je istovremeno i vršilac vršnjačkog nasilja u tradicionalnom smislu, odnosno sajber vršnjačkog nasilja (30%) (Li, 2005). Važno je, takođe, skrenuti pažnju na povezanost između sajber vršnjačkog nasilja preko mobilnih telefona i putem interneta, ali i na nalaz da su učenici sa razvojnim poremećajima koji su bili vršioci vršnjačkog nasilja preko mobilnih telefona u najvećem procentu i sami bili žrtve istog oblika nasilja (Didden et al., 2009). Uz to, učenici sa višim ukupnim IQ ili verbalnim IQ su češće bili vršioci vršnjačkog nasilja putem interneta, dok su učenici sa poremećajem pažnje sa hiperaktivnošću (ADHD) češće bili vršioci vršnjačkog nasilja preko mobilnih telefona (Didden et al., 2009).

Faktori rizika i korelati

Jedan od faktora rizika za sajber viktimizaciju je i “biti drugačiji” u odnosu na većinu, najčešće fizički drugačiji (Analitis et al., 2009; Annerback et al., 2014; Jenaro et al., 2018), ali i biti neko za koga se smatra da “nije tako dobar u različitim stvarima kao i svi ostali” (Espelage et al., 1999, citirano u McCrone, 2004, str. 7; Rose & Monda-Amaya, 2012). Drugim rečima, osobe sa ometenošću često doživljavaju viktimizaciju na osnovu svoje “različitosti”, bilo da li je u pitanju vizuelno uočljiva invalidnost, pomagalo poput kohlearnog implanta ili hronična bolest sa uočljivim znakovima, ali i na osnovu bihevioralnih karakteristika ili životnog stila koji ih izdvaja u datom okruženju (Feijóo et al., 2021; Horowitz et al., 2004; Rose & Monda-Amaya, 2012; Sentenac et al., 2012).

Poremećaji razvoja takođe predstavljaju jedan od faktora rizika kada je u pitanju uznemiravanje na internetu kao donekle širi pojam u odnosu na zlostavljanje na internetu. Drugi autori, pak, naglašavaju da se viktimizacija, u ovom slučaju, statistički značajno češće javlja kod one dece školskog uzrasta kod koje su detektovani razvojni poremećaji poput oštećenja sluha ili vida, motoričkih poremećaja, poteškoća u čitanju i/ili pisanju, disleksije, poremećaja pažnje sa ili bez hiperaktivnosti (ADHD ili ADD) i slično (Fridh et al., 2015). Hronična stanja, poput intelektualne ili fizičke ometnosti ili hronične bolesti je, između ostalog, pozadinski faktor rizika za pojavu vršnjačkog nasilja i viktimizacije (Annerback et al., 2014; Rose & Monda-Amaya, 2012; Sentenac et al., 2012). Usled kombinacije ličnih i društvenih faktora, odrasle osobe sa intelektualnom ometenošću su takođe pod povećanim rizikom od sajber viktimizacije koju je, prema rezultatima istraživanja paralelno sprovedenog u Čileu, Meksiku i Španiji, doživelo 15% osoba iz ove populacije (Jenaro et al., 2018). Uz to, osobama sa ometenošću nedostaju veštine, znanja i podrška da vršnjačko nasilje prepoznaju (González-Calatayud et al., 2021). Nasuprot tome, protektivni faktori uključuju, na prvom mestu, jasna i dosledna porodična pravila i dobar odnos deteta i roditelja, odnosno nastavnika (Raghavendra et al., 2012).

Većina učenika redovnih škola koji su doživeli sajber viktimizaciju (89%) je koristila kompjutere najmanje jednom mesečno (Li, 2005). Korišćenje kompjutera u trajanju od više od sat vremena dnevno predstavlja faktor rizika za viktimizaciju dece sa intelektualnom ili razvojnom ometenošću, ali i za vršenje vršnjačkog nasilja putem interneta (Didden et al., 2009), što je u skladu sa prethodnim nalazima o njihovoj povezanosti u populaciji dece tipičnog razvija (Li, 2005; Popadić & Kuzmanović, 2013). Prekomerena i patološka upotreba interneta, odnosno mobilnih telefona, kao i zavisnost od obe navedene tehnologije, zajedno sa nedostatkom uključenosti u alternativne, zdrave i preporučene aktivnosti, predstavlja faktore rizika za odrasle osobe sa intelektualnom ometenošću (Jenaro et al., 2018). Potvrđeno je i da korišćenje kompjutera u trajanju od više od sat vremena dnevno predstavlja faktor rizika i za vršenje vršnjačkog nasilja putem interneta.

Sajber viktimizacija je povezana sa mnoštvom psihosocijalnih i fizičkih problema, poput onih kod viktimizacije tradicionalnim vršnjačkim nasiljem. U literaturi se mogu naći podaci o anksioznosti (Kowalski & Limber, 2013), usamljenosti (Olenik-Shemesh et al., 2012), nižem samoprocenjenom zdravstvenom stanju (Annerback et al., 2014), niskom samopouzdanju (Chang et al., 2013), lošijem akademskom postignuću (Kowalski & Limber, 2013; Schneider et al., 2012), zloupotrebi supstanci i delikventnom ponašanju (Mitchell et al., 2007). Prema zaključcima drugih istraživanja, prisutni su i različiti problemi psihosomatske prirode (Annerback et al., 2014; Fridh et al., 2015; Kowalski & Limber, 2013; Sourander et al., 2010), simptomi depresije (Bonanno & Hymel, 2013; Chang et al., 2013; Kowalski & Limber, 2013; Mitchell et al., 2007; Schneider et al., 2012), ali i samopovređivanje (Annerback et al., 2014; Schneider et al., 2012), suicidalne ideje (Bonanno & Hymel, 2013; Kowalski & Limber, 2013; Schneider et al., 2012) i pokušaji samoubistva (Schneider et al., 2012). Važno je napomenuti da je nasilničko ponašanje vršnjaka rezultira i socijalnom isključenošću, prema navodima pregleda literature na ovu temu (Mihaylov et al., 2007). O povezanosti emocionalnih i interpersonalnih problema sa viktimizacijom učenika sa intelektualnom ometenošću je pisano ranije (Reiter & Lapidot-Lefler, 2007).

Sajber vršnjačko nasilje je povezano sa sniženim samopoštovanjem, depresivnim osećanjima i učestalošću upotrebe kompjutera (Didden et al., 2009). Prethodna istraživanja su potvrdila i da se sajber viktimizacija osoba sa ometenošću odražava na njihovo mentalno zdravlje, na njihovo psihofizičko stanje i odnos prema sopstvenom zdravstvenom stanju (Wright & Wachs, 2020). Osim toga, jasno je ukazano na povezanost između sajber viktimizacije, bilo preko mobilnih telefona ili putem interneta, i nižeg samopouzdanja, odnosno više ispoljenih depresivnih osećanja (Didden et al., 2009). Takođe, funkcionalna ometenost, koja je povezana sa hroničnim bolom, pod indirektnim je uticajem vršnjačke viktimizacije i to kroz prisustvo depresije (Fales et al., 2017).

Specifičnosti sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije osoba sa pojedinim tipovima ometenosti

Poremećaji iz spektra autizma obuhvataju autistični poremećaj, Aspergerov poremećaj, dečiji dezintegrativni poremećaj i pervazivni razvojni poremećaj. Osnovne karakteristike su deficiti u domenu socijalnih interakcija i komunikacije i ograničeni, repetitivni i stereotipni obrasci ponašanja i interesovanja (American Psychiatric Association, 2013). Osobe sa poremećajima autističnog spektra imaju teškoće u uspostavljanju i održavanju socijalnih kontakata, recipročnih socio-emocionalnih odnosa, ispoljavaju probleme u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji i imaginaciji, kao i neuobičajeno ponašanje praćeno kompulzivnim pridržavanjem za nefunkcionalne motorne manire, rutine i ritual. Uz to, mogu da ispoljavaju i hipersenzitivnost na spoljašnje stimuluse. Sve navedeno ih čini izuzetno vulnerabilnim na vršnjačko nasilje kao oblik agresije, dok je viktimizacija naročito izražena ukoliko je prisutan i ADHD ili ADD, neki oblik sposobnosti konverzacije, niži nivo socijalnih veština, manji broj prijatelja, ali i uključenost u redovan obrazovni sistem (Cappadocia et al., 2012; Sterzing et al., 2012). Prema nekim procenama, 21% dece sa ADHD i/ili Aspergerovim sindromom starosti od 10 do 20 godina je doživelo sajber viktimizaciju, najčešće nekoliko puta nedeljno, od kojih je 14% bilo i žrtva tradicionalnog vršnjačkog nasilja (Kowalski & Fedina, 2011). Istovremeno, 9% navedene populacije je izvršilo sajber vršnjačko nasilje nad drugima, a koje se najčešće odigravalo putem instant poruka (67%) i veb stranica društvenih mreža (60%).

Direktne posledice koje prisustvo ADHD ima na socijalne interakcije, impulsivnost, poteškoće u sagledavanju implikacija svojih postupaka i ostvarivanju održavanju prijateljstva odražavaju se i na polju interakcija putem društvenih mreža (Abdelrazek & Eltantawy, 2020). Iako je sam način korišćenja savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija uporediv sa načinom na koji nove tehnologije koriste njihovi vršnjaci iz opšte populacije u svrhu onlajn komunikacije, mladi sa ADHD su pod jedinstvenim rizikom od agresivnog ponašanja i sajber vršnjačkog nasilja (Dawson et al., 2019), uz izraženije osećanje emocionalne usamljenosti i niže nivoe samoeфикаsnosti i socijalne podrške (Heiman et al., 2015).

Kada je reč o deci i adolescentima sa kohlearnim implantatom, zabeležena rasprostranjenost sajber vršnjačkog nasilja, odnosno sajber viktimizacije iznosi 7%, odnosno 9%, i niža je u odnosu na rasprostranjenost tradicionalnih oblika ove vrste nasilja (Feijóo et al., 2021). Kao moguće objašnjenje ovakvog nalaza, autori su naveli poteškoće u prepoznavanju maltretiranja čak i od strane samih žrtava, što je potvrđeno i u istraživanju kojim su obuhvaćeni adolescenti i odrasle osobe sa ometenošću (González-Calatayud et al., 2021).

Uloga roditelja i neposrednog socijalnog okruženja

Roditeljima još uvek nije u dovoljnoj meri bliska tema sajber nasilja i sajber viktimizacije, te im je, kao i deci, neophodna edukacija o bezbednosti i vršnjačkom nasilju na internetu (Kowalski & Fedina, 2011). Važnost uloge roditeljskog posredovanja u korišćenju savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija kao moderatora između sajber viktimizacije i depresije, anksioznosti i usamljenosti kod adolescenata sa poremećajima iz autističnog spektra je istaknuta u ranijim studijama (Wright, 2017). Generalno, postoji raskorak između toga da li su roditelji upoznati sa ovom temom i da li su sa svojom decom o tome razgovarali. To pokazuje da su roditelji ili nedovoljno svesni rasprostranjenosti sajber viktimizacije i verovatnoće da njihovo dete bude žrtva sajber vršnjačkog nasilja ili da su nedovoljno svesni ozbiljnih negativnih posledica koje iz takve situacije proizilaze (Kowalski & Fedina, 2011). Osim toga, dve trećine učenika straosti od 10 do 18 godina ne posmatra svoje roditelje kao partnere u digitalnoj komunikaciji, dok otprilike 40% roditelja u Srbiji smatra da je nedovoljno upućeno u problem digitalnog nasilja (Popadić & Kuzmanović, 2013).

Međutim, roditelji češće misle da znaju sve o aktivnostima svoje dece sa ADHD i/ili Aspergerovim sindromom na internetu nego što zapravo znaju, dok deca češće smatraju da su bezbednija na internetu nego što to njihovi roditelji misle (Kowalski & Fedina, 2011). Poređenja radi, samo 12% roditelja dece sa intelektualnom ili razvojnom ometenošću školskog uzrasta je kontrolisalo aktivnosti svoje dece na mobilnom telefonu (Didden et al., 2009). U istom istraživanju, 69% dece je izjavilo da njihovi roditelji ne znaju u koje tipove aktivnosti se uključuju dok su na internetu. Uz to, roditelji dosledno potcenjuju učestalost svih detetovih aktivnosti na internetu, bilo da je njihova svrha pronalaženje informacija, komunikacija ili zabava (Popadić & Kuzmanović, 2013).

Pored toga, podaci ukazuju da roditelji potcenjuju iskustvo viktimizacije svoje dece, odnosno da odrasli obično nisu svesni maltretiranja osim ako im sama deca ne kažu (Feijóo et al., 2021). S druge strane, potrebno je naglasiti da veću roditeljsku podršku prati manji stepen doživljenog sajber vršnjačkog nasilja i doživljene sajber viktimizacije, kao i da roditeljska podrška, kao medijator, umanjuje povezanost sajber viktimizacije i posledičnih subjektivnih zdravstvenih tegoba, samoubilačkih misli i nesuicidalnog samopovređivanja kod adolescenata sa intelektualnom ometenošću i smetnjama u razvoju (Wright & Wachs, 2020).

Drugačiji podaci su nađeni u populaciji dece tipičnog razvoja. Hrnčić i Lončar (2017) nalaze da je dve trećine roditelja uključeno u aktivnosti svoje dece na internetu i to kroz razgovor sa njima o ponašanju prema drugima na internetu i proveravanje internet aktivnosti deteta. Uključenost se ispostavila kao ključna za buduće obraćanje deteta roditelju u slučaju nasilja na internetu, pri čemu se razgovor sa decom o ponašanju prema drugima na internetu pokazao važniji u poređenju sa nadzorom roditelja nad internet aktivnostima kao merom kontrole. S druge strane, osim roditeljima, deca sa ometenošću se obraćaju nastavnicima, prijateljima i braći

ili sestrama, što je empirijski prikazano na slučaju dece i adolescenata sa kohlearnim implantatom (Feijóo et al., 2021).

Većina učenika iz opšte populacije koji su doživeli sajber viktimizaciju nisu odlučili da slučajeve sajber nasilja prijave; ovakva sklonost je zabeležena i kod posmatrača ili svedoka ovakvih situacija (Li, 2005). U slučaju ugroženosti digitalnim nasiljem, žrtve se najčešće obraćaju za pomoć svojim vršnjacima, ponekad roditeljima (i to učenici mlađih razreda osnovne škole), a veoma retko nastavnicima (Popadić & Kuzmanović, 2013).

Imajući u vidu potvrđenu povezanost prevalenci nasilja na internetu i tradicionalnog nasilja (Modecki et al., 2014; Popadić & Kuzmanović, 2013), ulaganje napora u suprotstavljanje tradicionalnom nasilju, uz odgovarajuću stratešku potporu na nivou sistema i sistematski rad na senzibilisanju učenika i razvijanju svesti o negativnim posledicama zloupotrebe digitalnih medija, moglo bi da ishoduje umanjnjem stope nasilja na internetu (Olweus, 2012; Popadić & Kuzmanović, 2013). Istovremeno, jasno predstavljanje i promovisanje prihvatanja fizičkih i socijalnih razlika u programima prevencije nasilja je neophodno, uz promovisanje kulture vršnjačke podrške, inkluzije, empatije i saradnje, kao i podizanje svesti o društvenim izazovima koje deca sa ometenošću doživljavaju u savremenom okruženju (Feijóo et al., 2021; Popović-Čitić et al., 2011; Stanković, 2019). Prema svedočenju roditelja dece i adolescenata sa ometenošću, individualizovani programi o bezbednosti na internetu su višestruko korisni za sve članove porodice (Raghavendra et al., 2018).

ZAKLJUČAK

Virtuelno okruženje je još jedan kontekst u kojem se viktimizacija osoba sa ometenošću odvija. Imajući u vidu da je internet pojačao već postojeću vulnerabilnost osoba sa ometenošću, bez obzira na težinu i tip ometenosti, interesovanje naučne i stručne javnosti za temu nasilja na internetu i posebno, sajber viktimizacije, se ne umanjuje. Ipak, nedoslednost u početnom definisanju pojma i konsekvantnom kreiranju metodološkog pristupa i odabiru mernih instrumenata je moguće objašnjenje varijabilnosti iznetih podataka u naučnim i stručnim izveštajima na ovu temu. Sumiranjem rezultata može se zaključiti da je u populaciji osoba sa ometenošću prisutna visoka stopa sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije, odnosno da je rasprostranjenost ovih pojava veća u poređenju sa studijama kojima su obuhvaćene samo osobe iz opšte populacije (bez ometenosti). Ukazano je da navedene pojave, između ostalog, uzrokuju različite fizičke, mentalne i psihosocijalne konsekvence ili posledice.

Vršnjačko nasilje, u bilo kom obliku i bilo kojim sredstvom sproveden, zahteva neodložno prepoznavanje i reagovanje. Imajući u vidu razvojne osobenosti dece sa smetnjama u razvoju ili ometenošću, kontinuirana edukacija i informisanje svih aktera, unapređivanje veština prepoznavanja i reagovanja na sve pojavne oblike digitalnog nasilja, podrška i razgovor sa decom i nadgledanje njihove aktivnosti na internetu su ključni elementi razvijanja prikladnog ponašanja na internetu i

umanjenja stope sajber nasilja. Istovremeno, buduća istraživanja bi trebalo usmeriti na ispitivanje osnovnih karakteristika sajber viktimizacije i vršnjačkog nasilja kako bi se odgovorilo na pitanja o njihovoj rasprostranjenosti u populaciji osoba sa ometenošću u našoj sredini. Fokus primenjenih istraživanja bi, pak, trebalo da bude na identifikaciji, tretman i prevenciji sajber nasilja uz senzitivizaciju na fizičke i socijalne razlike kroz razvijanje programa edukacije dece, njihovih roditelja, odnosno porodice i stručnjaka koji sa njima sarađuju.

REFERENCE

- (1) Abdelrazek, M. M., & Eltantawy, M. M. (2020). Cyberbullying among Normal and Attention Deficit Hyperactivity Disorder University Students (A Psychometric-Clinical Study). *World Journal of Education*, 10(2), 50–58.
<https://doi.org/10.5430/wje.v10n2p50>
- (2) Alhaboby, Z. A., Al-Khateeb, H. M., Barnes, J., & Short, E. (2016). ‘The language is disgusting and they refer to my disability’: the cyberharassment of disabled people. *Disability & Society*, 31(8), 1138–1143.
<https://doi.org/10.1080/09687599.2016.1235313>
- (3) Alhaboby, Z. A., Barnes, J., Evans, H., & Short, E. (2017). Challenges facing online research: Experiences from research concerning cyber-victimisation of people with disabilities. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(1), 1–16. <https://doi.org/10.5817/CP2017-1-8>
- (4) Alhaboby, Z. A., Barnes, J., Evans, H., & Short, E. (2019). Cyber-Victimization of People With Chronic Conditions and Disabilities: A Systematic Review of Scope and Impact. *Trauma, Violence, and Abuse*, 20(3), 398–415.
<https://doi.org/10.1177/1524838017717743>
- (5) American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®)*. American Psychiatric Publishing.
- (6) Analitis, F., Velderman, M. K., Ravens-Sieberer, U., Detmar, S., Erhart, M., Herdman, M., Berra, S., Alonso, J., & Rajmil, L. (2009). Being Bullied: Associated Factors in Children and Adolescents 8 to 18 Years Old in 11 European Countries. *Pediatrics*, 123(2), 569–577. <https://doi.org/10.1542/peds.2008-0323>
- (7) Andersson, C., & Mattsson, E. (2001). Adults with cerebral palsy: A survey describing problems, needs, and resources, with special emphasis on locomotion. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 43(2), 76–82.
<https://doi.org/10.1017/S0012162201>
- (8) Annerback, E. M., Sahlqvist, L., & Wingren, G. (2014). A cross-sectional study of victimisation of bullying among schoolchildren in Sweden: Background factors and self-reported health complaints. *Scandinavian Journal of Public Health*, 42(3), 270–277. <https://doi.org/10.1177/1403494813514142>
- (9) Bonanno, R. A., & Hymel, S. (2013). Cyber Bullying and Internalizing Difficulties: Above and Beyond the Impact of Traditional Forms of Bullying. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(5), 685–697. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-9937-1>
- (10) Cappadocia, M. C., Weiss, J. A., & Pepler, D. (2012). Bullying experiences among children and youth with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42(2), 266–277. <https://doi.org/10.1007/s10803-011-1241-x>
- (11) Chang, F. C., Lee, C. M., Chiu, C. H., Hsi, W. Y., Huang, T. F., & Pan, Y. C. (2013). Relationships Among Cyberbullying, School Bullying, and Mental Health in

- Taiwanese Adolescents. *Journal of School Health*, 83(6), 454–462.
<https://doi.org/10.1111/josh.12050>
- (12) Dawson, A. E., Wymbs, B. T., Evans, S. W., & DuPaul, G. J. (2019). Exploring how adolescents with ADHD use and interact with technology. *Journal of Adolescence*, 71(January), 119–137. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2019.01.004>
 - (13) Didden, R., Scholte, R. H. J., Korzilius, H., de Moor, J. M. H., Vermeulen, A., O'Reilly, M., Lang, R., & Lancioni, G. E. (2009). Cyberbullying among students with intellectual and developmental disability in special education settings. *Developmental Neurorehabilitation*, 12(3), 146–151.
<https://doi.org/10.1080/17518420902971356>
 - (14) Emerson, E., Aitken, Z., King, T., Arciuli, J., Llewellyn, G., & Kavanagh, A. M. (2021). The association between disability and risk of exposure to peer cyber victimisation is moderated by gender: Cross-sectional survey. *Disability and Health Journal*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101170>
 - (15) Fales, J. L., Rice, S., Aaron, R. V., & Palermo, T. M. (2017). Traditional and Cyber-Victimization Among Adolescents With and Without Chronic Pain. *Health Psychology*, 37(3), 291–300. <https://doi.org/10.1037/hea0000569>
 - (16) Feijóo, S., Foody, M., Pichel, R., Zamora, L., & Rial, A. (2021). Bullying and Cyberbullying among Students with Cochlear Implants. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 26(1), 130–141. <https://doi.org/10.1093/deafed/ena029>
 - (17) Fox, S., & Purcell, K. (2010). *Chronic Disease and the Internet*. Pew Internet & American Life Project. <https://doi.org/10.1071/PY04018>
 - (18) Fridh, M., Lindström, M., & Rosvall, M. (2015). Subjective health complaints in adolescent victims of cyber harassment: Moderation through support from parents/friends - A Swedish population-based study. *BMC Public Health*, 15(1), 1–12. <https://doi.org/10.1186/s12889-015-2239-7>
 - (19) González-Calatayud, V., Roman-García, M., & Prendes-Espinosa, P. (2021). Knowledge About Bullying by Young Adults With Special Educational Needs With or Without Disabilities (SEN/D). *Frontiers in Psychology*, 11(January), 1–9.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.622517>
 - (20) Grigg, D. W. (2010). Cyber-aggression: Definition and concept of cyberbullying. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 20(2), 143–156.
<https://doi.org/10.1375/ajgc.20.2.143>
 - (21) Hamm, M. P., Newton, A. S., Chisholm, A., Shulhan, J., Milne, A., Sundar, P., Ennis, H., Scott, S. D., & Hartling, L. (2015). Prevalence and Effect of Cyberbullying on Children and Young People. *JAMA Pediatrics*, 169(8), 770.
<https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2015.0944>
 - (22) Heiman, T., Olenik-Shemesh, D., & Eden, S. (2015). Cyberbullying involvement among students with ADHD: relation to loneliness, self-efficacy and social support. *European Journal of Special Needs Education*, 30(1), 15–29.
<https://doi.org/10.1080/08856257.2014.943562>
 - (23) Hinder, S., & Greenhalgh, T. (2012). “this does my head in”. Ethnographic study of self-management by people with diabetes. *BMC Health Services Research*, 12(1).
<https://doi.org/10.1186/1472-6963-12-83>
 - (24) Horowitz, J. A., Vessey, J. A., Carlson, K. L., Bradley, J. F., Montoya, C., McCullough, B., & David, J. (2004). Teasing and bullying experiences of middle school students. *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*, 10(4), 165–172. <https://doi.org/10.1177/1078390304267862>

- (25) Houwen, S., Hartman, E., & Visscher, C. (2009). Physical activity and motor skills in children with and without visual impairments. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 41(1), 103–109. <https://doi.org/10.1249/MSS.0b013e318183389d>
- (26) Hrnčić, J., & Lončar, N. (2016). Vršnjačko sajber-nasilje među učenicima osnovnih škola u Crnoj Gori. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 10(16), 137–154. <https://www.doiserbia.nb.rs/Article.aspx?ID=1450-66370903089K>
- (27) Hrnčić, J., & Lončar, N. (2017). Parents involvement in cyber bullying experience of middle school students. *Nauka, Bezbednost, Policija*, 22(3), 23–45. <https://doi.org/10.5937/nabepo22-15158>
- (28) Hynan, A., Murray, J., & Goldbart, J. (2014). “Happy and excited”: Perceptions of using digital technology and social media by young people who use augmentative and alternative communication. *Child Language Teaching and Therapy*, 30(2), 175–186. <https://doi.org/10.1177/0265659013519258>
- (29) Iglesias, O. B., Sánchez, L. E. G., & Rodríguez, M. Á. A. (2019). Do young people with asperger syndrome or intellectual disability use social media and are they cyberbullied or cyberbullies in the same way as their peers? *Psicothema*, 31(1), 30–37. <https://doi.org/10.7334/psicothema2018.243>
- (30) Jenaro, C., Flores, N., Vega, V., Cruz, M., Pérez, M. C., & Torres, V. A. (2018). Cyberbullying among adults with intellectual disabilities: Some preliminary data. *Research in Developmental Disabilities*, 72, 265–274. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2017.12.006>
- (31) Kendall-Tackett, K., Lyon, T., Taliaferro, G., & Little, L. (2005). Why child maltreatment researchers should include children’s disability status in their maltreatment studies. *Child Abuse and Neglect*, 29(2), 147–151. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2004.09.002>
- (32) Kokkinos, C. M., Antoniadou, N., & Markos, A. (2014). Cyber-bullying: An investigation of the psychological profile of university student participants. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 35(3), 204–214. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.04.001>
- (33) Kowalski, R. M., & Fedina, C. (2011). Cyber bullying in ADHD and Asperger Syndrome populations. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 5(3), 1201–1208. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2011.01.007>
- (34) Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2007). Electronic Bullying Among Middle School Students. *Journal of Adolescent Health*, 41(6), S22–S30. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.08.017>
- (35) Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2013). Psychological, Physical, and Academic Correlates of Cyberbullying and Traditional Bullying. *Journal of Adolescent Health*, 53(1), S13–S20. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2012.09.018>
- (36) Kowalski, R. M., & Toth, A. (2018). Cyberbullying among Youth with and without Disabilities. *Journal of Child and Adolescent Trauma*, 11(1), 7–15. <https://doi.org/10.1007/s40653-017-0139-y>
- (37) Li, Q. (2005). Cyberbullying in Schools: Nature and Extent of Canadian Adolescents’ Experience. *The Annual Conference of AERA*, 1–11. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED490641.pdf>
- (38) McCrone, W. P. (2004). School bullying: A problem for deaf and hard of hearing students? *Odyssey*, 5, 4–9.
- (39) Mihaylov, S. I., Jarvis, S. N., Colver, A. F., & Beresford, B. (2007). Identification and description of environmental factors that influence participation of children with cerebral palsy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 46(5), 299–304. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8749.2004.tb00489.x>

- (40) Miličević, M. (2016). Promena dinamike porodičnih aktivnosti u porodicama dece s cerebralnom paralizom. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 35(3), 19–32.
- (41) Mitchell, K. J., Ybarra, M., & Finkelhor, D. (2007). The relative importance of online victimization in understanding depression, delinquency, and substance use. *Child Maltreatment*, 12(4), 314–324. <https://doi.org/10.1177/1077559507305996>
- (42) Modecki, K. L., Minchin, J., Harbaugh, A. G., Guerra, N. G., & Runions, K. C. (2014). Bullying prevalence across contexts: A meta-analysis measuring cyber and traditional bullying. *Journal of Adolescent Health*, 55(5), 602–611. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.06.007>
- (43) Navarro, R., Yubero, S., & Larrañaga, E. (2018). Cyberbullying victimization and fatalism in adolescence: Resilience as a moderator. *Children and Youth Services Review*, 84(December), 215–221. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2017.12.011>
- (44) Normand, C. L., & Sallafranke-St-Louis, F. (2016). Cybervictimization of Young People With an Intellectual or Developmental Disability: Risks Specific to Sexual Solicitation. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 29(2), 99–110. <https://doi.org/10.1111/jar.12163>
- (45) Notar, C. E., Padgett, S., & Roden, J. (2013). Cyberbullying : A Review of the Literature. *Journal of Educational Research*, 1(1), 1–9. <https://doi.org/10.13189/ujer.2013.010101>
- (46) Olenik-Shemesh, D., Heiman, T., & Eden, S. (2012). Cyberbullying victimisation in adolescence: Relationships with loneliness and depressive mood. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17(3–4), 361–374. <https://www.learntechlib.org/p/88471/>
- (47) Olweus, D. (2012). Cyberbullying: An overrated phenomenon? *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 520–538. <https://doi.org/10.1080/17405629.2012.682358>
- (48) Park, J., Turnbull, A. P., & Turnbull, H. R. (2002). Impacts of Poverty on Quality of Life in Families of Children with Disabilities. *Exceptional Children*, 68(2), 151–170. <https://doi.org/10.1177/001440290206800201>
- (49) Pinquart, M. (2017). Systematic review: Bullying involvement of children with and without chronic physical illness and/or physical/sensory disability-a meta-analytic comparison with healthy/ nondisabled peers. *Journal of Pediatric Psychology*, 42(3), 245–259. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/jsw081>
- (50) Popadić, D., & Kuzmanović, D. (2013). *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd, Srbija: UNICEF i Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- (51) Popović-Čitić, B., Djurić, S., & Cvetković, V. (2011). The prevalence of cyberbullying among adolescents: A case study of middle schools in Serbia. *School Psychology International*, 32(4), 412–424. <https://doi.org/10.1177/0143034311401700>
- (52) Raghavendra, P., Hutchinson, C., Grace, E., Wood, D., & Newman, L. (2018). “I like talking to people on the computer”: Outcomes of a home-based intervention to develop social media skills in youth with disabilities living in rural communities. *Research in Developmental Disabilities*, 76, 110–123. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2018.02.012>
- (53) Reiter, S., & Lapidot-Lefler, N. (2007). Bullying among special education students with intellectual disabilities: differences in social adjustment and social skills. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 45(3), 174–181. [https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1352/1934-9556\(2007\)45%5B174:BASESW%5D2.O.CO;2](https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1352/1934-9556(2007)45%5B174:BASESW%5D2.O.CO;2)

- (54) Rose, C. A., & Monda-Amaya, L. E. (2012). Bullying and Victimization Among Students With Disabilities. *Intervention in School and Clinic*, 48(2), 99–107. <https://doi.org/10.1177/1053451211430119>
- (55) Schneider, S. K., O'donnell, L., Stueve, A., & Coulter, R. W. S. (2012). Cyberbullying, school bullying, and psychological distress: A regional census of high school students. *American Journal of Public Health*, 102(1), 171–177. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2011.300308>
- (56) Sentenac, M., Arnaud, C., Gavin, A., Molcho, M., Gabhainn, S. N., & Godeau, E. (2012). Peer victimization among school-aged children with chronic conditions. *Epidemiologic Reviews*, 34(1), 120–128. <https://doi.org/10.1093/epirev/mxr024>
- (57) Sheridan, L. P., & Grant, T. (2007). Is cyberstalking different? *Psychology, Crime and Law*, 13(6), 627–640. <https://doi.org/10.1080/10683160701340528>
- (58) Slonje, R., & Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 49(2), 147–154. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2007.00611.x>
- (59) Slonje, R., Smith, P. K., & Frisén, A. (2013). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 26–32. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.024>
- (60) Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 49(4), 376–385. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>
- (61) Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., & Tippett, N. (2006). An investigation into cyberbullying, its forms, awareness and impact, and the relationship between age and gender in cyberbullying. In *Research Brief No. RBX03-06* (July Issue). <http://www.anti-bullyingalliance.org.uk/pdf/CyberbullyingreportFINAL230106.pdf>
- (62) Sourander, A., Brunstein Klomek, A., Ikonen, M., Lindroos, J., Luntamo, T., Koskelainen, M., Ristkari, T., & Helenius, H. (2010). Psychosocial Risk Factors Associated With Cyberbullying Among Adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 67(7), 720–728. <https://doi.org/10.1001/archgenpsychiatry.2010.79>
- (63) Stanković, D. (2019). Sajber nasilje na društvenim mrežama. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 57(2), 9–23.
- (64) Sterzing, P. R., Shattuck, P. T., Narendorf, S. C., Wagner, M., & Cooper, B. P. (2012). Bullying Involvement and Autism Spectrum Disorders. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 166(11), 1058. <https://doi.org/10.1001/archpediatrics.2012.790>
- (65) Van Cleave, J., & Davis, M. M. (2006). Bullying and Peer Victimization Among Children With Special Health Care Needs. *Pediatrics*, 118(4), e1212–e1219. <https://doi.org/10.1542/peds.2005-3034>
- (66) Vandebosch, H., & Van Cleemput, K. (2008). Defining Cyberbullying: A Qualitative Research into the Perceptions of Youngsters. *CyberPsychology & Behavior*, 11(4), 499–503. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0042>
- (67) Walker, D.-M. (2013). The internet as a medium for health service research. Part 1. *Nurse Researcher*, 20(4), 18–21. <https://doi.org/10.7748/nr2013.03.20.4.18.e294>
- (68) Walrave, M., & Heirman, W. (2011). Cyberbullying: Predicting victimisation and perpetration. *Children and Society*, 25(1), 59–72. <https://doi.org/10.1111/j.1099-0860.2009.00260.x>
- (69) Wells, M., & Mitchell, K. J. (2007). Youth Sexual Exploitation on the Internet: DSM-IV Diagnoses and Gender Differences in Co-occurring Mental Health Issues.

- Child and Adolescent Social Work Journal*, 24(3), 235–260.
<https://doi.org/10.1007/s10560-007-0083-z>
- (70) Wells, M., & Mitchell, K. J. (2014). Patterns of Internet Use and Risk of Online Victimization for Youth With and Without Disabilities. *Journal of Special Education*, 48(3), 204–213. <https://doi.org/10.1177/0022466913479141>
- (71) WHO. (2011). World Report on Disability – Summary. In *World Report on Disability 2011* (Issue WHO/NMH/VIP/11.01).
https://doi.org/http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/report/en/
- (72) Wright, M. F. (2017). Parental mediation, cyber victimization, adjustment difficulties, and adolescents with autism spectrum disorder. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(1).
<https://doi.org/10.5817/CP2017-1-6>
- (73) Wright, M. F., & Wachs, S. (2020). Parental Support, Health, and Cyberbullying among Adolescents with Intellectual and Developmental Disabilities. *Journal of Child and Family Studies*, 29(9), 2390–2401. <https://doi.org/10.1007/s10826-020-01739-9>
- (74) Yen, C. F., Chou, W. J., Liu, T. L., Ko, C. H., Yang, P., & Hu, H. F. (2014). Cyberbullying among male adolescents with attention-deficit/hyperactivity disorder: Prevalence, correlates, and association with poor mental health status. *Research in Developmental Disabilities*, 35(12), 3543–3553.
<https://doi.org/10.1016/j.ridd.2014.08.035>

SOME CHARACTERISTICS OF CYBER BULLYING AND CYBER VICTIMIZATION IN THE POPULATION OF PERSONS WITH DISABILITIES – RESEARCH REVIEW

The growing recognition of the dangers associated with cyber victimization and cyberbullying directed against persons with disabilities has led to a noticeable increase in interest in this phenomenon. The paper aims to present the key characteristics of cyberbullying and cyber victimization of persons with disabilities or developmental disabilities, primarily children and adolescents, relying on the findings of the disability studies. First, the conceptual definition of cyber victimization and cyberbullying is presented, along with victimization by traditional bullying. Next, data on the prevalence of these phenomena were presented, as well as their consequences. Different functional and phenomenological characteristics, undesirable outcomes and potential protective and risk factors are addressed. Broadly speaking, the analysis of numerous research on cyber victimization and cyberbullying in this population was conducted to open new research questions and indicate the need to update the study of this problem in our country.

KEY WORDS: Internet violence / persons with disabilities / children
with disabilities / cyberbullying / cyber victimization

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 59-76
Pregledni naučni rad
Primljeno: 2. 6. 2021. godine
Prihvaćeno: 11. 10. 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi202123024
UDK: 316.034:343.811

ZATVORSKA SOCIJALNA KLIMA* pojam, faktori i značaj zatvorske socijalne klime

Ljeposava Ilijić*

Sve intenzivnije usmeravanje stručne naučne pažnje ka izučavanju zatvorske socijalne klime, poslednjih decenija, od izuzetne je važnosti, jer rezultati istraživanja ukazuju na podatak da karakteristike zatvora (fizičke, arhitektonske, socijalne, organizacione i dr.) zapravo posreduju između prestupnika i rehabilitacionih ili terapijskih mera. Drugim rečima, socijalna ili institucionalna klima potencijalno može da olakša uspešnu rehabilitaciju osuđenika ili pak, da ometa njen napredak. Pregledom literature uočljiv je veliki broj različitih terminoloških određenja i definisanja pojma zatvorske socijalne klime, pa se ona često definiše i kao materijalna, socijalna i emocionalna stanja date jedinice i podrazumeva interakciju između navedenih faktora. Opšte konceptualizacije socijalne klime uključuju relaciju klimu, psihosocijalno okruženje, socijalnu atmosferu, socijalno okruženje i atmosferu odeljenja. Socijalna klima se takođe može meriti procenom stvarne, poželjne i očekivane socijalne klime i kako je doživljavaju osuđenici, zaposleni stručni radnici u zatvoru ili pojedinci iz društvene zajednice. U ovom radu, autor nastoji da osvetli pojam zatvorske socijalne klime, kao i faktore koji je determinišu. Poseban naglasak u radu je stavljen na percepciju zatvorske socijalne klime od strane stručnih radnika, uticaju koji socijalna klima ostvaruje na ponašanje osuđenika, kao i sagledavanju svih onih aspekata koji

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2021. godinu.

* Naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. E mail: lelalela_bgd@yahoo.com

proizilaze iz radnog okruženja, vrste radne organizacije i odnosa, a koji utiču na formiranje socijalne klime u zatvorskoj sredini.

KLJUČNE REČI: zatvorska socijalna klima / zatvorsko okruženje / ponašanje osuđenika / uloga stručnih radnika

1. UVODNA RAZMATRANJA

1.1. O pojmu zatvorske socijalne klime

Brojne zemlje Severne Evrope¹, poslednjih decenija, pod uticajem evropskih institucija kao što su Savet Evrope i Evropska unija, pokazuju sve temeljniju posvećenost izgradnji humanog zatvorskog sistema, u kojem zatvori više neće biti izvor dodatne patnje i boli, već sistemi koji treba da doprinesu, koliko je to moguće, reintegraciji osuđenika u zajednicu (Snacken, 2010; Van Zyl Smit, & Snacken, 2009). Jedan od možda najvažnijih aspekata humanog zatvorskog iskustva je održavanje sigurne i podsticajne zatvorske klime (Bosma, van Ginneken, Sentse, & Palmen, 2020).

Uporedo sa sve intenzivnijom „humanizacijom“ zatvora, i u stručnoj literaturi sve je uočljiviji stav daje za uspešnu reintegraciju osuđenika u društvenu zajednicu i sprečavanje recidiva, potreban mnogo veći skup „alata“ ili „okolnosti“ od samog tretmana, a koji će omogućiti, između ostalog, da službenici tretmana prevaziđu puko odvrćanje u cilju postizanja reintegracije osuđenika i redukcije recidiva (Hall, & Chong, 2018). Većina evaluacijskih istraživanja zatvorskih tretmana, uzimala je „zdravo za gotovo“ pretpostavku da je „tretman“ ključna varijabla u postizanju i održavanju promena u ponašanju osuđenika (Lösel, 1995: 19), zanemarujući uticaj koji ostvaruju faktori iz zatvorskog okruženja i zatvorske socijalne klime na tretman. Naučni napredak u razumevanju društvenih odnosa koji važe u zatvorskoj zajednici, doveo je i do uvažavanja širih aspekata socijalne i moralne klime u zatvorima i proučavanja njihovog uticaja na ishode primenjenih tretmana (Lösel, 1992, prema: Auty, & Liebling, 2019).

Usmeravanje stručne pažnje ka izučavanju zatvorske socijalne klime je od izuzetne važnosti, jer stavovi naučnika potvrđuju da karakteristike zatvorske socijalne klime zapravo posreduju između prestupnika i rehabilitacionih ili terapijskih mera. Drugim rečima, socijalna ili institucionalna klima potencijalno može da olakša uspešnu rehabilitaciju osuđenika ili pak, da ometa njen napredak (Day, Casey, Vess, & Huisy, 2011). Značaj merenja i razmatranja zatvorske klime je ključan za razumevanje onoga što se dešava u zatvoru, kao i onoga što se može očekivati nakon otpuštanja iz zatvora (Ross, Diamond, Liebling, & Saylor, 2008).

¹ Prvenstveno Skandinavske zemlje, Danska, Norveška i Švedska.

Uprkos velikoj teorijskoj zastupljenosti ideja o terapijskom institucionalnom okruženju i zatvorskoj kulturi (Beech & Hamilton-Giachritsis, 2005; Waters & Megathlin, 2002; Day et al., 2011), socijalnoj klimi (Tonkin, 2015; Schalast, Redies, Collins, Stacey, & Howells, 2008), socijalnom miljeu (Day et al., 2011), zatvorskoj klimi (Ross et al., 2008) i moralnoj klimi (Liebling, 2011), pokazalo se da je teško definisati i operacionalizovati šta se podrazumeva pod ovim pojmovima u stručnoj literaturi. Različite konceptualizacije dovele su do razvoja različitih specifikacija u razmerama i dimenzijama za merenje socijalne klime. Većina instrumenata za procenu socijalne klime razvijena su u vezi sa određenim postavkama / osobinama lečenja (tretmana), karakteristikama / vrsti klijenata (Tonkin, 2015) i vrsti ustanove, a univerzalne metode za pouzdano merenje socijalne klime zatvorskih ustanova ne postoje (Day et al., 2011), već se postojeći instrumenti² prilagođavaju karakteristikama ustanove i specifičnostima populacije. Uočavamo da je, socijalna klima koncipirana i precizirana na mnogo različitih načina, koji se oslanjaju na opšte i na specifične koncepte. Opšte konceptualizacije socijalne klime uključuju relaciju klimu, psihosocijalno okruženje, socijalnu atmosferu, socijalno okruženje i atmosferu zatvorskog odeljenja (Brunt & Rask, 2012; Moos, 1974; Tonkin, 2015). Socijalna klima se takođe može meriti procenom stvarne, poželjne i očekivane socijalne klime inačica na koji je doživljavaju osuđenici, zaposleni stručni radnici u zatvoru ili pojedinci iz društvene zajednice (Moos, 2003). Bez obzira na terminološku neujednačenost, postoji opšte priznanje da zatvori imaju određeni „karakter” (Moos, 1975), koji utiče na dobrobit i ponašanje osuđenika tokom i nakon izvršenja zatvorske kazne (Boone, Althoff, & Koenraadt, 2016).

Pregledom literature uočavamo veliki broj različitih terminoloških određenja³ i definisanja pojma zatvorske socijalne klime, pa se ona često definiše i ka omaterijalna, socijalna i emocionalna stanja date jedinice i podrazumeva interakciju između faktora (Moos, 1989) ili kao „skup svojstava ili uslova koji se odnose na klimu unutrašnjeg okruženja, njenu organizaciju, onako kako je percipiraju njeni članovi” (Ajdukovic, 1990: 422). Često se u literaturi koristi i sinonimno sa terminima „zatvorsko okruženje” (Ross et al., 2008: 4) i zatvorska socijalna klima.

Dakle, socijalna klima, kao multidimenzionalni konstrukt (Auty & Liebling, 2019) se sastoji od različitih komponenti koje opisuju *kako* (na koji način) osoblje ili osuđenici doživljavaju određenu (zatvorsku) jedinicu. Ove komponente sadrže niz karakteristika, koje uključuju (ali se ne ograničavaju samo na to) npr. koliko su osuđenici i osoblje bezbedni od pretnji agresijom i nasiljem (od strane drugih osuđenika), koliko je prisutna podržavajuća terapijska usmerenost, u kojoj meri su zadovoljene fizičke / psihološke potrebe osuđenika, i u kojoj meri se vidi da sredina

² Neke od često upotrebljivanih skala za merenja socijalne klime su CIES (*Correctional Institutions Environment Scale*) / WAS (*Ward Atmosphere Scale*), EssenCES, MQPL (*Measuring the Quality of Prison Life*).

³ Brunt i Rask (2005) ispitivali su ono što su nazvali „psihosocijalnom atmosferom” odeljenja, dok su Ross i saradnici (2008) proučavali „zatvorsko okruženje”, povezujući ga sa nivoima zadovoljstva i osuđenika i osoblja. Ostali izrazi koji se koriste u kriminološkim istraživanjima, uključuju pojmove „socijalnog okruženja” (Smith et al., 1997), „klimatsku percepciju” (Parker et al., 2003) i sl.

(zatvorska) pruža priliku za učenje novih vještina i usvajanje prosocijalnog ponašanja (Tonkin, 2015; Schalast et al., 2008).

Boone i saradnici (Boone et al., 2016) identifikuju šest primarnih domena zatvorske socijalne klime, koju čine: odnosi u zatvoru, bezbednost i red, kontakt sa spoljašnjim svetom, zatvorski objekti, postojanje smislenih / svrsishodnih aktivnosti i autonomija. Neki od ovih domena zatvorske socijalne klime povezani su, ne samo sa prirodom ljudskih odnosa u zatvoru, kako sa osobljem, tako i sa drugim osuđenima, već i sa sposobnošću održavanja odnosa / kontakata sa pojedincima i porodicom izvan zatvora. Ostali domeni zatvorske socijalne klime povezani su sa konkretnim fizičkim uslovima života u zatvoru (pri čemu se prvenstveno misli na kvalitet i veličinu zatvorskih objekata, uslove smeštaja u ćelijama, kvalitet hrane i sl.) i aktivnostima dostupnim u zatvoru (kao što su sportske i rekreativne aktivnosti, dostupnost biblioteke i sl.), pravilima koja regulišu ponašanje i obimom do kojeg osuđenici imaju određenu slobodu da samostalno donose odluke i kreću se po zatvoru (autonomija). Pored toga, arhitektonske karakteristike zgrade, stručno osoblje i sastav zatvoreničke populacije smatraju se važnim faktorima koji stvaraju okolnosti neophodne za pozitivno životno okruženje (Boone et al., 2016).

Značaj socijalne klime naglašen je u brojnim studijama, koje su ukazale na empirijski odnos između socijalne klime i važnih kliničkih / organizacionih ishoda u kazneno-popravnim i psihijatrijskim ustanovama. Tako je na primer utvrđeno da je pozitivna socijalna klima povezana sa većim stepenom zadovoljstva stručnih radnika i osuđenika, a to zadovoljstvo uključuje zadovoljstvo kvalitetom interakcije između osoblja i osuđenika, zadovoljstvo kvalitetom ponuđenih rehabilitacionih aktivnosti i tretmana i zadovoljstvo zbog toga što je ustanova sigurno mesto za život i rad (Bressington, Stewart, Beer, & MacInnes, 2011).

Ovaj rad predstavlja pokušaj osvetljavanja uloge i značaja koji socijalna klima ima na sprovođenje i krajnji ishod primenjenih programa tretmana u zatvoru. Čini se da postoji značajne terapijske mogućnosti koje nastaju upravo kroz pažljivo identifikovanje društvenog funkcionisanja i kvaliteta interakcije između stručnog osoblja, osuđenika i institucije. U ovom radu, autor takođe nastoji na prikaže faktore koji determinišu zatvorsku socijalnu klimu, kao i načine na koje socijalna klima determiniše ponašanje stručnog osoblja i osuđenika. Zatvorska socijalna klima jedan je od nekoliko ekoloških faktora na listi institucionalnih korelata, koji se često zanemaruju u istraživanjima, a koji bi mogli objasniti značajne razlike u ishodima primenjenih programa tretmana (Attar-Schwartz, 2017). Jasnija slika važnih aspekata zatvorske socijalne klime mogla bi unaprediti postojeće znanje o tome „šta daje rezultate“, čime bi se poboljšala efikasnost zatvorske kazne.

2. ZATVORSKA SOCIJALNA KLIMA KAO DETERMINANTA PONAŠANJA ZATVORSKOG OSOBLJA I OSUĐENIKA⁴

Rezultati brojnih istraživanja navode uticaj koji zatvorska socijalna klima ima na krajnji ishod rehabilitacionog tretmana osuđenika (Ortmann, 2000; Hall & Chong, 2018), odnosno, potvrđuju da zatvorska klima, životna sredina, socijalna i lična, može imati glavni efekat na recidiv, bilo samostalno, bilo u interakciji sa merama rehabilitacije kao što su terapija, obuka i obrazovanje i modeliranje odgovarajućih normi ponašanja od strane osoblja i drugih zatvorenika (Ross et al., 2008: 2). Takođe, pojedini autori navode da institucionalno okruženje ili socijalna klima mogu uticati i na druge aspekte zatvorskog života (Day et al., 2011), i determinisati ponašanje stručnog osoblja i osuđenika u zatvoru.

Tako se na primer, u literaturi mogu naći rezultati istraživanja koji sugerišu da su percepcije zatvorskog osoblja o zatvorskoj klimi u značajnoj korelaciji sa spremnošću osoblja za upotrebu sile prema osuđenima. Istražujući prediktore upotrebe sile, Griffin (1999) je otkrio da određeni promenljivi aspekti zatvorske klime, kao što su: percipirani autoritet za vršenje kontrole nad osuđenima, strah od viktimizacije od strane osuđenika, i kvalitet nadzora između zatvorskih službenika i njihovih supervizora, imaju veliki uticaj na upotrebu sile prema osuđenima. Ukoliko službenici obezbeđenja percipiraju sopstveni autoritet kao visok, utoliko su manje spremni da upotrebe silu prema osuđenima (Griffin, 1999).

U sistematskom pregledu koji su sprovedi Gadon, Johnston i Cooke (2006), navodi se da se na osnovu pojedinih karakteristika, kao što su: *struktura zatvora* (stepen nadzora, nivo bezbednosti, veličina zatvora), *struktura osuđenika* (vrsta krivičnog dela, dužina izrečene kazne i sl.), *osobine osoblja* (dužina zaposlenja i broj godina iskustva), *određene karaktersitike zatvorske ustanove* (kao što je recimo prostorno i arhitektonsko uređenje), i *osobine zatvorske uprave* (način upravljanja zatvorom i sl.), može predvideti i učestalost nasilja u zatvoru. Važan podatak koji su dobili navedeni autori, odnosi se i na zaključak da osuđenici koji su pohađali programe obrazovanja, stručnog osposobljavanja i obuke za rad u industrijskom sektoru, imali niže stope disciplinskih prestupa i manji broj fizičkih napada na osoblje (Gadon, Johnston, & Cooke, 2006). Ključ „uspeha” obrazovnih tretmana je delom sadržan i u tome što obrazovanje može delovati kao utočište koje poseduje drugačiju „emocionalnu klimu” od one koja preovlađuje u široj zatvorskoj zajednici (Crewe, Warr, Bennett, & Smith, 2013). Pored toga, istraživanje ukazuje na to da obrazovne aktivnosti doprinose oslobađanju od „dosade” zatvorskog života (Hughes, 2009), pomažu osuđenima da se lakše nose sa deprivacijama (Maruna, 2010), pružaju prostor za prosocijalno modeliranje, uzajamnu podršku (Casey, Day, Vess, & Ward, 2013) i pozitivnu socijalizaciju (Waller, 2000).

⁴ Nažalost, sveobuhvatna istraživanja zatvorske socijalne klime u zatvorima na našim prostorima nisu do sada rađena, tako da rad ostaje uskraćen za prikaz rezultata i analizu zatvorske socijalne klime u Srbiji.

Značaj zatvorskog okruženja i zatvorske arhitekture čini se mnogo važnijim i uticajnijim faktorom ponašanja osuđenika i zatvorskog osoblja, nego što se to izgleda na prvi pogled. Kao što navodi Yewkes (2018), u zatvorsku arhitekturu i unutrašnju organizaciju zatvora, utkan je poseban filozofski stav o kazni i njenoj percepciji od strane društva, u datom vremenu. Dizajn zatvora, može potencijalno uticati na stavove, i posredno, na ponašanje zatvorskog osoblja i osuđenika. Estetska arhitektonska rešenja u zatvoru, kao što su ćelije koje su poput kaveza i fiksnog nameštaja, pričvršćenog zavrtnjima za pod, nosi potencijalnu poruku osuđenima da su oni *vandal*i i da društvo nema poverenja u njih. Neuništiv i neudoban nameštaj ne samo da uništava dostojanstvo osuđenika, već može odrediti i određene vrste identiteta i ponašanja (Yewkes, 2018). Stoga, nije diskutabilno da zatvori treba da nastoje da poboljšaju svoje kapacitete za uspešno sprovođenje programa tretmana i rehabilitacije stvaranjem pozitivne socijalne klime u zatvoru i uspostavljenjem arhitektonskih nacrti koji estetski ulivaju nadu kako osuđenima, tako i stručnom osoblju. Dakle, programi rehabilitacije poput obrazovnih inicijativa, mogu se efikasnije sprovesti u prijatnijem zatvorskom okruženju, čime bi se umanjili negativni uticaji života u zatvoru, poboljšali izgledi za efikasnu socijalnu reintegraciju, ali i poboljšalo samopoštovanje osuđenika i njihov moral (Allen, 2017).

Bez obzira što se zatvorske ustanove suočavaju sa ograničenim materijalnim i budžetskim resursima, to ne umanjuje postojanje potrebe da zatvorske službe razmotre sprovođenje promena kako na društvenom-makro nivou, tako i na nivou arhitektonskog dizajna zatvora, kako bi maksimizovale svoje kapacitete za rehabilitaciju i poboljšale responzivnost osuđenika. U tom cilju, od koristi bi bila veća upotreba terapijskih alata u obliku programa motivacionih promena koji su usmereni na zadovoljavanje potreba i razvijanje pozitivnih kapaciteta osuđenika, posebno onih sa niskim nivoom rizika za recidivizam, ali koji takođe mogu dopuniti druge postojeće programe koji se pružaju prestupnicima sa srednjim i visokim rizikom za recidiv (Hall & Chong, 2018).

Takođe, od velike pomoći može biti i usvajanje pristupa koji pospešuje inkluzivnost i različitost kako u smislu razvoja programa i aktivnosti koje se nude osuđenima, tako i u pogledu pristupa grupama osuđenika uz poštovanje njihovih ličnih, penoloških i kriminoloških karakteristika i potreba. Aktivnosti koje mogu da poboljšaju socijalnu klimu u zatvoru, ne odnose se samo na aktivnosti i programe koji pružaju razvoj novih veština, obuku za određena zanimanja ili usvajanje novih znanja, već i na one koji mogu da poboljšaju ličnu samopercepciju i sposobnost snalaženja, prilagođavanja i napredovanja u zatvoru, kao i u zajednici nakon otpuštanja, poboljšavajući time mogućnosti za uspešnu reintegraciju u društvo. Kao što navode Hall i Chong (2018) zadatak promene zatvorske socijalne klime više je povezan sa ciljevima rehabilitacije i reintegracije nego odvratanja ili odmazde.

Istraživanja ukazuju da skladna, pozitivna zatvorska klima podstiče i jača: socijalnu koheziju i uzajmno podržavanje među osuđenima, održavanje međusobne podrške stručnih radnika i jača lična interesovanja za napore u cilju podsticanja pozitivnih promena u ponašanju kod osuđenika, iskustvenu sigurnost i spremnost za aktivnije uključivanje u programe rehabilitacije (Day et al., 2011). Konačno, pokazalo se da sprovođenje tretmana u okruženju koje ima pozitivnu socijalnu klimu povećava

unutrašnju spremnost i motivaciju za angažovanje ka rehabilitacionim naporima osuđenika, kao i da jača perceptivnu terapijsku snagu uzajamnog odnosa rezident-terapeut (Beazley & Gudjonsson, 2011; Day et al., 2011; Long et al., 2011; van der Helm, Beunk, Stams, & van der Laan, 2014). Stoga nisu iznenađujući nalazi da je pozitivna socijalna klima u korelaciji sa većim stepenom postignutih pozitivnih promena u ponašanju osuđenika u zatvoru, kao i dužim trajanjem perioda bez novih krivičnih dela, nakon otpuštanja iz zatvora (Moos, 1975; Schubert, Mulvey, Loughran, & Loyosa, 2012).

S druge strane, negativna socijalna klima povezana je sa većom učestalošću verbalne i fizičke agresije usmerene ka sebi, drugim osuđenima ili stručnim radnicima, predmetima, kao i sa češćim epizodama povučenosti (Long et al., 2011; Ros, van der Helm, Wissink, Stams, & Schaftenaar, 2013).

Morgan, u kontekstu rasprave o samopovređivanju i samoubistvu osuđenika u zatvorima tvrdi da „kvalitet života u zatvoru u velikoj meri zavisi od prirode odnosa između osuđenika i zatvorskih službenika“ (Morgan, 1994: 224). Pojedini autori ističu neophodnost da zatvorski režim, zatvorska kultura i atmosfera treba da budu što više fokusirani ka prevenciji samoubistava, ulaganjem dodatnih napora ka intervencijama za „ranjive“ zatvorenike (Day et al., 2011). U tom cilju, Morgan, na primer, predlaže da je ono što se zahteva „socijalna“, a ne „situaciona“ strategija, te da bi se umanjila verovatnoća (...) samoubistva (...) ne treba potencirati segregaciju, tehnološki nadzor i sl., već da treba razvijati (...) „dinamičnu sigurnost“ - osmisliti aktivne režime u kojima će zatvorski službenici moći kroz humanizovane i svrsishodne aktivnosti pozitivno delovati na zatvorenike“ (Morgan, 1994: 224). Pojedini autori navode da bolje postupanje osoblja prema osuđenima dovodi do većeg blagostanja osuđenika, manje stope disciplinskih prestupa i niže stope samoubistava (Liebling, 2011: 530), odnosno, postojanje visokog nivoa zabrinutosti (napetosti) je u visokoj korelaciji sa stopama samoubistva, koje se mogu objasniti značajnim razlikama u nivoima poštovanja, pravičnosti i humanosti koju osoblje pokazuje zatvorenima (Liebling, 2011: 533). Stoga, moralna klima u zatvoru utiče na mogućnosti za opstanak, promene i rast (Auty & Liebling, 2019).

Zatvorska socijalna klima reflektuje se i na stepen (ne)poštovanja reda i discipline (Day et al., 2011). Cooke (1992) tako identifikuje četiri elementa socijalne klime koji su važni prediktori institucionalnih incidenata, a to su: komunikacija između osoblja i zatvorenika, obuka osoblja, iskustvo osoblja i moral osoblja. Steinke (1991) je takođe otkrila da situacioni faktori u zatvorskom okruženju predviđaju agresivno ponašanje osuđenika koje može biti usmereno ka sebi (autoagresija), osoblju ili drugim osuđenima.

Ponašanje zatvorskog osoblja utiče na percepciju zatvorskog života osuđenika (Garland, 1990; Auty & Liebling, 2019). Istraživanja pokazuju da su stilovi postupanja koje upotrebljava osoblje direktno povezani sa percepcijom zatvorskih uslova života osuđenika (Molleman & Leeuw, 2012). Brojni istraživači navode značaj koji ponašanje stručnog osoblja ima na percepciju socijalne klime od strane osuđenika (Molleman & van der Broek, 2014), a Garland (1990) ističe da su zaposleni u zatvorima glavni nosioci zatvorske socijalne klime.

Jedan od načina da se poboljša zatvorska socijalna klima jeste traganje za faktorima koji su promenljivi (od strane uprave) i koji su povezani sa osuđeničkom percepcijom zatvorskih uslova, kao što je postupanje sa osuđenima. Ali da li to znači da bi se osoblje trebalo koncentrisati na životne uslove ili kontrolu? Da li treba da imaju za cilj prvenstveno bezbednost ili tretman? U literaturi se navedena dilema postavlja u okvire dva suprotna sistema vrednosti: harmonije i vrednosti bezbednosti (Liebling & Arnold, 2004). Vrednosti harmonije uključuju poštovanje, poverenje i podršku konstruktivnim odnosima između osuđenika i osoblja, važnosti ličnog razvoja osuđenika i njihovog kontakta sa voljenim osobama. Vrednost bezbednosti odnosi se na primenu pravila i propisa, upotrebu autoritativnih akcija i prisile, upravljanje rizikom, rutinske aktivnosti i predvidivost (Molleman & van der Broek, 2014).

Ukoliko je u zatvoru naglasak stavljen prvenstveno na održavanju reda i bezbednosti (što je posebno izraženo u zatvorima stogo zatvorenog tipa), uspostavljanje i održavanje vrednosti harmonije je izuzetno teško. Čini se da odgovor na prethodnu dilemu leži u traganju ka neophodnoj ravnoteži koja sa jedne strane garantuje bezbednost, a sa druge, omogućava osuđenima dovoljno prostora da mogu da iskažu i svoju odgovornost u procesu tretmana (Molleman & van der Broek, 2014).

Čini se da ne treba posebno naglašavati da u uslovima ozbiljne prekobrojnosti zatvorske populacije i strogih budžetskih ograničenja, održavanje bezbednog i podsticajnog zatvorskog okruženja predstavlja pravi izazov za stručne radnike u zatvoru (Bosma et al., 2020). Zatvori su složeni društveni sistemi u kojima borave ljudi različitog psihološkog, socijalnog i kulturnog porekla i koji komuniciraju u veoma ograničenom i restriktivnom okruženju (Wenk & Moos, 1972) koje se smatra stresnim (Maschi, Viola, Morgen, & Koskinen, 2015). Pored toga, zatvorskim pravilima, koja su restriktivne prirode, zabranjuju se i sankcionišu ponašanja koja bi se u nekim drugim, vanzatvorskim okolnostima smatrala legalnim i prihvatljivim (Camp, Gaes, Langan, & Saylor, 2003). A kako se odstupanje od bilo kog pravila koje reguliše ponašanje u zatvoru smatra lošim ponašanjem (Eichenthal & Jacobs, 1991; Irwin, 2005), funkcionisanje u ovom kontekstu može biti teško, posebno za populaciju koja u prošlosti imale poteškoća u pridržavanju i poštovanju društvenih pravila i normi ponašanja. Veliki broj studija je sledstveno naglasio važnost zatvorske klime u odnosu na prilagođavanje osuđenika na zatvaranje, ali i uticaj koji zatvorska klima ima na učestalost fizičkih i verbalnih incidenata (Bottoms, 1999; Camp et al., 2003; Wright, 1991) ili posedovanja i krijumčarenja nedozvoljenih predmeta i stvari (Reisig & Mesko, 2009).

Manji broj naučnih studija proučavao je uticaj koji na nedolično ponašanje osuđenika ostvaruju faktori socijalne depriviranosti, u okviru kojih su analizirani odnosi između osoblja i osuđenika i učestalost poseta (Bosma et al., 2020). Osuđenici koji su izjavljivali da se stručno osoblje odnosi prema njima s poštovanjem, imali su manji broj disciplinskih prestupa i ređe su učestvovali u nedoličnom ponašanju (Beijersbergen, Dirkzvaager, Eichelsheim, Van der Laan, & Nieuwbeerta, 2015). Utvrđeno je i da pozitivna komunikacija sa zatvorskim čuvarima smanjuje učestalost (nasilnih) prekršaja osuđenika u zatvoru (Harer &

Steffensmeier, 1996), a osuđenici koji su redovno primali posete, uglavnom su imali manje disciplinskih prestupa (Jiang & Winfree, 2006; Lahm, 2008).

3. ORGANIZACIJA RADA U ZATVORU, ZATVORSKI USLOVI I ZATVORSKA SOCIJALNA KLIMA IZ PERSPEKTIVE STRUČNIH RADNIKA

Pojedini autori naglašavaju nužnost šireg pristupa u proučavanju zatvorske socijalne klime, koji obuhvata proučavanje socijalne klime s aspekata organizacionih nauka i upravljanja ljudskim resursima (Molleman & van der Broek, 2014). Obrazloženje za potrebe ovog pristupa leži u nastojanju da se pronađu faktori koji, ne samo da utiču na percepciju osuđenika o zatvorskim uslovima, već koji otkrivaju i uticaj koji ima organizacija rada u zatvoru na percepciju socijalne klime od strane zaposlenih i osuđenika. Stoga Molleman i van der Broek sugerišu na neophodnost detaljnijeg ispitivanja povezanosti i uticaja koji ostvaruje vrsta i način organizacije rada u ustanovi na stilove postupanja zaposlenih i percepciju zatvorskih uslova (Molleman & van der Broek, 2014).

Treba imati na umu da brojni organizacioni postupci života i rada u zatvoru utiču na formiranje socijalne klime. Na primer, literatura o radu i organizacionoj psihologiji rada naglašava da su percepcije socijalne klime zaposlenih, povezane sa njihovim radnim ishodima kao što su produktivnost, radni učinak i stres na poslu. Studije su pokazale da negativna percepcija osoblja o klimi na radnom mestu značajno korelira sa negativnim stavovima zaposlenih (npr. namera napuštanja posla), nivoom zadovoljstva poslom (Ulrich, O'Donnell, Taylor, Farrar, Danis, & Grady, 2007), psihološkim blagostanjem (Garrett & McDaniel, 2001), stresom i izgaranjem (Griffin, Hogan, Lambert, Tucker-Gail, & Baker, 2010), te motivacijom i poslovnim performansama (Parker, Beltes, Young, Huff, & Altmann, 2003).

Veza između socijalne klime i učestalosti odsustva osoblja sa posla dokumentovana je brojnim istraživanjima (Day et al., 2011). Sistematskim pregledom literature Michie i Williams (2003) utvrdili su da su aspekti socijalne klime, poput prekovremenog rada, preopterećenja radom i pritisaka, nedostatka kontrole nad radom, nedostatka učešća u donošenju odluka, slabe socijalne podrške i nejasnog upravljanja radnom ulogom, povezani sa učestalom bolešću osoblja i njihovim češćim odsustvom sa posla. Drugim rečima, zaposleni koji rade u „napetoj i prejudiciranoj“ socijalnoj klimi u većem su riziku za pojavu negativnih simptoma koji proizilaze iz radnog okruženja i češće odsutnosti zbog bolesti, u poređenju s zaposlenima koji rade u opuštenoj i podržavajućoj klimi (Piirainen, Räsänen, & Kivimäki, 2003: 180).

Negativna percepcija radnog okruženja npr. percipirana opasnost na radu, povezana je sa nižim radnim učinkom, učestalijim odsustvovanjima s posla i prisustvom namere da se napusti posao (Dowden & Tellier, 2004), dok pozitivna percepcija radnog okruženja, poput podržavajuće psihosocijalne klime, proaktivnog stila upravljanja, konsenzusa ciljeva među osobljem, visokog stepena širine odlučivanja i

zadovoljstvo radnim učinkom, povezanaje sa produktivnijim radnim učinkom i nižim stopama odsustvovanja zaposlenih (Härenstam, Palm, & Theorell, 1988).

Jedan od opsežnijih pristupa razmatra socijalnu klimu organizacije kao neophodan „resurs za posao” (Day et al., 2011). Tako pojedini autori ovaj „resurs za posao” definišu kao ličnu sposobnost ublažavanja efekata stresa koji prističe iz uslova i prirode posla koji se obavlja (Waters, 1999).

Pored stilova rukovođenja zatvorom kao sistemom, na zatvorske uslove mogu uticati i drugi faktori koji potiču od strane stručnog osoblja (Day et al., 2011). Stručno osoblje, ukoliko je nezadovoljno radnim zadacima i radnom situacijom uglavnom ne doprinose ciljevima zatvorskog sistema (Cheeseman, Kim, Lambert, & Hogan, 2011), odnosno, ne obezbeđuju vrednost bezbednosti, dostojanstvenog postupanja sa osuđenima i adekvatnu rehabilitaciju. Stoga, interpersonalni kontakt i saradnja, kao i međusobna podrška u socijalno i psihološki teškim situacijama, moraju biti na zavidnom nivou kako bi se napravile pravilne procene i postigao pravi izbor aktivnosti tokom rada sa osuđenima.

Kao što je već prethodno napomenuto, zatvorski sistemi koji nastoje da osiguraju bezbedne i humane uslove i postupanje koja ne ugrožava dostojanstvo osuđenika, postižu uspeh ne samo u uspešnoj resocijalizaciji osuđenika, već i pozitivne ishode u pogledu smanjivanja rizika od nasilja i postupaka kojima se ugrožava red i disciplina u zatvoru. Specter (2006) navodi da su zatvorski uslovi i nasilje u zatvoru usko povezani. Zastarele i nehygijske ustanove, nedostatak odgovarajuće zdravstvene zaštite ili nasvrishodne aktivnosti mogu stvoriti okolnosti koje podstiču narušavanje discipline i nasilje u zatvoru. Boin i Rattray (2004) navode da su potrebna dva uslova da bi došlo do eskalacije nereda i nediscipline. Prvo, ako zatvorski rukovodioci i osoblje imaju različita stanovišta (npr. po pitanju primene određenih mera ili aktivnosti), što ugrožava njihovu sposobnost predviđanja i sprečavanja nasilja, i drugo, razvoj nefunkcionalnih obrazaca interakcije između osuđenika i osoblja može podstaći osuđenike da vrše (kolektivno) nasilje. Čak i mali događaj, kao što je promena menija, neočekivano zatvaranje ili otkazivanje programa tretmana u poslednjem trenutku, može lako poremetiti ravnotežu koja postoji između osoblja i osuđenika i stvoriti šansu za sukob (Boin & Rattray, 2004).

Sledeći važan faktor koji određuje zatvorske uslove prističe iz samog režima izvršenja zatvorske kazne. Svakako, zatvorski uslovi i zatvorska socijalna klima variraju u zavisnosti od vrste zatvorske ustanove (stepen obezbeđenja) kao i tip odeljenja u zatvorskoj ustanovi. Takođe arhitektonska struktura zatvora smatra se važnom za percepciju uslova u zatvorima (Johnston, 2000), uz postojanje razlika između zatvora različitih kapaciteta, pojedinih krila (tipa odeljenja) zatvorskih paviljona, višespratnih jedinica, onih koji imaju velika i uređena dvorišta, spram onih zatvora u kojima su zelene površine male, paviljonskih ustanova i sl. Konačno, utvrđena je činjenica da korišćenje ćelija za smeštaj više osoba ima negativan uticaj, na primer, na zdravlje osuđenika, osećaj autonomije i kontakt između osoblja i osuđenika (Paulus, McCain, & Cox, 1985; Gaes, 1994).

U kojoj meri adekvatni zatvorski uslovi, adekvatan tretman prilagođen karakteristikama i potrebama pojedinačnog osuđenika i pozitivna socijalna klima

ostvaruju uticaj na ponašanje osuđenika i redukciju recidivizma, najbolje se očituje na primeru „skandinavske izuzetnosti”. Osim jedinstvenog pristupa zatvorskoj kazni, koja se izriče samo kao krajnje sredstvo, skandinavske zemlje odlikuje i visok stepen poštovanja ljudskih prava osuđenika. Zatvori malih kapaciteta sa otvorenim ćelijama (Molleman & van der Broek, 2014), nastoje da obezbede adekvatan i pojedincu prilagođen tretman, uz saradnju sa lokalnom zajednicom. Humano postupanje, visok stepen zdravstvene zaštite, izuzetni uslovi smeštaja, dovoljan broj stručnog osoblja, i raznovrsni programi tretmana, obrazovanja i stručne obuke, samo su neki od razloga zašto je skandinavski sistem jedinstven, ne samo po uslovima, već i rezultatima koja se ogledaju u opadajućoj stopi recidivizma i kriminaliteta.

Istažujući kvalitet života osuđenika u norveškim zatvorima, Johnsen i saradnici, iako nisu potvrdili postojanje dramatičnih razlika o kvalitetu života osuđenika u Norveškoj, u poređenju sa osuđenima u drugim razvijenim evropskim zemljama, takođe su analizirali i veličinu zatvora i zaključili da „decentralizovana i manje hijerarhijski usmerena struktura zatvora, sa nekoliko nivoa i manjim brojem zaposlenih, zajedno sa socijalnim aspektima, stvara fleksibilnu i dinamičnu organizaciju” (Johnsen, Granheim & Helgesen, 2011: 523), a time i bolji nivo kvaliteta života u zatvorima male veličine. Kao što se očekivalo, oni su takođe ukazali na značaj pozitivnih stavova zatvorskih radnika o zatvorskoj socijalnoj klimi i značaja koji pozitivna socijalna klima ima na tretmansi napredak osuđenika (Johnsen et al., 2011: 523).

Do sličnih nalaza došli su i Mastrobuoni i Terlizese (2014) u kvazieksperimentalnoj studiji u kojoj su recidiviste iz italijanskog zatvora zatvorenog tipa, zbog prenaseljenosti, premestili u zatvor otvorenog tipa - *Bollate*. Mastrobuoni i Terlizese (2014) su došli do podatka o smanjenoj stopi recidivizma za 10% tokom trogodišnjeg praćenja, kod osuđenika koji su bili godinu dana u *Bollatu*, nasuprot onim koji su ostali u glavnom zatvoru. Smanjenje stope recidivizma bilo je posebno izraženo kod bivših osuđenika koji su izvršili imovinska krivična dela ili dela kojima su pribavili finansijsku dobit i koji su uhapšeni i osuđeni na početku kriminalne karijere. Ova studija se razlikuje od većine drugih eksperimentalnih studija, po tome što autori pripisuju smanjenje recidivizma jedinstvenoj kulturi i uređenju u *Bollatu*. Zatvor *Bollate*, opisan je kao jedini zatvor otvorenih ćelija u Italiji, gde osuđenici „doživljavaju okruženje radikalno drugačije od okruženja u drugim zatvorima, gde se mnogo više poštuje dostojanstvo osuđenika i gde oni aktivno učestvuju u nekim aktivnostima“ (Mastrobuoni & Terlizese, 2014: 5). U raspravi o osnovnim mehanizmima autori navode da su ponuda za rad i povratak na tržište rada od presudnog značaja, kao što su i „uslovi poštovanja ljudskog dostojanstva, zajedno sa odgovornošću i produktivnom upotrebom vremena (...) faktori koji „pozitivno utiču na ponašanje nakon puštanja na slobodu“ (Mastrobuoni & Terlizese, 2014: 6).

U literaturi se mogu naći opisi niza inicijativa koje su osmišljene u cilju poboljšanja socijalne klime u zatvorima. Na primer, kao odgovor na istraživanje koje sugerise da neke boje mogu da deluju umirujuće od drugih, zatvor u okrugu Dallas je zidove zatvora obojio u ružičasto u pokušaju da poboljša zatvorsko okruženje (Borghese, 2006). Druge institucije su uvele kućne ljubimce (poput štenaca i ptica) kako bi ove životinje pomogle osuđenima da nauče osnovne socijalne veštine (Britton, Button,

2006; Lindemuth, 2007). Većina ovih eksperimenata, međutim, nije bila predmet formalne evaluacije, pa se zbog toga ne mogu donositi zaključci o njihovoj efikasnosti. Pojedini zatvori, pokušali su uticati na socijalnu klimu angažovanjem većeg broja stručnih radnika koji su „fokusrani na tretman“ (Day et al., 2011). Waters i Megathlin (2002) utvrdili su značajnim poboljšanja u percepciji osuđenika o zatvorskoj socijalnoj klimi 22 meseca nakon zapošljavanja većeg broja stručnih rehabilitacionih radnika.

UMESTO ZAKLJUČKA

Zatvorska socijalna klima je multidimezionalna i promenljiva kategorija koju oblikuju pojedinci u instituciji, njihove lične, penološke, kriminološke i sociološke karakteristike (Sparks, Bottom & Hay, 1996). Brojni autori u raspravama o zatvorskoj socijalnoj klimi, ističu značaj odnosa osoblja sa zatvorenicima, kao važnog faktora efikasnog upravljanja zatvorskom zajednicom koji determiniše socijalnu klimu. Operacionalizacija socijalne klime u ovom radu, identifikuje bezbednost, terapijsku podršku i sigurnost kao ključne moderatore pozitivnih tretmanskih ishoda. Modeli promene ponašanja koji su eksplicitni u modelima terapijske zajednice za rehabilitaciju prestupnika sugerišu da je najkorisnija dosledna i podržavajuća povratna informacija osuđenika i stručnog osoblja o problematičnom ponašanju.

Faktori socijalne okoline nesumnjivo igraju važnu ulogu u oblikovanju ponašanja, a zatvorsko socijalno okruženje jedan je od centralnih faktora koji osigurava da se postignute pozitivne promene u ponašanju održavaju i generališu. Pored toga, poboljšana socijalna klima u institucijama može, u kontekstu osuđenika osigurati aktivnije uključivanje u tretmanske sadržaje i ostvarivanje većeg nivoa pozitivnih promena u ponašanju, dok sa aspekta stručnih radnika ona može povećati dobrobit osoblja i njihovu posvećenost poslu, smanjiti dane odsustva i smanjiti disciplinska pitanja sa osobljem, sigurnost ustanove i prekovremeni rad, kao i veću fluktuaciju radnih mesta (Day et al., 2011; Tewksbury & Higgins, 2006).

Kako bi osigurale što pozitivniju i produktivniju zatvorsku socijalnu klimu, zatvorske uprave treba da razmotre sprovođenje promena na društvenom nivou, ali i na nivou arhitektonskog dizajna zatvora, kako bi povećale svoje kapacitete za rehabilitaciju osuđenika i poboljšale odziv osuđenika za terapijske sadržaje i programe.

LITERATURA

- (1) Ajdukovic, D. (1990). Psychosocial climate in correctional institutions: Which attributes describe it? *Environment and Behavior*, 22(3), 420–432.
<https://doi.org/10.1177/0013916590223006>
- (2) Allen, R. (2017). Roadmap for the Development of Prison-based Rehabilitation Programmes (Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime). Available on: https://www.unodc.org/documents/middleeastandnorthafrica/2018/Roadmap_for_the_Development_of_Prison-based_Rehabilitation_Programmes_ENG.pdf (pristup: 17.5.2021.)

- (3) Attar-Schwartz, S. (2017). Experiences of victimization by peers and staff in residential care for children at risk in Israel from an ecological perspective. In: A. V. Rus, S. R. Parris, & E. Stativa (Eds.), *Child maltreatment in residential care* (pp. 269–299). Cham: Springer International Publishing AG.
http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-57990-0_13
- (4) Auty, K. M., & Liebling, A. (2019). Exploring the Relationship between Prison Social Climate and Reoffending. *Justice Quarterly*, 37(2), 358–381.
<http://dx.doi.org/10.1080/07418825.2018.1538421>
- (5) Beazley, P., & Gudjonsson, G. (2011). Motivating inpatients to engage with treatment: The role of depression and ward atmosphere. *Nordic Journal of Psychiatry*, 65(2), 95–100. <http://dx.doi.org/10.3109/08039488.2010.502244>
- (6) Beech, A. R., & Hamilton-Giachritsis, C. E. (2005). Relationship between therapeutic climate and treatment outcome in group-based sexual offender treatment programs. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 17(2), 127–140. <http://dx.doi.org/10.1177/107906320501700204>
- (7) Beijersbergen, K. A., Dirkzwager, A. J., Eichelsheim, V. I., Van der Laan, P. H., & Nieuwebeerta, P. (2015). Procedural justice, anger, and prisoners' misconduct: A longitudinal study. *Criminal Justice and Behavior*, 42(2), 196–218.
<http://dx.doi.org/10.1177/0093854814550710>
- (8) Boin, A., & Rattray, W. A. R. (2004). Understanding prison riots: towards a threshold theory. *Punishment and Society*, 6(1), 47–65.
<http://dx.doi.org/10.1177/1462474504039091>
- (9) Boone, M., Althoff, M., & Koenraadt, F. (2016). Het leefklimaat in justitiële inrichtingen (*Prison Climate in Judicial Institutions*). Den Haag, The Netherlands: Boom Juridisch.
- (10) Borghese, M. (2006). *Prison paints the walls pink after inmates riot*. NC Buy website. Available on: <http://www.ncbuy.com/news/20061109/o-prison-paints-walls-pink-after.html> (pristup: 29.5.2021.)
- (11) Bosma, A. Q., van Ginneken, E. F. J., Sentse, M., & Palmen, H. (2020). Examining Prisoner Misconduct: A multilevel test using Personal Characteristics, Prison Climate and Prison Environment. *Crime & Delinquency*, 66(4), 451-484.
<http://dx.doi.org/10.1177/0011128719877347>
- (12) Bottoms, A. E. (1999). Interpersonal Violence and Social order in Prisons. *Crime and Justice*, 26, 205–281. <http://dx.doi.org/10.1086/449298>
- (13) Bressington, D., Stewart, B., Beer, D., & MacInnes, D. (2011). Levels of service user satisfaction in secure settings- A survey of the association between perceived social climate, perceived therapeutic relationship and satisfaction with forensic services. *International Journal of Nursing Studies*, 48(11), 1349–1356.
<https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2011.05.011>
- (14) Britton, D. M., & Button, A. (2006). Prison pups: Assessing the effects of dog training programs in correctional facilities. *Journal of Family Social Work*, 9(4), 79–95. http://dx.doi.org/10.1300/J039v09n04_06
- (15) Brunt, D., & Rask, M. (2012). A suggested revision of the community oriented program environmental scale (COPEs) for measuring the psychosocial environment of supported housing facilities for persons with psychiatric disabilities. *Issues in Mental Health Nursing*, 33(1), 24–31.
<http://dx.doi.org/10.3109/01612840.2011.618237>
- (16) Camp, S. D., Gaes, G. G., Langan, N. P., & Saylor, W. G. (2003). The influence of prisons on inmate misconduct: A multilevel investigation. *Justice Quarterly*, 20(3), 501–533. <http://dx.doi.org/10.1080/07418820300095601>

- (17) Casey, S., Day, A., Vess, J., & Ward, T. (2013). *Foundations of offender rehabilitation*. Oxfordshire: Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203126813>
- (18) Cheeseman, K. A., Kim, B., Lambert, E. G., & Hogan, N. L. (2011). Correctional officer perceptions of inmates and overall job satisfaction. *Journal of Crime and Justice*, 34(2), 81–102. <http://dx.doi.org/10.1080/0735648X.2011.580515>
- (19) Cooke, D. J. (1992). Prison Violence: A Scottish Perspective. *Forum on Corrections Research*, 4(3), 23–30.
- (20) Crewe, B., Warr, J., Bennett, P., & Smith, A. (2013). The emotional geography of prison life. *Theoretical Criminology*, 18(1), 1–19. <http://dx.doi.org/10.1177/1362480613497778>
- (21) Day, A., Casey, S., Vess, J., & Huisy, G. (2011). Assessing the social climate of Australian prisons. *Trends & Issues in Crime and Criminal Justice*, No. 427. Canberra: Australian Institute of Criminology.
- (22) Dowden, C., & Tellier, C. (2004). Predicting work-related stress in correctional officers: A meta-analysis. *Journal of Criminal Justice*, 32(1), 31–47. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2003.10.003>
- (23) Eichenenthal, D. R., & Jacobs, J. B. (1991). Enforcing the Criminal Law in State Prisons. *Justice Quarterly*, 8(3), 283–303. <http://dx.doi.org/10.1080/07418829100091061>
- (24) Gadon, L., Johnston, L., & Cooke, D. (2006). Situational variables and institutional violence: A systematic review of the literature. *Clinical Psychology Review*, 26(5), 515–534. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2006.02.002>
- (25) Gaes, G. G. (1994). *Prison Crowding Research Reexamined*. Federal Bureau of Prisons, Washington, D.C. <http://dx.doi.org/10.1177/0032855594074003004>
- (26) Garland, D. (1990). *Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory*. University of Chicago Press, Chicago. <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226922508.001.0001>
- (27) Garrett, D. K., & McDaniel, A. M. (2001). A new look at nurse burnout: The effects of environmental uncertainty and social climate. *The Journal of Nursing Administration*, 31(2), 91–96. <https://doi.org/10.1097/00005110-200102000-00009>
- (28) Griffin, M. L. (1999). The Influence of Organizational Climate on Detention Officers' Readiness to Use Force in a County Jail. *Criminal Justice Review*, 24(1), 1–24. <https://doi.org/10.1177/073401689902400102>
- (29) Griffin, M. L., Hogan, N. L., Lambert, E. G., Tucker-Gail, K. A., & Baker, D. N. (2010). Job involvement, job stress, job satisfaction, and organizational commitment and the burnout of correctional staff. *Criminal Justice and Behavior*, 37(2), 239–255. <https://doi.org/10.1177/0093854809351682>
- (30) Hall, P., & Chong, M. D. (2018). A prison's social climate, and its impact on reintegration and recidivism. *James Cook University Law Review*, 24, 231–242.
- (31) Härenstam, A., Palm, U. P., & Theorell, T. (1988). Stress, health and the working environment of Swedish prison staff. *Work and Stress*, 2(4), 281–290. <https://doi.org/10.1080/02678378808257489>
- (32) Harer, M. D., & Steffensmeier, D. J. (1996). Race and Prison Violence. *Criminology*, 34(3), 323–355. <https://doi.org/10.1007/s10610-011-9158-7>
- (33) Hughes, E. (2009). Thinking inside the box: Prisoner education, learning identities, and the possibilities of change. In B. M. Veysey, Christian, J., & Martinez, D. J. (Eds.), *How offenders transform their lives* (pp. 100–116). Cullompton, Devon: Willan Publishing.
- (34) Jiang, S., & Winfree, L. T., Jr. (2006). Social support, gender, and inmate adjustment to prison life: Insights from a national sample. *The Prison Journal*, 86(1), 32–55. <https://doi.org/10.1177/0032885505283876>

- (35) Johnsen, B., Granheim, P. K., Helgesen, J. H. I. (2011). Exceptional Prison Conditions and the Quality of Prison Life: Prison Size and Prison Culture in Norwegian Closed Prisons. *European Journal of Criminology*, 8(6), 515–529. <http://dx.doi.org/10.1177/1477370811413819>
- (36) Johnston, N. (2000). *Forms of Constraint. A History of Prison Architecture*. University of Illinois Press, Champaign.
- (37) Lahm, K. F. (2008). Inmate-on-inmate assault: A multilevel examination of prison violence. *Criminal Justice and Behavior*, 35(1), 120–137. <https://doi.org/10.1177/0093854807308730>
- (38) Liebling, A. (2011). Distinctions and Distinctiveness in the Work of Prison Officers: Legitimacy and Authority Revisited. *European Journal of Criminology*, 8(6), 484–499. <https://doi.org/10.1177/1477370811413807>
- (39) Liebling, A., assisted by Arnold, H. (2004). *Prisons and their moral performance: A study of values, quality and prison life*. Oxford: Oxford University Press.
- (40) Lindemuth, A. L. (2007). Designing therapeutic environments for inmates and prison staff in the United States: Precedents and contemporary applications. *Journal of Mediterranean Ecology*, 8(1), 87–97.
- (41) Long, C. G., Anagnostakis, K., Fox, E., Silaule, P., Somers, J., West, R., & Webster, A. (2011). Social climate along the pathway of care in women's secure mental health service: Variation with level of security, patient motivation, therapeutic alliance and level of disturbance. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21(3), 202–214. <http://dx.doi.org/10.1002/cbm.791>
- (42) Lösel, F. (1995). Increasing consensus in the evaluation of offender rehabilitation? Lessons from recent research syntheses. *Psychology, Crime & Law*, 2(1), 19–39. <http://dx.doi.org/10.1080/10683169508409762>
- (43) Maruna, S. (2010). *The great escape: Exploring the rehabilitative dynamics involved in 'Changing Tunes'*. Retrieved from Changing Tunes. <http://www.changingtunes.org>.
- (44) Maschi, T., Viola, D., Morgen, K., & Koskinen, L. (2015). Trauma, stress, grief, loss, and separation among older adults in prison: The protective role of coping resources on physical and mental well-being. *Journal of Crime and Justice*, 38(1), 113–136. <http://dx.doi.org/10.1080/0735648X.2013.808853>
- (45) Mastrobuoni, G., & Terlizze, D. (2014). *Rehabilitating Rehabilitation: Prison Conditions and Recidivism*. Einaudi Institute for Economic and Finance (EIEF) - Working paper 13/14
- (46) Michie, S., & Williams, S. (2003). Reducing work related psychological ill health and sickness absence: A systematic literature review. *Occupational and Environmental Medicine*, 60(1), 3–9. <http://dx.doi.org/10.1136/oem.60.1.3>
- (47) Molleman, T., & Leeuw, F. L. (2012). The influence of staff on prison conditions of inmates: a multilevel approach. *European Journal of Criminal Policy and Research*, 18(2), 217–233.
- (48) Molleman, T. C., & van der Broek (2014). Understanding the links between perceived prison conditions and prison staff. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 42(1), 33–53. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijlcj.2014.01.001>
- (49) Moos, R. H. (1974). *Evaluating treatment environments: A social ecological approach*. New York, NY: John Wiley
- (50) Moos, R. H. (1975). *Evaluating Correctional and Community settings*. New York, NY: Wiley
- (51) Moos, R. H. (1989). *Ward Atmosphere Scale manual* (2nd ed.). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- (52) Moos, R. H. (2003). *The social climate scales: A user's guide*. Redwood City, CA: Mind Garden Inc.

- (53) Morgan, R. (1994). Minimising the risk of suicide in custody. In: Liebling, A., & Ward, T. (eds.), *Deaths in custody: International perspectives*. London: Institute for the Study and Treatment of Delinquency.
- (54) Ortmann, R. (2000). The effectiveness of social therapy in prison – A randomized experiment. *Crime and Delinquency*, 46(2), 214–232.
<http://dx.doi.org/10.1177/0011128700046002005>
- (55) Parker, C. P., Baltes, B. B., Young, S. A., Huff, J.W., Altmann, R. A., LaCost, H. A., & Roberts, J. E. (2003). Relationships between psychological climate perceptions and work outcomes: A meta-analytic review. *Journal of Organizational Behavior*, 24(4), 389–416. <http://dx.doi.org/10.1002/job.198>
- (56) Paulus, P.B., McCain, G., & Cox, C. (1985). The effects of crowding in Prisons and Jails. In: Farrington, D.P., Gunn, J. (Eds.), *Reactions to Crime: The Public, the Police, Courts and Prisons* (pp. 113–134). Wiley.
- (57) Piirainen, H., Räsänen, K., & Kivimäki, M. (2003). Organizational climate, perceived work-related symptoms and sickness absence: A population-based survey. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 45(2), 175–184.
<https://doi.org/10.1097/01.jom.0000052957.59271.f4>.
- (58) Reisig, M. D., & Mesko, G. (2009). Procedural Justice, Legitimacy, and Prisoner Misconduct. *Psychology, Crime & Law*, 15(1), 41–59.
<http://dx.doi.org/10.1080/10683160802089768>
- (59) Ros, N., van der Helm, P., Wissink, P., Stams, G., & Schaftenaar, P. (2013). Institutional climate and aggression in a secure psychiatric setting. *The Journal of Forensic Psychiatry and Psychology*, 24(6), 713–727.
<http://dx.doi.org/10.1080/14789949.2013.848460>
- (60) Ross, M. V., Diamond, P., Liebling, A., & Saylor, W. (2008). Measurement of prison social climate: A comparison of an inmate measure in England and the US. *Punishment & Society*, 10(4), 447–474.
<http://dx.doi.org/10.1177/1462474508095320>
- (61) Schallast, N., Redies, M., Collins, M., Stacey, J., & Howells, K. (2008). EssenCES, a short questionnaire for assessing the social climate of forensic psychiatric wards. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 18(1), 49–58.
<https://doi.org/10.1002/cbm.677>
- (62) Schubert, C. A., Mulvey, E. P., Loughran, T. A., & Loyosa, S. H. (2012). Perceptions of institutional experience and community outcomes for serious adolescent offenders. *Criminal Justice and Behavior*, 39(1), 71–93.
<https://doi.org/10.1177/0093854811426710>
- (63) Snacken, S. (2010). Resisting punitiveness in Europe? *Theoretical Criminology*, 14(3), 273–292. <https://doi.org/10.1177/1362480610370165>
- (64) Sparks, R. Bottoms, A. E., & Hay, W. (1996). *Prisons and the problem of order*. Oxford, England: Oxford University Press.
<http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198258186.001.0001>
- (65) Specter, D. (2006). Making prisons safe: strategies for reducing violence. *Washington University Journal of Law & Policy*, 22, 125–134.
- (66) Steinke, P. (1991). Using Situational Factors to predict types of Prison Violence. *Journal of Offender Rehabilitation*, 17(1-2), 119–132.
http://dx.doi.org/10.1300/J076v17n01_09
- (67) Tewksbury, R., & Higgins, G. E. (2006). Prison staff and work stress: the role of organizational and emotional influences. *American Journal of Criminal Justice*, 30(2), 247–269. <http://dx.doi.org/10.1007/BF02885894>
- (68) Tonkin, M. (2015). A Review of Questionnaire Measures for Assessing the Social Climate in Prisons and Forensic Psychiatric Hospitals. *International Journal of*

- Offender therapy and Comparative Criminology*, 60(12), 1376–1405.
<https://doi.org/10.1177/0306624X15578834>
- (69) Ulrich, C., O'Donnell, P., Taylor, C., Farrar, A., Danis, M., & Grady, C. (2007). Ethical climate, ethics stress, and the job satisfaction of nurses and social workers in the United States. *Social Science and Medicine*, 65(8), 1708–1719.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2007.05.050>
- (70) van der Helm, P., Beunk, L., Stams, G. J., & van der Laan, P. (2014). The relationship between detention length, living group climate, coping and treatment motivation among juvenile delinquents in a youth correctional facility. *The Prison Journal*, 94(2), 260–275.
- (71) Van Zyl Smit, D., & Snacken, S. (2009). *Principles of European prison law and policy: Penology and human rights*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- (72) Waller, E. (2000). Disjunction and integration in prison education. In: D. Wilson, & A. Ruess, (Eds.) *Prisoner(er) education: Stories of change and transformation* (pp. 106–137). Winchester: Waterside Press.
- (73) Waters, J. E. (1999). The impact of work resources on job stress among correctional treatment staff. *Journal of Addictions and Offender Counselling*, 20(1), 26–34.
<http://dx.doi.org/10.1002/j.2161-1874.1999.tb00138.x>
- (74) Waters, J. E., & Megathlin, W. (2002). Evaluating change in social climate in a close security state correctional facility. *Journal of Offender Rehabilitation*, 34(4), 71–84.
http://dx.doi.org/10.1300/JO76v34n04_04
- (75) Wenk, E. A., Moos, R. H. (1972). Social climates in prison: An attempt to conceptualize and measure environmental factors in total institutions. *Journal of Research in Crime & Delinquency*, 9(2), 134–148.
<http://dx.doi.org/10.1177/002242787200900206>
- (76) Wright, K. N. (1991). The violent and victimized in the male prison. *Journal of Offender Rehabilitation*, 16(3–4), 1–25. https://doi.org/10.1300/JO76v16n03_01
- (77) Yewkes, Y. (2018). Just design: Healthy Prison and the Architecture of hope. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 51(3), 319–321.
<https://doi.org/10.1177/0004865818766768>

PRISON SOCIAL CLIMATE

The Concept, Factors and Significance of the Prison Social Climate

The increasingly intensive focus of professional scientific attention on the study of prison social climate in recent decades is extremely important because the research results indicate that prison characteristics (physical, architectural, social, organizational, etc.) mediate between offenders and rehabilitation or therapeutic measures. In other words, the social or institutional climate can potentially facilitate the successful rehabilitation of convicts or hinder their progress. A review of the literature reveals numerous different terminological definitions and definitions of the concept of prison social climate, so it is often defined as the material, social and emotional state of a given unit and involves the interaction between these factors. General conceptualizations of social climate include relational climate, psychosocial environment, social atmosphere, social environment, and classroom atmosphere. The social climate can also be measured by assessing the actual, desirable, and expected social climate and how it is perceived by convicts, prison staff, or individuals from the community. In this paper, the author tries to shed light on the notion of prison social climate, as well as the factors that determine it. Special emphasis is placed on the perception of prison social climate by professionals, the impact that social climate has on the behavior of convicts, as well as consideration of all those aspects that arise from the work environment, type of work organization, and relationships that affect the formation of the social climate in a prison environment.

KEY WORDS: *prison social climate / prison environment / convict behavior / the role of professional staff*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 77-89
Pregledni naučni rad
Primljeno: 8. 11. 2021. godine
Prihvaćeno: 23. 11. 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi202123025
UDK: 343.9:811.214.58'276.4

KRIMINALNI ARGO (ŠATROVAČKI) I POZAJMLJENICE IZ ROMSKOG JEZIKA*

Andrej Kubiček*

Polazeći od pretpostavke da leksika jednog jezika - standardnog ili nekog drugog njegovog oblika - svedoči o temeljnim društvenim procesima, članak se bavi nastankom i razvojem takozvanog šatrovačkog govora. Da bi se postigao ovaj cilj, neophodno je prvo uvesti pojamovnu razliku između srodnih fenomena: žargona, slenga i argoa (šatrovačkog, kanta ili kriptolekta). Iako se ovi jezički varijeteti često smatraju spontano nastalim i efemernim, u radu će biti pokazano da se često radi o trajnim jezičkim pojavama koje karakterišu kriminalne i marginalizovane subkulture. U posebnom fokusu će biti nastanak nove leksike pozajmljivanjem iz romskog jezika. Članak istražuje genezu i funkciju ovih govornih praksi, ističući sličnosti koje postoje u više evropskih jezika i koje svedoče o sličnim društvenim procesima. Konačno, rad ima cilj i da ukaže na poroznost simboličkih granica između marginalizovanih i etabliranih načina izražavanja kroz njihovo međusobno prožimanje.

KLJUČNE REČI: šatrovački / argo / žargon / romski jezik / pozajmljenice.

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2021. godinu.

* Istraživač saradnik na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. Email: andrejkubicek@iksi.ac.rs

1. UVOD

Romski jezik, iako ga je moguće čuti doslovno čitav milenijum u Evropi, dugo je predstavljao misteriju. Spoznaja da se radi o jeziku koji izvorno potiče iz južne Azije javila se krajem 18. veka (Đurić, 2021), ali ona isprva nije doprinela objektivnom razumevanju njegovih govornika. Naprotiv, esencijalizacija indijskog porekla Roma često je dovođila do opravdavanja njihove marginalizacije, kao i dalje mistifikacije navodnih razloga za takve prakse.

Za romski se katkad slikovito tvrdi da predstavlja „najznačajniju istorijsku knjigu” o pripadnicima ovog naroda, usled malog broja pisanih izvora o njihovoj prošlosti. Istraživanje različitih leksičkih i morfoloških slojeva romskog jezika opravdava ovo zapažanje. Njegova osnova nedvosmisleno ukazuje na indo-iransko jezičko i indijsko geografsko poreklo. Međutim, uticaji govornika persijskog jezika (ne nužno i Persijanaca) i jermenskog ukazuju na migracije predaka današnjih Roma kroz današnji Avganistan, Iran, Kavkaz i Anatoliju. Još snažniji uticaj grčkog, slovenskih i balkanskih romanskih jezika svedoče o trajnom životu Roma na prostoru Jugoistočne Evrope. Lingvisti s pravom romski uvršćuju u balkanski *sprachbund* (Schrammel, Halwachs, 2005), zbog čega je on istovremeno i evropski jezik. Ovome treba dodati i da je romski jedan od nekoliko primera jezika koji su se razvijali van okvira nacionalne države¹.

Za razliku od Roma, koji su istorijski vladali jezicima sredina u kojima su živeli, pripadnici okolnih naroda su retko znali – a i dalje retko znaju – romski (Kubiček, 2018). Upliv leksike romskog u evropske jezike ipak postoji, iako u znatno manjoj meri nego što je ovaj proces tekao u suprotnom smeru. Potraga za romizmima u književnom jeziku i drugim prestižnim varijetetima gotovo da je uzaludna, za razliku od govornih oblika jezika, a naročito onih kojima se često posvećuje manje pažnje, ili koji su stigmatizovani zajedno sa svojim govornicima.

Istraživanje jezika iz sociološke perspektive uključuje razumevanje različitih ljudskih svetova, identiteta i uloga. Komunikacija je izrazito složena, pa je za njeno tumačenje potrebno razmotriti sve ove slojeve značenja. Pojedinaac, govornik, povezuje ono što je naučio u jednom kontekstu s načinima na koji se njegovo delovanje generiše u drugačijim kontekstima. To znači da otkrivanje značenja individualnih govornih praksi zahteva smeštanje u mnogo širi kontekst delovanja: od formalnih institucija, do spontanijih procesa (Leburić, Šuljug, 2008: 143-144).

¹ U čemu nije usamljen u kontekstu jezika Balkanskog poluostrva i Srbije, na kome su istorijski bili prisutni i jidiš, ladino (jezici Jevreja) i aromunski (jezik Cincara).

2. SOCIOLINGVISTIČKI ASPEKTI ŽARGONA, SLENGA I ARGOA

Jedno od osnovnih polazišta sociolingvistike jeste da je jezik u društvenoj upotrebi uvek višestruko diferenciran. Da bi se sve te razlike u govoru konceptualno obuhvatile, obično se koristi pojam *varijetet* (Filipović, 2009). Književni, klasični ili liturgijski jezici su, dakle, jednako varijeteti kao što su to i regionalni govori, jezik mladih u nekom gradu ili tehnički rečnik lekara ili pravnika. Jedan od razloga uvođenja varijeteta kao vrednosno neutralnog pojma je upravo da se izbegne normativistička stigmatizacija govornika „nestandardnih varijeteta” kao manje prestižnih, čime se jezička raznovrsnost prikazuje kao preslikana hijerarhijska struktura društvene moći (Petrović, 2015).

Osnove za raslojavanje jezika su raznovrsne, a mogu se grupisati u sledeće osnovne tipove: (1) funkcionalna, (2) socijalna, (3) individualna i (4) teritorijalna (Radovanović, 1979: 63). Za razumevanje *žargona*, ključna je druga, društvena osnova, budući da su žargoni možda i najpoznatiji *sociolekti*, kako u akademskoj literaturi, tako i u svakodnevnom govoru. Upravo zato se javljaju i poteškoće u nastojanju da se ovaj pojam precizno odredi, kako to Dragoslav Andrić primećuje „sam pojam žargona živo oscilira od jezika struke do jezika ulice” (Andrić 1976: 7). Ranko Bugarski ispravno dodaje da širok raspon između ova dva pola definisanja (struke i „ulice”) ukazuje na to da žargon zapravo podrazumeva dve ne samo različite, nego i suprotne pojave. Žargon kao *način govora* (lekara, pravnika, političara i administracije) je izrazito šabloniziran i repetitivan, nasuprot žargonu kao *vrsti jezika* (omladine, „ulice”, pa i kriminala), koji je spontan i kreativan (Bugarski, 2005: 211).

Sleng uvek pripada drugom načinu definisanja žargona (Bugarski, 2005: 211-212). Kao što je često slučaj i kod definisanja ovog pojma autori predlažu određivanje nekoliko bitnih elemenata: (1) nizak prestiž govorne situacije, (2) govornikovo poznavanje ovog manje prestižnog govora, (3) tabuiziranost slenga u prestižnim govornim situacijama i (4) leksiku slenga koja ima sinonime u konvencionalnom jeziku, ali njegova upotreba služi da bi se umanjila napetost kod govornika i da bi se komunikacija pojednostavila (Eble, 1996: 11-12). Upotreba slenga pojačava zajedništvo između govornika, stoga ima značajnu ulogu u neformalnim grupama koje njegovom upotrebom afirmišu osećaj zajedništva. Sleng se smatra u suštini efemernim i sklonom promenama, jer određene reči vrlo brzo izlaze iz upotrebe, ili postaju odlika generacijskog žargona, koji vremenom postaje antikvaran i na kraju zaboravljen. Ipak, postoje primeri leksike koja može da ima i trajno prisustvo u jeziku, ali koja nikada ne postaje deo književnog varijeteta, te uvek nosi i nizak prestiž (engleski izraz *bones* za kockice za igru postoji od 14. veka do danas) (Eble, 1996: 16). Treba napomenuti i da sleng, osim navedenih osobina koje se pozitivno ocenjuju, (poetičnost, spontanost, maštovitost, koloritnost) često biva i stigmatizovan kao trajlav, vulgaran, ružan i trivijalan način izražavanja (Coleman, 2012: 1).

Pojedini autori izdvajaju *argo* ili *kant* kao posebne vrste slenga - *kriptolekte* (tajne govore). Prema ovom shvatanju, dok sleng može da bude vezan i za nekriminalizovane grupe (mornare, zidare), ovi varijeteti se isključivo govore unutar grupa koje su na margini ili van zakona (narkomani, kockari, prostitutke, kriminalci) (Eble, 1996: 21). Počev od XVI veka i kroz čitav XVII vek u Engleskoj je postojalo široko rašireno verovanje o postojanju „tajnog govora” lopova, vagabunda i prosjaka (eng. *Thieves' cant*). Danas se sa sigurnošću zna da je ovaj „jezik” više plod popularne literature, pamfleta i pozorišnih komada onog vremena nego što je istorijska i društvena činjenica (Kinney, 1990). Ipak, ova predstava je dugo ostala ukorenjena sa čestim povezivanjem ovog tobožnjeg govora sa jezikom „Egipćana” (predaka današnjih Roma)².

U savremenom kontekstu srpskog ili hrvatskog, *šatrovački* se naziva pojava izvrtanja slogova³, ali i glasova unutar sloga, nalik francuskom *verlan*-u (Ćosić, 2004: 14). Pavle Ćosić navodi da se ova (uslovno nazvana) metateza u srpskom ili hrvatskom javlja početkom i sredinom XX veka u velikim urbanim centrima (Beogradu, Sarajevu i Zagrebu), i da se proširila i na manje gradove u Srbiji, Bosni i delovima Hrvatske (Slavoniji, ali ne i u Dalmaciji). Sam izraz *šatrovački*, međutim, znatno je stariji i zapravo predstavlja izvoran domaći naziv za argo ili kant, a etimološki ga neki autori povezuju sa precima Roma. Tako Pavle Ćosić tvdi da je *šatrovački* nastao „Od ciganskog *šatra*, što je dakle u početku označavalo ciganske reči koje su ušle u srpskohrvatski” (Ćosić, 2004: 14). Ipak, postoji i drugo tumačenje, koje vezu srpskog ili hrvatskog i *šatrovačkog* vidi više topički nego etnički: vašari i sajmovi su, naime, oduvek bili mesta okupljanja džeparoša, prevaranata i drugih marginalizovanih osoba (Marković, 2021: 148). Ovo drugo tumačenje je vrlo interesantno, budući da ima gotovo preslikanu paralelu u engleskom terminu *Grafter's talk* – „govor tezgaraša”. U prilog drugom tumačenju ide i podatak da se već u prvom broju Policijskog glasnika, u odeljku naslovljenom „Kockarski – egavački jezik”⁴, navodi da „šatrovac” znači lopov, a „gorak šatrovac” – „ajduk” (Policijski glasnik, 1897: 7). Pregled ostalih brojeva ovog lista opovrgava Ćosićevo povezivanje kriminalnog slenga i „cigana” jer se u njima javlja samo nekoliko reči romskog porekla, dok su ostale nastale alteracijama reči iz matičnog jezika, odnosno srpskog.

3. KRIMINALNI SLENG ILI ARGO

O postojanju slenga karakterističnog za (bivše) osuđenike i kriminalce pisao je još Ćezare Lombrozo, delom i na osnovu ranijih uverenja o tajnom „jeziku lopova”:

² Izvesni Valter Hajndes je zabeležio određen leksički korpus romskih reči 1616. godine („reči kao one koje krivotvoreni Egipćani koriste među sobom”) dok je bio u tamnici (!) u Vinčesteru (Bakker, 2002: 75).

³ Poseban oblik *šatrovačkog* podrazumeva gubljenje prvog sloga, na koji način su nastale neki od poznatih izraza koje se koriste u kriminalnom slengu, poput *vala*, od *provala* (stana ili kuće).

⁴ „Nije s gorega da polic. činovnici znaju i ovaj kockarski jezik jer im u prilikama može koristiti, s toga i ovu rubliku otvaramo”. Ova rubrika je zaista izlazila, iako ne u svakom broju. Takođe, zanimljivo je da je i izraz „kockar” korišćen kao sinonim za lopova i kriminalce uopšte.

„Slang. Ovo je specifičan žargon koji kriminalci koriste kada razgovaraju među sobom. Sintaksa i gramatička konstrukcija jezika ostaju nepromenjene, ali su značenja reči izmenjena, mnoga na način kao što je to u primitivnim jezicima, to jest, predmet dobija ime po nekom svom atributu” (Lombroso, 1911a: 42). Ovo Lombrozovo zapažanje, bez etiketiranja jezičkih pravila kao primitivnih, moguće je zapaziti i kod nas. Primer za to bi bio izraz *mečka* za kasu ili sef, čime se želi istaći gabarit iste/istog; *žutara* za zlatarsku radnju; *štemovati* – tući nekoga itd. Drugi način formiranja nove leksike u osuđeničkom/kriminalnom slengu Lombroso vidi u onomatopejama (Lombroso, 1911a) (primeri kod nas: *čuka* „sat”; *koknuti*, *zviznuti*, *zveknuti* „udariti”). Citirani autor se bavi ovom temom i na drugim mestima u svom radu, tvrdeći da postoje kriminalci koji ne znaju ni jedan drugi jezik osim „slenga” (Lombroso, 1911b: 333), ali i da se susretao sa zatvorenicima koji niti umeju da govore slengom, niti su imalo cinični (Lombroso, 1911b: 438).

Što se tiče funkcije ovakvog jezika, Lombroso je tumači višestruko. Sleng sa jedne strane služi da bi se zavarala policija, ali sa druge i da bi se privukla pažnja običnih ljudi ili čak da bi se i pisale pesme. Ipak, već tada Lombroso postavlja pitanje: zbog čega kriminalci koriste sleng i među sobom, kada ne postoji rizik da će ih iko čuti? (Lombroso, 1911a: 43). On svakako služi za izražavanje zajedničkog identiteta, ali treba imati u vidu da ne postoji samo jedan, jedinstven sleng. Neki slengovi su karakteristični za zajednice govornika na nivou cele države, dok su drugi vezani za uske, lokalne grupe (Eble, 1996: 19)

U novijoj domaćoj literaturi prilazi se sa oprezom praktičnoj (konspirativnoj) funkciji slenga osuđenika. Razlog za to je jednostavan – zatvorsko osoblje i policajci vrlo brzo otkriju značenje novih reči i izraza (Nikolić, 2009: 244). Zbog toga upotreba slenga među zatvorenicima pre ima funkciju prevladavanja zatvorskih deprivacija (Ilijić, 2014: 140; Batrićević, Kubiček, 2020: 15-16) kroz društvene funkcije slenga o kojima je već bilo reči ranije u radu (spontanost u komunikaciji i afirmaciju identiteta kroz odbacivanje spoljnih simboličkih okvira, konkretno – jezičkih konvencija).

Što se tiče istorije kriminalanog slenga na prostorima bivše Jugoslavije (odnosno na govornom području srpskog ili hrvatskog jezika)⁵, tragovi o njegovom postojanju su stari koliko i sistematska filološka istraživanja. Još je Vuk Karadžić početkom 19. veka zabeležio postojanje *gegavačkog* govora u Sremu i Slavoniji, tajnog govora *gegavaca* (slepih prosjaka, kako pravih, tako i onih drugih) (Sikimić, 1992: 276). Krajem 19. veka (1897. godine) u *Policijском glasniku* zabeleženo je nekoliko reči

⁵ Namerno se izbegava zadržavanje na teritoriji Republike Srbije, jer kao što je bilo reči, kriminalni sleng je u najvećoj meri zajednički na prostoru bivše Jugoslavije, odnosno srpskom ili hrvatskom jeziku u celini. Upravo Malinarov spis jasno ukazuje da je ovo bio slučaj i pre nastanka Jugoslavije, odnosno da je zajednički srpski i hrvatski sleng postojao još u Austro-Ugarskoj. Uostalom, bilo bi apsurno tvrditi da je neka kasnija jezička politika mogla da normira zajednički govor zatvorenika i kriminalaca. Već letimičan pogled na rečnike savremenog zagrebačkog žargona sto godina kasnije jasno pokazuje da je on i dalje gotovo identičan onom koji se koristi u Beogradu.

beogradskog kriminalnog slenga, od kojih se neke i danas koriste⁶. Dušan Alimpić je 1924. godine objavio trodelni *Policiski rečnik*, a 1928. Živko D. Petrović izdaje *Jezik naših šatrovaca*. Deceniju kasnije (1935. godine), u Zagrebu pojavio se *Riječnik jugoslavenskih šatrovaca* Munira Šahinpašića Ekremova, kao deo biblioteke *Savremena policija*. Ipak, za bolje razumevanje ove teme naročito je značajan napis *Zločinački ili šatrovački jezik* koji je sastavio pravnik Mato Malinar 1912. godine u *Mjesečniku Pravničkoga društva u Zagrebu*, ali koji se bavi mestom od suštinskog značaja za istoriju kriminala u Republici Srbiji: Sremskoj Mitrovici (Marković, 2021: 146).

4. VARIJETETI JEZIKA U DODIRU: POZAJMLJENICE

Osim navedenih načina geneze novih reči (rimovanje, metateza, skraćivanje, sažimanje, analogije...), čest izvor inovacija u leksici predstavljaju i pozajmljenice. Prihvatanje pozajmljenica je često društveno uslovljeno, posebno ako se uzme u obzir nimalo slučajna određenost različitih domena u kojima se reči iz određenog jezika prihvataju⁷.

Izvestan broj reči kriminalnog žargona, odnosno slenga, takođe potiču iz stranih jezika. Ovaj važan aspekt je takođe primetio Ćezare Lombroso, tvrdeći da u engleskom i nemačkom kriminalnom slengu postoji veliki broj „jevrejskih reči” (mислеći na reči iz jidiša), jer su upravo Jevreji bili glavni kupci krađenih stvari, zbog čega su ih lopovi smatrali za svoje „gospodare i predvodnike” (Lombroso, 1911b: 39). U engleskoj literaturi moguće je naći izraz *Grafter's slang* („tezgarski” sleng) kojim govore oni koji rade na pijacama i vašarima, na primer gatare i nadrilekari, a koji je nastao mešanjem jidiša, romskog i rimovanjem reči⁸ (Partridge, 2006: 13). Drugi vid engleskog slenga koji sadrži romske reči je *Mumper's talk* (Partridge, 2006: 14) – prosjački govor.

U srpskom ili hrvatskom takođe susrećemo reči u vezi sa kriminalom koje potiču iz jezika zemalja u kojima su kriminalci sa naših prostora bili aktivni: italijanskog (murija, ćuza, tropa) i nemačkog (bajbok, štajga, šljaga, drucker-drukati, drot, trufa, kibicovati). Sa druge strane, savremeni sleng narkomana i kriminalnih krugova u vezi sa drogom je uglavnom preuzet iz engleskog jezika (dop, hors, spid, džanki, trip...). Prisutne su i reči preuzete iz susednih ili manjinskih jezika, pre svega iz

⁶ *Gljati* (*giljati*) u značenju „ići” (*nota bene*, radi se po svoj prilici o glagolu romskog porekla, *gelo* „ide” (Krasnići, 2012: 155)); *baštati* „udariti”; *klinac* „dete”; *gotiviti* „dopadati se”; *mardelj* „zatvor” (takođe pozajmljenica iz romskog, koja je stigla posredstvom rumunskog *mardeală*, tući. Naime, glagol *mardo* na romskom ima više značenja: tući, tucati, kucati, lupati (Krasnići, 2012: 257)) (Silimić, 1992: 276-277).

⁷ Srpski jezik pruža ilustrativne i zanimljive primere. Tako su mnoge reči iz religijskog domena pozajmljene iz grčkog jezika (nafora, ikona, ikonostas, mitra...) dok su iz osmanskog turskog prihvaćene mnoge reči za pokućstvo (jorgan, jastuk, krevet, čaša, kašika, časa...) i za ručne alate (sama reč alat, kalauz, burgija, turpija, igla, makaze, čekić, ekser...). Sa druge strane, nazivi za novije, mašinske alate po pravilu su iz nemačkog jezika (mašina, bormašina, bonsek, bandzeg, gvint, gvintborer, šraf, šrafciğer, šaber, šlafjerica, kleme...).

⁸ Geneza novih izraza rimovanjem postoji i u srpskom ili hrvatskom slengu. Primer za to je uzrečica *vamte-tamte*, u značenju „ovamo, onamo”.

mađarskog (cinkaroš, đilkoš, buđelar) i albanskog jezika (klopa) (Andrić, 1976; Imami, 2007). Svemu ovome treba dodati i veliki broj nezaobilaznih turcizama, ali i manje poznate istorijske primere kalajdžijskog slenga koji je sadržao leksiku aromunskog (cincarskog) (Sikimić, 1992: 275). No, svi navedeni jezici (uz delimičan izuzetak albanskog) temeljno su uticali na srpski ili hrvatski, posuđujući leksiku koja se koristi i u standardnom jeziku. Pozajmljenice iz romskog su pak po pravilu ograničene na manje-više etablirani žargon, ili pak na marginalizovani sleng.

Primer pozajmljenice koja je posebno relevantna u kriminalnom i zatvorskom slengu jeste izraz za improvizovano hladno oružje koje se pravi od komada armature, šipki od nameštaja, žileta itd. Takav predmet ne postoji van zatvoreničke populacije i nema nikakvu namenu, stoga nema ni naziv konvencionalnom govoru. Hipotetički, moguće bi bilo nazvati ovaj objekat prema njegovim vrlo upečatljivim atributima⁹. Ipak, u srpskom ili hrvatskom ovakav predmet se obično naziva *šaber*. Radi se dakle o pozajmljenici iz nemačkog jezika, koja je došla posredstvom žargona majstora (stolara i keramičara, pošto se u oba zanata koriste različiti alati zvani šaber, koji imaju zajedničku osobinu: oštar i krut špic). U engleskom jeziku pak, ovaj izraz dolazi iz romskog i glasi *shiv* ili izvorno *chiv* (Dalzell, 2009: 869) (moguć kognat sa savremenim romskim *čhuri* „nož”? (Krasnići, 2012: 88)).

5. ANALIZA PRIMERA ROMIZAMA U ŽARGONU SRPSKOG ILI HRVATSKOG JEZIKA

Lingvisti katkad grupišu reči prema formalnim kategorijama, takozvanim semantičkim grupama (delovi tela, životinje, hrana, radnje, društveni odnosi, lične osobine...) (Marković, 2021). Imajući u vidu cilj rada koji prevazilazi deskripciju leksike, ovde će osnovni kriterijum za grupisanje romizama u argou da bude njihova funkcija u govoru. Na taj način biće mnogo bolje pokazana društvena osnova ove jezičke pojave.

5.1. Uvrede i psovke

Glagol „psovati” dolazi od imenice „pas”, odnosno znači da se nekome obraća kao psu. Stoga se prvi primer sam nameće, budući da „džukela” nedvosmisleno potiče od romske reči za psa *đukel* (Krasnići, 2012: 147). Ipak, u jezičkoj praksi čak i kada se misli na stvarnog psa, izraz džukela se koristi u pejorativnom smislu (za ulične pse). Uobičajenije je da se ovaj izraz koristi za ljude kao generička uvreda. Sledeći primer, „dileja”, u značenju budala – nerazuman čovek ili čovek koji se čudno ponaša – dolazi iz romskog prideva *dilo* „lud” (Uhlik 1954: 13). Poznat je izraz „dilkarnica”: ludnica. Sledeći primer je nešto arhaičniji i izgubio je izvorno značenje, postavši vrlo uopštena uvreda. Verovatno svaki govornik ima neku svoju koncepciju šta tačno

⁹ Kao što je slučaj u ruskom jeziku gde se koristi izraz *заточка* (Троицкий, 2000), odnosno nešto „zatociljeno” (naoštreno/zašiljeno na tocilu).

„kulov” znači, ali su sva ta značenja negativna. Ovdje se možda može govoriti o (izvornoj) tajnosti argoa, ili o tome da se prvobitno značenje reči zaboravilo. Naime, *khul* na romskom znači „izmet” (Krasnići, 2012: 206).

Posebnu grupu uvredljivih izraza čine oni koji su u vezi sa (odabranim) delovima tela. Tako u argou imamo izraze „mindža” u značenju vagina, od romskog *mind* (Krasnići, 2012: 266); „bulja” u značenju zadnjica, od romske imenice *bulja* (množina od *bul*) (Krasnići, 2012: 72); „kara” u značenju penis i izvedeni glagol „karati”, od romske imenice *kar* (Krasnići, 2012: 198) i „kanditi” (smrdeti), od romskog glagola *khnadav* (Krasnići, 2012: 204).

5.2. Izrazi o kriminalu ili zatvorskom životu

Za razliku od prethodne grupe izraza, čija primena prevazilazi osuđeničke grupe i kriminalne subkulture, primeri koji slede su katkad manje poznati konvencionalnim govornicima srpskog ili hrvatskog, ili su pak zastareli i zaboravljeni. Rade Uhlik je tako sredinom prošlog veka zabeležio izraz „rain” za policajca od *raj*: gospodar ili sudija (Uhlik, 1954: 26) (kognat sa radža). Slično je i sa izrazom za (posudu za) vodu, „panija”, koja dolazi od reči za samu vodu, *pani* (Uhlik, 1954: 25) i „liluška” ili „liliška” sa značenjem dozvola, dokument, papir, lična isprava, od *lil*: list, papir (Uhlik, 1954: 21).

Leksika argoa koja je znatno više u upotrebi uključuje glagole „ćornuti” (ukrasti), ali i „ćorka” (pritvor ili zatvor), od *ćor*: lopov (Krasnići, 2012: 90). Sa istim značenjem se koriste i izrazi „marnuti” i „marisati”, koje izvorno, kao što je već navedeno, na romskom znače udariti (*marav*) (Krasnići, 2012: 257). „Mangaš” u argou obično znači kriminalac, i baš kao i u navedenom engleskom primeru (*mumper*) u originalnom obliku znači prosjak (od romskog *mangav*, prositi) (Krasnići, 2012: 255). Još jedan pomalo zaboravljen izraz, „dandara”, udarac u glavu, dolazi preko romskog *dand* „zub” (Uhlik 1954: 12–13). „Marisati” može takođe da znači prebiti nekoga, a koristi se i izvedena imenica „mara” za batine.

Svakako relevantan izraz u ovoj grupi predstavljaju i „kidati” i „kidnuti” u smislu bežati (prvi ima homonim u srpskom jeziku, baš kao i raniji primer „karati”). Oba dolaze od *kidav*, što na romskom znači „uzeti” (Uhlik, 1954: 20). Sa bežanjem je tesno povezan osećaj straha i opreznosti, tako da se susreće i (istina vrlo redak i zastareo) izraz „daravela”¹⁰, u smislu „panika” (Vučković, 2010: 129-130), što dolazi iz romskog *daravel*: uplašiti, zastrašiti (Krasnići, 119). Sledeća dva glagola ne moraju nužno da budu povezani sa zatvorskom sredinom, ali iskazuju osnovne životne funkcije koje su tokom izdržavanja kazne po prirodi stvari u središtu pažnje: jedenje i spavanje. „Halisati” (jesti) dolazi od romskog *xalo* ili (po pravopisu koji koristi Alija Krasnići) *hhalo* (Krasnići, 2012: 167). Pored toga „hasati” (jesti) i „has” (jelo) su po svoj prilici romskog porekla (od

¹⁰ Zanimljivo da je primetiti da ovde imamo i preuzimanje morfološkog elementa iz romskog jezika, za taj jezik tipičnog sufiksa -(v)ela, koji se javlja i u gradnji drugih izraza u srpskom slengu: brisavela i kuknjavela (Vučković, 2010: 131).

xas: jedeš). Takođe, „soviti” u smislu spavati je takođe pozajmljenica od romskog *sovav* (Krasnići, 2012: 382). Konačno, Rade Uhlik je zabeležio i još par primera koji su danas, čini se, izašli iz upotrebe, ali koji svedoče o istorijskom prisustvu još većeg broja reči: „đanisati”, u smislu „znati” od *džanav* (Uhlik, 1954: 15), zatim „pensati”, u značenju „reći” od *phenav* (Uhlik, 1954: 25).

5.3. Ostali izrazi

Na kraju, ostaje još nekoliko dobro poznatih izraza poreklom iz romskog koji nisu nužno vezani za kriminalni argo. Zanimljivo je da su dva naziva koje Romi koriste za nerome pozajmljena sa nešto izmenjenim značenjem. Tako pomalo arhaično „dasa”¹¹ (Uhlik, 1954: 13) ima pozitivno značenje u smislu zgodan, smeo ili lepo obućen čovek, odnosno momak. Drugi izraz, „gedža” (od romskog *gadžo*¹²) može da ima pejorativno značenje u smislu nečije jednostavnosti i prostodušnosti i vezuje se za seosko poreklo. Ipak, vremenom¹³ je ova reč postala odomaćena i prihvaćena kao afirmativan naziv za Srbijance i Šumadince.

Konačno, novac kao pojam koji je podjednako značajan i za zakonite i za nezakonite aktivnosti, takođe ima dobro poznat sinonim u argou. „Lova” dolazi od romskog *love* (Krasnići, 2012: 240). Osim toga, „lova”, sa „dasom” i „gedžom” jasno ukazuje na postojanje jednog trajnog društveno-prostornog konteksta u kom su romizmi ušli u srpski ili hrvatski jezik. Radi se o mestima za razmenu i trgovinu: pijacama, vašarima i sajmovima.

ROMSKI U ŽARGONIMA DRUGIH EVROPSKIH JEZIKA (ENGLESKI, ŠPANSKI, RUMUNSKI, ČEŠKI I MAĐARSKI)

Obim ovog rada prevazilazi mogućnosti detaljne uporedne analize srpskog ili hrvatskog sa drugim evropskim jezicima, ali je značajno ukazati na određene slične trendove. Primer engleskog jezika je već pomenut na više mesta. Kod njega takođe romizmi po pravilu pripadaju slengu i to često slengu koji koriste stariji govornici (Beal, Burbano-Elizondo, & Llamas, 2012: 80-81). Ranije je u radu ukazano na zabeležene istorijske primere romizama u ovom jeziku, kao i na savremeni *shiv* (šaber), kome je moguće dodati *minge* (vagina), *pal* (drugar, od *phrala*, brat) itd.

¹¹ Od romskog *das*, izraz za nerome hrišćane, koji može da se piše i velikim slovom ako se koristi kao ime određenog hrišćanskog naroda, najčešće za Srbe, Hrvate i Bugare.

¹² Koristi se za imenovanje neroma, ali takođe može da bude sinonim za većinsku etničku grupu koja živi na određenom prostoru (Srbe, Albance, Bugare, Rumune...). Na primer, na prostoru AP Kosova i Metohije Romi albanski jezik nazivaju *gadikani čhib* (Krasnići, 2012: 152). Zanimljivo je da koren ove reči, *gav* znači „selo” (Krasnići, 2012: 155).

¹³ A koristi se veoma dugo: u periodu od 1892. do 1895. godine izlazio je i humoristički časopis istog imena. Naime, Gedža je bio nadimak izdavača i urednika (bivšeg policajca i urednika ranije pominjanog i korišćenog Policijskog glasnika) Nauma Dimitrijevića, ali je kroz oštru političku satiru usmerenu prema političkoj eliti, dinastiji Obrenović i Austro-Ugarskoj *Gedža* postao sinonim za narodsku domišljatost i britak jezik (Rošulj, 1998).

Pandan šatrovačkom u češkom jeziku je hantirka (*hantýrka*)¹⁴. Brojne reči preuzete iz romskog imaju jasne paralele u srpskom ili hrvatskom jeziku: *bul* (bulja), *čokl* (džukela), *čornout* (cornuti), *chalovat* (halisati); *káro* (kara); *mindža* (mindža, u češkom pogrdan naziv za ženu); *kúlo* (u značenju izmet, za razliku od kulov gde se bukvalno značenje gubi); *lil* (dozvola, dokument), *raj* (policajac); *sovelit* (soviti) (Fałowski, 2013).

Slična je situacija i u rumunskom, mađarskom i španskom jeziku, a u manjoj meri i nemačkom. Tako u španskom susrećemo *bul* i *bullate* (zadnjica) i *minche* (vagina), dok u mađarskom postoji izraz *mindzsó*. Kul(ov) ima pandane u mađarskom *kula* i španskom *ful*. Halisati (jesti) sreće se i u mađarskom *halózik*, rumunskom *a hali* i španskom *jalar*. Najstariju zabeleženu pozajmljenicu u srpskom, giljati (ići, hodati), prepoznavamo u mađarskom *dzsal*, španskom *chalar*, rumunskom *geánă* (žuriti). Glagol soviti ima pandan u španskom *sobar*. Lova je još jedna od reči koja je prihvaćena u slengovima više jezika: mađarskom *lové* i u rumunskom *lovéle*. U još većoj meri ovo važi za cornuti: španski *chorar* ili *chorelar*; mađarski *csórel*, rumunskom *cioran*, *ciordi*, *ciorti*, *ciordani* pa čak i u nemačkom *schornen*. I gedža ima svoje paralele u češkom *gádžo*, španskom *gachó* i *gachí* (slično kao u srpskom, i u španskom ovaj izraz ima neutralno značenje za čoveka), rumunski *gagiu* (može da znači i svodnik ili ljubavnik), mađarskom *gádzsó* i nemačkom *Gatscho* (Krinková, 2015: 282-285).

Nije na odmet pomenuti da postoje i primeri evropskih jezika čiji slengovi nemaju upliv romskih reči, poput poljskog, čiji argo sa druge strane ima znatan uticaj leksike iz jidiša, kao što je slučaj i sa nemačkim u prvom redu, a zatim i sa češkim i mađarskim (Fałowski, 2013: 96).

ZAKLJUČAK

Primeri analizirani u radu nedvosmisleno pokazuju da se značajan deo romizama u srpskom ili hrvatskom argou, ali i u argoima drugih evropskih jezika, može svrstati u semantičku grupu koja se tiče kriminala. Bilo bi, međutim, pretenciozno doneti zaključak o nekakvoj inherentnoj vezi Roma i romskog jezika sa kriminalom, a posebno tvrditi da je romski rodno mesto „tajnog jezika lopova”. Kao i obično, ovakvo uverenje više svedoči o trajnim društvenim strukturama koje oblikuju mišljenje onih koji takva uverenja neguju i šire. Većina leksike slenga i argoa potiče iz matičnog jezika, srpskog ili hrvatskog. Takođe, romizmi nisu jedine pozajmljenice u argou, već njegov rečnik deli poreklo iz najrazličitijih jezika, u zavisnosti od istorijskih okolnosti (danas se najviše reči pozajmljuje iz engleskog).

¹⁴ I u češkom jeziku je ovaj fenomen odavno zabeležen u knjizi Karela Juda *Tajná řeč (hantýrka) zlodějů a šibalů* (Tajni govor (argo) lopova i lupeža) iz 1902. godine i Františka Bredlera iz 1914, *Slovník české hantýrky (tajné řeči zlodějské)* (Rečnik češkog argoa (tajnog govora lopova)). Istraživanje ovih knjiga pokazala su prisustvo oko 200 reči romskog porekla ((Hugo, 2009: 19, 26).

Realističnije je zaključiti da je društveno-prostorni kontekst u kome se komunikacija između Roma i većinskog stanovništva – bilo da se radi o Srbima, Hrvatima, Mađarima, Rumunima, Česima ili Španacima – presudno uticala na selekciju pozajmljenica. Taj prostor bi se najšire mogao odrediti onako kako ga i sami govornici imenuju, kao „ulica”: fluidni prostor susreta i odlaska, mesto razmene roba i usluga, ali i krađa, nasilja i prevara. Ta „ulica” kao rodno mesto „uličarskog” slenga spaja i zatvor i pijacu, kao druga dva društveno-prostorna konteksta geneze nestandardnih varijeteta govora. Ovaj milje nije dakle isključivo kriminalan, zbog čega se i govor nastao u njemu ne može svesti na kriminalne subkulture. Naprotiv, upravo konspirativni izrazi nestaju iz jezičke prakse, dok oni romizmi koji su prihvaćeni u širim govornim zajednicama opstaju vekovima, doprinoseći autentičnosti komunikacije i izražajnom bogatstvu.

LITERATURA:

- (1) Andrić, D. (1976). *Rečnik žargona*, Beograd: BIGZ.
- (2) Bakker, P. (2002) An Early Vocabulary of British Romani (1616): A Linguistic Analysis. *Romany Studies*, 12(2), 75–101. <http://dx.doi.org/10.3828/rs.2002.4>
- (3) Batričević, A & Kubiček, A (2020). The role of tattoos in prison community. *Journal of Criminology and Criminal Law*, 58(3), 7–22. <https://doi.org/10.47152/rkcp.58.3.1>
- (4) Beal, C. J., Burbano-Elizondo, L. & Llamas, C. (2012). *Urban North-Eastern English: Tyneside to Teesside*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- (5) Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- (6) Čosić, P. (2004). *Pravila žargonske metateze. Jezik danas*, VIII(19–20), 14–17.
- (7) Coleman, J (2012). *The Life of Slang*. Oxford: Oxford University Press.
- (8) Dalzell, T. (2009). *The Routledge Dictionary of Modern American Slang and Unconventional English*. Routledge.
- (9) Đurić, R. (2021). *Romologija*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- (10) Eble, C. (1996). *Slang and Sociability*. Chapel Hill: Univeristy of North Carolina Press.
- (11) Fałowski, P. (2013). Words of Romani Origin in the Czech and Croatian Languages. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 130(2), 95–115. <https://doi.org/10.4467/20834624SL.13.006.1137>
- (12) Filipović, J. (2009). *Moć reči*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- (13) Hugo, J. (2009). *Slovník nespisovné češtiny*. Praha: Maxdorf.
- (14) Ilijić, Lj. (2014). *Osuđeni i deprivacije: uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (15) Kinney, A. F. (1990). *Rogues, Vagabonds & Sturdy Beggars: A New Gallery of Tudor and Early Stuart Rogue Literature Exposing the Lives, Times, and Cozening Tricks of the Elizabethan Underworld*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- (16) Krasnići, A. (2012). *Angluno rromano-srbikano – srbikano-rromano alavari; Prvi romsko-srpski – srpsko-romski rečnik*. Subotica: Rromane pustika – Romske knjige.
- (17) Krinková, Z (2015). The Comparison of Loanwords from Romani to Be Found in Non-Standard Hungarian, Spanish, Czech and Romanian. *Argumentum*, 11, 274–291.

- (18) Kubiček, A. (2018). Roma nation: escaping pariah people's stigma? In G. Pudar Draško, A. Pavić, & E. Meka (Eds.). *Politics of Enmity*. Belgrade, Serbia: Institute for Philosophy and Social Theory.
- (19) Leburic, A. & Šuljug, Z. (2008). Metodološki aspekti istraživanja jezika kao društvenog fenomena. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 1, 131–146.
- (20) Lombroso, C. (1911a). *Criminal man*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- (21) Lombroso, C. (1911b). *Crime, its Causes and Remedies*. Boston: Little Brown and co.
- (22) Marković, I. (2021). O hrvatskome šatrovačkome jeziku 1912. *Filologija*, 76, 145–174. <https://dx.doi.org/10.21857/ypn4oc1vq9>
- (23) Nikolić, Z. (2009). *Savremena penologija: Studija kazni i kažnjavanja*. Beograd: IKSI.
- (24) Imami, P. (2007). *Beogradski frajerski rečnik*. Beograd: NNK.
- (25) Partridge, E. (2006). *The Routledge Dictionary of Historical Slang*. Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203380963>
- (26) Petrović, T. (2015). *Srbija i njen Jug: „južnjački dijalekti” između jezika, kulture i politike*. Beograd: Fabrika knjiga.
- (27) Radovanović, M. (1979). *Sociolingvistika*. Beograd: BIGZ.
- (28) Rošulj, Ž. (1998). *Čas opisa časopisa II: Gedža*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- (29) Schrammel, B & Halwachs, D. W. (2005). *General and Applied Romani Linguistics - Proceeding from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Lincom: Munich. ISBN 3-89586-741-1
- (30) Sikimić, B. (1992). Balkan secret languages vs. modern slang: Romanian contribution. *Revue Études Sud-Est Europeennes*, XXX(3–4), 275–289.
- (31) Троицкий, А. Б. (2000). *Удар из прошлого*. Москва: Вагриус.
- (32) Uhlik, R. (1954). Ciganizmi u šatrovačkom argou i u sličnim govorima. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 9, 5–31.
- (33) Vučković, M. (2010). Serbian Prison Jargon: Daravela “An Alarmist”. *Балканско езикознание*, XLIX(1–2), 129–134.

Izvori:

- (34) Policijski glasnik (1897) godina I, broj 1, Beograd: Državna štampa Kraljevine Srbije.

CRIMINAL ARGOT (ŠATROVAČKI) AND ROMANI LOANWORDS

Starting from the assumption that the lexicon of one language - standard or some other form of it - testifies to the basic social processes, the article explores the origin and development of the so-called “šatrovački” speech. To achieve this goal, it is necessary to introduce first a conceptual difference between related phenomena: jargon, slang, and argot (šatrovački, cant, or cryptolect). Although these language varieties are often considered spontaneous and ephemeral, the paper will show that they are often permanent linguistic phenomena that characterize criminal and marginalized subcultures. A special focus will be on the emergence of new vocabulary through borrowings from the Romani language. The article explores the genesis and function of these speech practices, highlighting the similarities that exist in several European languages and that testify to similar social processes. Finally, the paper also aims to point out the porosity of symbolic boundaries between marginalized and established ways of expression through their interpenetration.

KEYWORDS: šatrovački / slang / jargon / Romani language / loanwords.

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 91-104
Pregledni naučni rad
Primljeno: 1. 11. 2021. godine
Prihvaćeno: 23. 11. 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi202123026
UDK: 159.942.6

PSYCHOLOGICAL THEORIES OF AGGRESSION*

Nikola Drndarević*

This paper aimed to provide a short exposition of the main theories of aggression. The choice of the theories reflected, in part, the historical progression and rising complexity of the theories over time. A brief overview of the following theoretical perspectives on aggression was presented: Freud's psychoanalytic theory; Lorenz's ethological theory; Behaviorist theory; Frustration-aggression hypothesis; Cognitive neo-association theory; and Social learning theory. These theories are representatives of the traditional perspective, which posits that by piecing together fragments of data gained through research, we arrive at the truth about aggression. A radically different perspective was offered through the constructivist perspective, which argues that any theory is just one way of organizing the data. Drawing from personal construct theory, a different psychological perspective on aggression was proposed.

KEYWORDS: aggression / psychology / theory / traditional / constructivist

* This paper represents the result of author's engagement in accordance with the Working Plan and Programme of the Institute of Criminological and Sociological Research for 2021.

* Istraživač pripravnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: nikola.drndarevic@iksi.ac.rs

1. INTRODUCTION

Arising from everyday language, the term aggression poses problems with providing a scientific definition. In contrast to being a unitary phenomenon, aggression comprises several aspects to which different theories postulate different explanations.

People are labelled aggressive if they find themselves in conflict situations where they cut off other cars in traffic, yell or physically assault each other. Different types of harmful acts may not be viewed by everyone as aggression. For example, injuries that sports players receive during a game or in some cases even the killing of enemy soldiers in the military matters of war. The most recognizable form of aggression is violence, usually manifested in destructive action. Generally accepted definition of aggression refers to simply any behavior that harms or injures others (Buss, 1961), or that the acts classified as aggression must involve the intention of harm or injury to the others (Berkowitz, 1993). Provided definitions include a broad range of behavior: from those not including a harmful action (e.g. passive-aggressive behavior of intentionally withholding information from others) to acts of verbally or physically aggressive behavior and infliction of violence. Such a definition may sometimes not include what would generally be encompassed by the term of aggression. A different psychological perspective on aggression was offered later in the text – one that does not make an intention to harm a key characteristic in aggressive behavior.

Difficulties in defining aggression have been reflected in many disciplines trying to determine what the essence of aggression is. Among others, the wide range of disciplines includes psychology, biology, economy, political science, anthropology, criminology, and sociology. Each scientific discipline has its level of analysis and develops its own set of theories and methods intending to explain aggression. This article deals with theoretical issues related to psychological approaches to aggression.

Provided theories will be restricted by focusing on human aggression viewed from various psychological perspectives: biological/innate, external, drive, cognitive neo-association, social learning theory, and personal construct theory. This overview is aimed at providing the broader strokes of possible approaches. Hence, it will not contain gender and sex differences, genetic “make-up”, physiological, ethological, and social elements, which are included only as far as they represent integrative elements of the mentioned perspectives.

There was not enough space to provide an exhaustive review of some of the theories presented here. Furthermore, some of these theories evolved and incorporated new findings within their frameworks. Instead, the choice here was to present the historical significance and the general frames these theories utilize to provide evolution and research of aggressive behavior. The aim was not to describe these

theories in detail, which was bound to be incomplete, but rather to illustrate a progression of frameworks and offer a different perspective.

2. PSYCHOLOGICAL THEORIES OF AGGRESSION

The earliest and oldest theories viewed aggression as a part of the individual constitution. Such a perspective proposes that aggression cannot be eliminated but rather channeled in constructive or destructive ways. A major influence for this position stemmed from Sigmund Freud's psychoanalytic theory and Konrad Lorenz's ethological view of aggression.

2.1. Freud's psychoanalytic theory

Earlier theories of Freud suggest that human behavior and its variations stem from one basic drive – libido. Libido (life drive, sex drive) was conceived as a creational force, having its origin in the biological constitution of an individual. Any blocking or inhibition of such a drive would engender aggression (Freud, 1915). After World War I, Freud revised his theory and elevated aggression to a product of a newly introduced drive named death drive. In opposition to libido, the death drive was conceived as a destructive force, aiming at the disintegration and dissolution of the individual (Freud, 1920). In that manner, aggression would be a redirection to others what was originally self-directed destruction.

The main dynamic agents responsible for diverting this self-destructive force outward were displacement and sublimation. In both, the aggressive urges are acted upon. In displacement, the target of aggression is different, while in sublimation, the aggression is transformed into something socially acceptable. If death drive is not adequately dealt with, destructive energy will accumulate and result in destructive behavior. A possibility for tension reduction was also proposed in a notion of catharsis via non-harmful discharge.

Aggression was perceived as inherited and biological, which can be expressed overtly or covertly, internally or externally. Consequently, aggressive inclinations present in humans can never be completely uprooted (Freud, 1933). It should be noted that contemporary context holds not one psychoanalytic theory but rather psychoanalytic theory. A fundamental dispute is present between structural theorists, who tend to see aggression as a consequence of personality structure (e.g. Fromm, 1973), and self-psychologists, who tend to consider aggression as secondary to narcissistic injury (e.g. Kohut, 1972).

Numerous critiques were mounted on Freud's theory of aggression over the years (Pedder, 1992). Description of aggression as innate still lacks a concrete source for it, while at the same time bearing the characteristic of unfalsifiability. Furthermore, while certain aspects of his theory were based on clinical material, other aspects were more intellectual speculation, especially pertinent to the death drive theory of aggression. Generalizations are further restricted by the sample of his patients that usually consisted of middle-class pathologies of the Victorian era. The notion of

catharsis as a control mechanism for decreasing aggression is controversial. Finally, little attention was given to the role of the environment and its effects on aggressive behavior, as well as the deterministic nature of aggression that contains little room for the idea of the free will of an individual.

2.2. Lorenz's ethological theory

Another proponent of aggression as innate was Konrad Lorenz, a Nobel-prized ethologist. Lorenz proposed a definition of aggression as the fighting instinct present in both animals and humans, directed against members of the same species (Lorenz, 1966; 1974). Aggression arises from a fighting instinct, which human beings share with other species. Such an idea is an extension of Darwinian “struggle for existence” according to which nature favors the stronger individual in the end.

Based on his scientific studies of animal behavior, aggression was seen as a positive and adaptive instinct. Aggression regulates nature-order balance, ensures the continual selection of genes towards strength, and increases the likelihood of survival for offspring. Aggression is further viewed as crucial to advancing social life and structuring social hierarchy. In Lorenz's view, aggression takes on a form of a true and preserving instinct.

On the other hand, the energy associated with this instinct is spontaneously produced in individuals at a more or less constant rate. The probability of aggression behavior increases as a function of the amount of stored energy and the presence and strength of aggression releasing stimuli. Aggression is viewed as inevitable and may at times erupt in spontaneous outbursts of powerful feelings. Aggression is thus also an animal-type behavior leftover from our ancestors from our pre-cultural past and thus not necessarily conducive to civilized life.

Lorenz was extensively criticized on several fronts (Fromm, 1973). The most noteworthy critique was aimed at his unjustified extrapolation from animal to human aggression. Animal aggression is mostly dependent and regulated by immediate changes in the stimulus, while human aggression is (as any behavior) much less bound to stimulus. Moreover, the unidimensional nature of such aggression is further open to criticism. Human aggression contains nuances that are not encompassed by the definition provided by Lorenz. Any act of violence is a consequence of biological constitution. Violence in wars, criminal behavior, personal and social conflicts, or any destructive behavior is an expression of built-up aggression. Without an adequate discharge stimulus, it will spontaneously break out in dangerous ways. Lorenz's theory offers a simple explanation for human aggression becoming thus a rationalization and an excuse for aggressive behavior.

Summary: Due to its logical consequences, the framework of aggression as innate implies the impossibility of aggression elimination. Aggressive impulses are inevitably bound to exist, irrespective of satisfaction of material needs, elimination of social injustice, or any positive changes in social structures. The best one can hope for is a temporary inhibition of such behavior or reduction of its intensity. Aggressive impulses are continually generated from an unextinguishable source within the

individual and will threaten to erupt unless continually released. Aggression is thus ineradicable in being an integral part of human beings.

2.3. Behavioristic perspective

In contrast to theories that view aggression as internally generated, the behavioristic perspective views aggression as externally caused. The key idea that governed behaviorism was that the object of scientific research should be only that which can be directly observed – the behavior of humans. All else (meaning primarily internal events such as feelings, intentions, wishes...) should be removed from scientific study. In line with this postulate, the behavior of people is determined and molded by the environment, not the inborn psychological traits. Aggression from a behavioristic perspective is viewed as an acquired behavior. The main mechanism responsible for the acquisition of any behavior is operant conditioning (Skinner, 1953). If the behavior resulted in some kind of reward, this was designated as positive reinforcement. In other words, if manifesting aggressive behavior results in being rewarded (toy, candy, money, social status, or even removal of aversive stimuli), then this behavior is reinforced. In turn, it increases the likelihood that the individual would behave in that way again in the future.

The main problem with the purely behavioristic approach to human behavior is that it falls short in explaining how individuals come to behave in particular ways when they have received no previous reinforcement for that behavior. Furthermore, not everyone uses aggressive behavior even if they receive positive reinforcement. In essence, the behavioristic perspective provides a one-dimensional approach, but this time, through external stimuli instead of internal forces.

2.4. Frustration-aggression hypothesis

An attempt to both address the limitations of previous approaches as well as to bridge the gap between psychoanalysis and behaviorism was presented in the frustration-aggression hypothesis (Dollard, Doob, Miller, Mowrer & Sears, 1939; Miller, 1941). This perspective aimed at reinterpreting psychoanalytic theory in terms of stimulus-response, which could generate more empirically testable behavioral propositions.

Aggression is conceived as the aggressive drive rather than the aggressive instinct. Such a drive is induced rather than inborn. The forming of the drive is in connection to the external stimuli, which blocks or inhibit the goal-directed behavior. The result is frustration, which elicits an instigation toward aggression, i.e. aggressive drive. Aggression is thus the reaction to frustration. Other reactions to frustration are also possible, but aggression is the fundamental reaction. The expression of aggression would reduce the desire for it, in turn. The strength of the aggressive drive varies according to three variables: the amount of frustration, degree of interference with goal-directed behavior, and many frustrated responses experienced by the individual. Similar to innate models, the aggression may be stored and compounded with each new frustration, due to learned inhibitions (e.g. punishment or fear of

punishment) and may later be displaced on a powerless or a less powerful stimulus. The potential to aggress is inborn, but it necessitates frustrating stimuli to initiate a response, thereby designating aggression as a reactive phenomenon. No primacy of either genetics or environment is emphasized in the etiology of aggressive behavior.

In contrast to theories of aggression as innate and constitutional, the strongest asset of the frustration-aggression hypothesis was its ability to subject the causative variables to empirical investigation and intensive scientific scrutiny. This produced a great amount of research that also discovered its weak points. The weak point was the formulation that frustration was a necessary instigator of aggressive behavior. Frustration is only one among various antecedents that may lead to aggression and aggression itself can be used instrumentally and does not have to be only a reaction to frustration (Berkowitz, 1962; Buss, 1961). Consider the example of a pilot bomber whose actions may be described as aggression, and yet his motivation lies in the successful completion of the mission and not necessarily the result of being frustrated. Furthermore, not all frustrated individuals engage in verbal or physical assaults against others. The reaction to frustration may sometimes be resignation, despair, or an active attempt to overcome the obstacles that stand in the way. Consider the example of being rejected entrance to various universities, which could engender frustration, but a depressive response, rather than the aggressive one may follow. Finally, a situation considered frustrating for one person may not be frustrating for another person.

The frustration-aggression hypothesis proved to be a limiting and simplistic view of a complex behavior such as human aggression. Such a theory provides us with a deterministic explanation that removes attention from the role the individual might play in their aggression and the needs of the social environment within which they interact. Out of the frustration-aggression hypothesis, more sophisticated versions emerged that were modified and enriched in time.

2.5. Cognitive-Neoassociation Theory

Another critique of the frustration-aggression hypothesis came from Leonard Berkowitz (1962, 1989, 1993, 2012). Berkowitz introduced several modifications to this theory, out of which the focus will be placed on two that are relevant to the aim of the paper.

The first modification concerned the presence of aggressive cues as a necessary condition for aggressive behavior (Berkowitz, 1962; 1989). Frustration, according to Berkowitz, is not a sufficient condition for aggressive behavior. Frustration induces a negative emotional reaction, anger, which creates only readiness for aggressive behavior. Successively, such behavior will be manifested only when suitable aggressive cues associated with anger or aggression are present. Thus, frustration is viewed as an aversive event that causes aggression if it is accompanied by negative affect.

The second modification is of recent date and concerns the remodeling of the initial modification and introduction of cognitive factors. This theory was named a

cognitive-neoassociation theory (Berkowitz, 2012). According to this theory, when a provocative event occurs, the negative affect is experienced. A negative affect triggers lower-order associations that trigger fight-or-flight memory networks. Which tendency, i.e. association network, will be triggered depends on various factors, including genetic make-up of the individual, acquired responses, and the situation. If the fight tendency activates more strongly, the individual experiences anger resulting from the awareness of fight-related reactions. Otherwise, if the flight tendency activates more strongly, the individual experiences fear and flight-related reactions. In other words, if a memory network related to aggression is activated, an individual generates a hostile explanation for the triggering situation, which culminates in aggressive behaviors toward the target.

The individual also has access to higher-order cognitive processing regarding the consequences of their action, the intensity of which depends on the circumstances. Such cognitions can lead to increased or decreased aggression by enabling the individual to reassess the situation. It should be noted that higher-order cognitions are not necessary for aggression to occur and are secondary to the experienced affect.

2.6. Learned Social Behavior

Several authorities on aggression (e.g. Bandura, 1973; Buss, 1961; Zillmann, 1988) criticized earlier theories of aggression in which their main attack point was that aggression potentially encompasses various antecedents and not necessarily a single factor such as frustration. Albert Bandura was the most influential proponent of learned social behavior as a framework for understanding aggression.

Bandura was not completely satisfied with the classic behavioristic thesis of trial-and-error processes being responsible for learning behaviors. Although approving of this thesis, his studies of learning in interpersonal contexts suggested that operant conditioning was not enough to account for behavior that had not yet been learned. He suggested that another process is even more crucial – social learning (Bandura, 1973; 1977; 1986). Specifically, the attention was directed to the fact that human beings frequently acquire many new forms of behavior, including patterns of aggression, through observation of the actions and outcomes of others. A large number of empirical data supported his hypothesis. By simply observing the behavior of other persons, children or adults readily acquire novel behavior responses, including aggression. Consequently, aggression is imitated and exposure to the models of imitation is a basic requisite for any kind of model learning. Four factors are necessary for the imitation to take place: attention (to the model of aggressive behavior), retention (encoding of the model's behavior), reproduction (imitating the model), and motivation (optimal reason for imitation). Accordingly, the role of conditioning is not removed, but rather a part of the social learning process.

Despite being heavily supported by empirical data, social learning is criticized (Tedeschi & Felson, 1994) for limiting generalizability outside a laboratory setting

thereby underestimating the relevance and pervasiveness of social context. Furthermore, it is unclear regarding the mechanisms responsible for modeling effect. What type of model achieves what effect, on what kind of individuals, under what circumstances?

Viewing aggression through the lens of learned social behavior opens the possibility of direct modification and reduction via many procedures. Such an approach does not consider human beings as driven toward aggression by in-built internal forces or ever-present external stimuli (e.g. frustrating events or rewarded behavior). The focus is rather placed on social conditions that facilitate such behavior. Aggression can thus be prevented or reduced by altering such conditions. Theoretical frameworks viewing aggression as a learned form of social behavior have been gaining increasing acceptance in recent years, especially because of their empirical support of basic tenets. In contrast to other perspectives, it is also considerably more optimistic when considering the possibility of preventing and controlling aggressive behavior.

Summary: A retrospective overview of the psychological theories of aggression and their historical evolution presented a certain pattern. The first theories focused on biological underpinnings of aggression. The opposite stance within the behavioristic tradition emphasized the environment and the stimulus in the shaping of aggressive behavior. In the midst of opposing frameworks, while trying to reconcile psychoanalytic and behavioristic traditions, emerged frustration-aggression hypothesis, which eventually proved to be limited and simplistic as well. On the other hand, the frustration-aggression hypothesis provided a much-needed impetus for empirical research, which surpassed itself with more advanced and complex theories. The cognitive neo-association and social learning theories were presented which subsume both biological and environmental factors, with the supplement of cognitive and social factors. These contemporary theories provide us with a more comprehensive frame for explaining the complex behavior of human aggression.

Theories presented in previous pages can be grouped in a traditional perspective, within which a scientific venture embodies the search for the truth (Kuhn, 1996). By piecing together little fragments of the truth through numerous empirical experiments, we arrive at a truth about human behavior – in this case, aggressive behavior. Progression of theories, evident in the evolution of psychological theories of aggression, implies that we may be coming closer to this truth.

There is a different way to construe this evolution and progression of theories. In contrast to the traditional perspective, a constructivist perspective adopts a different position (Stojnov, 2011). Instead of piecing together parts of data on a road to truth, the constructivist perspective advocates that a theory is a way of interpreting the data, which is only one of many different ways of looking at the same data. The truth about aggressive behavior is not something that can ever be ascertained. Rather the validity of the theory rests on its fertility to generate further research and practical guidelines it provides. With each new theory of aggression, there is a shift in the framework of interpretation of observational and empirical data, and consequently a shift of pragmatic value of the theory (Kuhn, 1996). Consider the difference between

biological/innate theories and social learning theories about aggression. Within the innate theories about aggression, there were little or no practical guidelines available to affect effectively the reduction of aggression in society. With the social learning theories, we can focus our attention on models for emulation. Finally, a constructivist perspective could offer a perspective on aggressive behavior through some of its theories.

2.7. Personal construct theory

George Kelly (1955, 1969) expounded personal construct theory that aimed at being a comprehensive personality theory, posing radical views on psychology and consequently aggression. The person, in his theory, is always directed toward the future in an active attempt to anticipate the events. With this aim in mind, the person construes, much like a scientist, his theories about the world. These theories are then subjected to experimental evidence and are either validated or invalidated. Validation of such theories proves that the theory is useful in predicting the events, even though it may not necessarily reflect the reality or the truth of the phenomena. Invalidating evidence calls for the reconstruction of theories.

The theories with which the person manages to anticipate events are called constructs, which contain meanings that govern all behavior. The construct encompasses in itself motivations, emotions, and cognition and represents an avenue through which a person can move and act, feel, and reason. By wanting to understand the behavior of the person, we need to know the personality structure (their theory, their construing) that stands at the root of a given behavior. This introduces a paradoxically radical perspective, which focuses on the person and their view, instead of the view from the objective position trying to explain the observed behavior.

Such a stance provides an interesting critique of the traditional view of aggression. In naming any act that is damaging to the other person as aggression, the aggressive motive behind the act is rendered irrelevant. The roots of aggression cannot be understood without discriminating the motive from the damage that is caused. If we want to understand aggression, according to Kelly, we need to understand the actor and not the consequences of the act. This is not to say that the consequences are irrelevant, rather that they belong to other domains such as sociological or moralistic. If we want to understand the psychology behind aggressive behavior, we need to understand the construing, the meaning behind it. Instead of asking, the question of who injured whom, the better question, from the perspective of personal construct theory, is the question of what does the person wants to achieve with the behavior that is construed as aggressive.

Personal construct psychology also recognizes a difference between what could be considered healthy and pathological aggression. Healthy aggression bears more resemblance to initiative and adventuresomeness. The person who is aggressive in such a way is actively elaborating their theories/construing. In this way, the person is experimenting rapidly and turns up a large amount of data. This data may prove to

be invalidating to other people. Consequently, the behavior of this person is labeled as aggressive and anti-social because it is construed by other people as threatening. Consider for a moment introduction of novel knowledge by Galileo to reigning religious dogma of that time (Dawes, 2016). These examples may amount to the invalidation of some core theories/values and threaten the collapse of the status quo. From the perspective of the person being invalidated, this may be construed as a destructive act and intent and equated with hostility. When under threat, healthy aggression and pathological aggression (hostility) become equated.

Hostility cannot be defined as having an anticipated effect on someone within the personal construct theory. Rather, what is at stake in the person's own life is what is of importance. Hostility always involves other people but the damage or injury inflicted upon another person is not the primary goal of the individual, but rather incidental to something more vital that they are trying to achieve. If other people are not behaving the way the person expected, they will be made to behave that way – by any means. Violence may be the means of achieving respectful behavior from your companions and/or other people.

Having this framework in mind, one gets the impression that a broad range of behavior is packed into an everyday term of aggression. Aggressive behavior may be a side consequence of the way of life of an individual. Consider the case of Adolf Eichmann who was part of the Nazi SS and one of the major organizers of the Holocaust who was tried in Jerusalem and whose analysis was provided by Hannah Arendt (1964). Eichmann personally never had anything against the Jews. No sign of mental illness was recorded. Instead, he had a great need of belonging to a group. Not belonging was experienced as insufferable. Accordingly, he did whatever was necessary to uphold that standard. His actions were seen as validating his role of a good bureaucrat following orders within a group. Mass casualties were incidental and not construed as his aim or his responsibility. Such examples would fall under the category of what Arendt would call the “banality of evil”. The lives that are ruined are collateral damage and mostly removed from thoughts.

Destructive intent is only one theme within the broader scope of complex human behavior of aggression. The subjectivist perspective provides us with a different picture of what aggression could contain, and what reasons stand behind aggression. This also points to the direction of necessary education of the incidental consequences to one's action. Becoming more aware of one's anticipations and what one's behavior is aiming at, could result in lowering the amount of suffering the people experience. This also complicates the picture of aggression. Many nuances need to be parsed out that are found in one general term of aggression.

However, personal construct theory offers very little a priori knowledge about aggression. The theory is highly formalistic, which entails that content needs to be generated in the present. Consequently, this theory offers a minimal amount of guidance to action to parents, researchers, society, or others who are trying to understand specific human behavior. The broad, highly abstractive, and formalistic nature is both the benefit and the cost of this theory. This is also the

reason why this theory is most applicable within the psychotherapeutic setting and other approaches dealing primarily with the individual level of analysis.

3. CONCLUSION

In the preceding pages, we have attempted to briefly outline the psychological theories of aggression and the way they progressed over time. It should be noted once more that a detailed and updated description of every theory was not feasible and was not required for the aim of this paper.

Each of the perspectives presented here stands predominantly on certain ground. Freud's psychoanalytic theory and Lorenz's ethological theories were chosen as representatives of constitutional and innate theories of aggression. Aggression was envisioned as biologically rooted behavior, which could be stored and threatened eruption unless modulated. At the other end were behaviorists, advocating for environmentalist causes of aggression. Aggressive behavior was acquired through operant learning, i.e. being positively reinforced. Overcoming the flaws of and trying to reconcile each theory, the frustration-aggression hypothesis sought to provide a more empirically testable theory that was seductive in its simplicity. As with any good scientific theory, it provided evidence of its limitations. Out of critiques of the frustration-aggression hypothesis, social learning theory and cognitive neo-association theory of aggression emerged. Both theories have included, on top of biological and environmental factors, cognitive and social factors participating in the etiology of aggressive behavior.

The aggressive behavior that is the object of scientific study has not changed. Theories explaining the behavior, on the other hand, have changed. Each theoretical framework brings forth a new angle of rearranging the data, which would depend on the aim, serve a different purpose. This is the stance of the constructivist perspective, which functions as a metatheory. In other words, a theory is a useful tool helping us make sense out of the data and helping guide our understanding and behavior. Constructivist perspective on aggression was also offered through personal construct theory.

The main critique directed toward the traditional perspective was that the act alone, without the actor, no matter how scientific, cannot be optimal for analyzing human behavior. The starting point should be the subjective perspective, the perspective of the individual. The question is not why is the person acting aggressively, but rather what is the person trying to achieve with their behavior. Personal construct theory views aggression as either a testament to the audacity of the human spirit (healthy aggression) or a way of distorting the data (pathological aggression). The consequences to the other people are secondary to the primary aims of validation of a person's theories. The many examples of banalities of evil around us would be better understood starting from such a perspective. People who are labeled as aggressors are not being privy to the atrocities they make. All they did was preserve their way of life (Kelly, 1969).

The underlying philosophical aspects of these two perspectives are comparatively different. Traditional psychology assumes objective and essentialist metaphysics, in contrast to subjective and relational metaphysics of the constructivist paradigm. These differences constitute dissimilar frameworks within which different theories about aggression arise. In traditional psychology, the search is directed toward innate characteristics, personality traits that are present in all people, where the differences are reflected only in quantitative aspects. The goal is to grasp the essence of aggression within a person. In constructivist psychology, the search is directed toward relational characteristics, where the differences are reflected in qualitative aspects. The goal is to grasp the structure, which allows for a relational behavior that we label as aggression.

In contrast to saying that aggression exists and that it is evil by itself, the constructivist perspective asserts that the behavior is always present, but the construction of it may differ. If we want to understand the behavior from the perspective of the doer, of the actor, we need to understand the actor, and not the victim of such behavior. This is not to say that the effects of behavior are not morally, socially, or criminologically relevant. It is rather that if we want to understand the psychology of a person whose act is characterized as aggressive, we need to understand what that person is trying to achieve.

REFERENCES

- (1) Arendt, H. (1964). *Eichmann in Jerusalem: a report on the banality of evil*. Rev. and enl. ed. Viking Press.
- (2) Bandura, A. (1973). *Aggression: A Social Learning Analysis*. Prentice-Hall. <http://dx.doi.org/10.2307/1227918>
- (3) Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191–215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- (4) Bandura, A. (1986). *Social foundation of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice-Hall.
- (5) Berkowitz, L. (1962). *Aggression: A social psychological analysis*. McGraw-Hill.
- (6) Berkowitz, L. (1989). Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*, 106, 59-73. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.106.1.59>
- (7) Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*. McGraw-Hill.
- (8) Berkowitz, L. (2012). A cognitive-neoassociation theory of aggression. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (pp. 99–117). Sage Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446249222.n31>
- (9) Buss, A. H. (1961). *The psychology of aggression*. Wiley. <http://dx.doi.org/10.1037/11160-000>
- (10) Dawes, G. W. (2016). *Galileo and the conflict between religion and science*. Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315637723>
- (11) Dollard, J., Doob, L. W., Miller, N. E., Mowrer, O. H., & Sears, R. R. (1939). *Frustration and aggression*. Yale University Press. <http://dx.doi.org/10.1037/10022-000>

- (12) Freud, S. (1915). Instincts and their vicissitudes. In J. Strachey (Ed.), *Complete psychological works of Sigmund Freud* (vol. 14). Hogarth.
- (13) Freud, S. (1920). Beyond the pleasure principle. In J. Strachey (Ed.), *Standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (vol. 18). Hogarth.
- (14) Freud, S. (1933). Why War?. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Volume XXII (1932–1936): New Introductory Lectures on Psycho-Analysis and Other Works, 195–216.
- (15) Fromm, E. (1973). *The anatomy of human destructiveness*. Macmillan.
<http://dx.doi.org/10.1525/9780520949454-044>
- (16) Kelly, G. A. (1955). *The psychology of personal constructs*. New York: Norton (republished by Routledge, 1991). <http://dx.doi.org/10.4324/9780203405987>
- (17) Kelly, G., & Maher, B. A. (1969). *Clinical psychology and personality: The selected papers of George Kelly*. Wiley.
- (18) Kohut, H. (1972). Thoughts on narcissism and narcissistic rage. *The psychoanalytic study of the child*, 27(1), 360–400.
<https://doi.org/10.1080/00797308.1972.11822721>
- (19) Kuhn, T. S. (1996). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226458106.001.0001>
- (20) Lorenz, K. (1966). *On aggression*. New York: Harcourt, Brace, & World.
- (21) Lorenz, K. (1974). *Civilized man's eight deadly sins*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- (22) Miller, N. E. (1941). The frustration-aggression hypothesis. *Psychological Review*, 48(4), 337–342. <https://doi.org/10.1037/h0055861>
- (23) Pedder, J. (1992). Psychoanalytic views of aggression: some theoretical problems. *British journal of medical psychology*, 65(2), 95–106.
<https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1992.tb01690.x>
- (24) Skinner, B. F. (1953). *Science and human behavior*. Macmillan.
- (25) Stojnov, D. (2011). *Od psihologije ličnosti ka psihologiji osoba*. Beograd: Mediterran.
- (26) Tedeschi, J. T., & Felson, R. B. (1994). Violence, aggression, and coercive actions. *American Psychological Association*. <https://doi.org/10.1037/10160-000>
- (27) Zillmann, D. (1988). Cognitionexcitation interdependences in aggressive behavior. *Aggressive Behavior*, 14(1), 51–64. [https://doi.org/10.1002/1098-2337\(1988\)14:1<51::AID-AB2480140107>3.0.CO;2-C](https://doi.org/10.1002/1098-2337(1988)14:1<51::AID-AB2480140107>3.0.CO;2-C)

PSIHOLOŠKE TEORIJE O AGRESIJI

Cilj ovog rada bio je da ukratko izloži glavne teorije agresije. Izbor teorija je delimično odražavao istorijski napredak i rastuću kompleksnost teorija tokom vremena. Predstavljen je kratak pregled sledećih teorijskih perspektiva o agresiji: Frojdova psihoanalitička teorija; Lorencova etološka teorija; bihevioristička teorija; hipoteza frustracije-agresije; kognitivna teorija neoasocijacije; i teorija socijalnog učenja. Navedene teorije pripadaju okviru tradicionalne perspektive, koja polazi od pretpostavke da grupisanjem podataka dobijenih pojedinačnim istraživanjima dolazimo do istine o agresiji. Radikalno drugačija perspektiva ponuđena je kroz konstruktivističku perspektivu, koja tvrdi da je svaka teorija samo jedan od mogućih načina organizovanja podataka. Polazeći od teorije ličnog konstrukta, predložena je drugačija psihološka perspektiva o agresiji.

KLJUČNE REČI: agresija / psihologija, teorija / tradicionalna / konstruktivizam

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 105-122
Pregledni naučni rad
Primljeno: 2. 11. 2021. godine
Prihvaćeno: 22. 11. 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi202123027
UDK: 343.811:616.89-008.441.44

PREVENCIJA SUICIDALNOSTI OSUĐENIH U ZATVORU

Dragica Bogetić*

Prepoznavanje, prevencija i intervencija su deo multifaktorskog pristupa redukciji suicidalnosti osuđenih. U skladu sa tim, prvi cilj rada je da se ukaže na značaj multifaktorskog i multidimenzionalnog modela reagovanja na suicidalnost osuđenih u zatvoru, uvažavajući sledeće segmente: procenu rizika suicidalnosti; nadzor posle prijema i osiguravanje bezbednosti suicidalnog osuđenog; trening zatvorske osoblja; ključne veštine intervenisanja u slučaju pokušaja suicida; preventivnih aktivnosti od strane drugih osuđenih; multisektorske komunikacije, a u cilju prevencije suicida osuđenih. Drugi cilj rada se odnosi na prikaz CAPRA modela kao predlog alata u obuci zatvorske osoblja i u rešavanju problema suicidalnosti osuđenih. U radu se koriste analiza i sinteza teorijskih i empirijskih nalaza kroz proučavanje relevantne literature u različitim naučnim izvorima podataka. Od važnosti za prevenciju suicidalnosti osuđenih jeste osvešćivanje zatvorske uprave i osoblja o naučnim saznanjima iz oblasti prevencije i tretmana suicidalnosti osuđenih, a da bi se donela odluka o najdelotvornijoj intervenciji, potrebno je sveobuhvatno i sistematsko znanje o svim faktorima multidimenzionalnog pristupa preventivnom reagovanju.

KLJUČNE REČI: suicidalnost / osuđeni u zatvoru / multifaktorska prevencija / CAPRA model

* Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju; saradnik u zvanju asistenta. E-mail: dbogetic992@gmail.com

UVOD

Suicid osuđenih je važan socijalni problem, imajući u vidu podatke istraživanja prema kojima je stopa suicida u zatvorima znatno viša od stope osoba istog uzrasta i pola iz opšte populacije (Zhong et al., 2021), što osuđene u zatvoru svrstava u jednu od najosetljivijih grupa kada je u pitanju rizik za izvršenje suicida. Ovakva situacija se najčešće objašnjava “izloženošću osetljivih pojedinaca jako stresnim situacijama” (Blaauw et al., 2005).

Studije koje su se bavile suicidalnošću osuđenih u zatvoru potvrđuju da većina poseduje karakteristike koje su indikativne i za izvršenje suicida u opštoj populaciji (Blaauw et al., 2005). Istraživanja u različitim društvima i zatvorskim sistemima ukazuju da oni osuđeni koji su izvršili suicid imaju mnogo zajedničkih karakteristika (Blaauw et al., 2005). Upravo zbog toga, poznavanje i sposobnost procene faktora rizika jesu početni korak prevencije ovog društvenog problema.

Uvidom u literaturu o suicidalnosti osuđenih, može se zaključiti da su faktori rizika za suicid u zatvoru, jedna od najčešće empirijski istraživanih tema autora koji se bave ovim fenomenom. Danas, postoji konsenzus u vezi sa faktorima koji mogu doprinositi suicidalnosti, te se najčešće posmatra njihova interakcija u različitim nivoima ekosistema osobe. Etiologija suicida u zatvoru se analizira kroz prizmu sadejstva faktora rizika koji egzistiraju u individualnom domenu (socio-demografski, porodični, psihosocijalni, kriminološki, psihijatrijski) i domenu specifičnosti zatvorskog okruženja (institucionalni faktori rizika). Tradicionalno, na temeljima istraženosti faktora rizika iz ovih domena, koncipiraju se i instrumenti za identifikaciju suicidalnog rizika osuđenih (Kaster et al., 2017), koja predstavlja prvu kariku za dalje delovanje u pravcu prevencije.

Prema ocu savremene suicidologije, Edvinu Šnajdmanu (Edwin Shneidman), suicid je preventabilan društveni problem ukoliko se adekvatno osposobimo za identifikaciju faktora i znakova rizika koji ga mogu pratiti: „Suicid nije bizaran i neshvatljiv čin samodestrukcije. Umesto toga, ljudi koriste određenu logiku, način razmišljanja koji ih dovodi do zaključka da je smrt jedino rešenje njihovih problema. Taj stil i način razmišljanja se može lako videti, i postoje koraci koji se mogu preduzeti kako bi se sprečio suicid, samo ako znamo gde da gledamo“ (Shneidman, 1987, str. 58, prema: Hayes, 2013, str. 193).

Prepoznavanje, prevencija i intervencija su deo multidimenzionalnog/multifaktorskog pristupa redukciji suicidalnosti osuđenih (Kaster et al., 2017). U skladu sa tim, cilj rada je dvojak. Prvi cilj rada je da se ukaže na značaj multifaktorskog i multidimenzionalnog modela reagovanja na suicidalnost osuđenih u zatvoru, uvažavajući sledeće segmente: procenu rizika suicidalnosti; nadzor posle prijema i osiguravanje bezbednosti suicidalnog osuđenog; trening zatvorskog osoblja u odgovorima na suicidalnost osuđenih; ključne veštine intervenisanja u slučaju pokušaja suicida; značaj preventive njih aktivnosti od strane drugih osuđenih; značaj

multidimenzionalne i multisektorske komunikacije u cilju prevencije suicida osuđenih. Pored toga, drugi cilj rad se odnosi na prikaz CAPRA modela za rešavanje problema kao predlog alata u obuci zatvorskog osoblja i za rešavanje problema suicidalnosti osuđenih. U radu se koriste analiza i sinteza teorijskih i empirijskih nalaza kroz proučavanje relevantne literature u različitim naučnim izvorima podataka.

MULTIFAKTORSKA PREVENCIJA SUICIDA U ZATVORU

U zatvorskom okruženju, multifaktorski programi prevencije suicidalnosti osuđenih se smatraju efektivnim programima i podrazumevaju skup različitih modela i tehnika koje bi trebalo primeniti nakon prijema osuđenog u ustanovu (Barker et al., 2014).

Profesor na Univerzitetu u Teksasu (Felthous, 1994) je razvio efektivan preventivni program, koji je sadržao sledeće elemente: identifikaciju - pregled osuđenih, psihološku podršku, dijagnozu i tretman, opažanje i uklanjanje opasnih predmeta, postojanje doslednih smernica u instituciji, i hospitalizaciju u slučaju potrebe. U periodu od 1986. do 1994. godine, u instituciji u kojoj se primenjivao (United States, Galveston, County Jail), nije bilo suicida osuđenih (Barker et al., 2014). Zatim, multifaktorski preventivni program koji je pokazao efektivnost u smislu redukcije stope suicida u SAD (sa 23,1 na 100.000 između 1984. i 1992. godine, na 12,4 na 100.000 u 1993. godini) u institucijama u kojima se implementirao (Barker et al., 2014), ukazuje na značaj više faktora (Hayes, 1995): obuka zatvorskog osoblja, skrining modela unosa (procena okolnosti i rizičnih karakteristika sa kojima pojedinac dolazi u instituciju), odgovarajući smeštaj i nadzor suicidalnih osuđenih u zavisnosti od procenjenog suicidalnog rizika (opservacija), procedure intervenisanja i nalaze nakon izvršenog samoubistva. Takođe, kontinuirana procena rizika suicidalnosti i kanali komunikacije koji se odvijaju, prvenstveno sa suicidalnim osuđenim, ali i sa drugim važnim informantima, u ovom procesu zahtevaju pažnju (Hayes, 2017).

U skladu sa tim, u nastavku segmenta o preventivnom delovanju na fenomen suicidalnosti u zatvoru, biće operacionalizovani procesi multifaktorskog preventivnog reagovanja.

Procena rizika suicidalnosti

Prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji, prvi korak u prevenciji suicida jeste procena rizika suicidalnosti osuđenih i razvijanje rizičnog suicidalnog profila (WHO, 2007). Procenu je potrebno izvršiti odmah nakon dolaska osuđenog u zatvor, shodno činjenici da se najveći broj suicida dešava u inicijalnom periodu zatvaranja (Konrad et al., 2007; Slade & Forrester, 2015; WHO, 2007). Međutim, bez obzira na mnoštvo rizičnih faktora koji su dokazano povezani sa suicidalnošću osuđenih, teško je govoriti o prediktorima takvog ponašanja (Hayes, 2011). Važno je uzeti u obzir i da se rizični profili mogu menjati tokom vremena, te procenu rizika suicidalnosti u

službi prevencije shvatiti kao permanentan proces (Konrad et al., 2007), koji počinje pri dolasku u zatvor i traje do napuštanja zatvora (Hayes, 2013). Nakon inicijalne identifikacije, potrebno je skrining obaviti i u sledećim situacijama: nakon dobijanja loših vesti, nakon izolacije, nakon što je osuđeni preživeo bilo koji vid poniženja i nakon dugoročnog boravka u zatvorskoj instituciji (Hayes, 2017).

Procena se može izvršiti pomoću instrumenata koji su napravljeni u skladu sa empirijski dokazanim faktorima rizika suicidalnosti osuđenih (Dezsö et al., 2018), a u cilju jasne distinkcije između osuđenih sa suicidalnim rizikom, i onih bez (Blaauw et al., 2001). Ovi instrumenti procenjuju i statičke (istorijske demografske varijable) i dinamičke faktore rizika (porodične, situacione, itd.) (Konrad et al., 2007: 116).

Jedan od instrumenata za procenu suicidalnog rizika, koji je implementiran u pritvorskoj jedinici u Berlinu (Suicide Risk Screening Instrument - SIRAS), uvažava faktore poput godina starosti, prethodnog pritvora, prethodnog pokušaja samoubistva, samopovređivanja, aktuelnih suicidalnih izjava i aktuelnih pokušaja samoubistva (Dezsö et al., 2018). Suicidalni rizik može biti aktivan (kod onih osuđenih kod kojih postoji aktuelan rizik, i za koje se odmah preduzimaju mere opreza) i pasivan (u prošlosti su postojali pokušaji suicida) (Arboleda-Florez & Holley, 1988).

Znaci da je prisutan pojačan rizik da se izvrši suicid, mogu biti i potvrdni odgovori na sledeće stavke u vezi sa statusom osuđenih (Konrad et al., 2007, str. 116; Hayes, 2011; WHO, 2007):

- Pod dejstvom je psihoaktivnih supstanci ili ima istoriju zloupotrebe psihoaktivnih supstanci.
- Izražava osećanja visokog intenziteta: sramote, krivice i brige zbog trenutne situacije.
- Ispoljava beznadežnost i strah za budućnost, pokazuje znake depresije (plakanje, nedostatak emocija, manjak verbalne ekspresije, teškoće u koncentraciji, promene u apetitu, promene u socijalnom ponašanju). Suicidalnost kod osoba sa depresijom je osam puta češća nego kod onih bez kliničkih znakova depresije (Suicide Prevention Resource Center, 2007; NOMS Agency Board, 2011).
- Ima istoriju tretmana mentalnih poremećaja - 73% žrtava suicida ima istoriju psihijatrijskog tretmana (Knoll, 2010).
- Pati od psihijatrijskih bolesti – priča „sam sa sobom“, ima teškoće u fokusiranju i/ili audio/vizuelne halucinacije (Suicide Prevention Resource Center, 2007).
- Ima jedan ili više pokušaja suicida ili izražava shvatanje da je suicid prihvatljivo rešenje za izlazak iz problema. Najizraženiji faktor rizika suicida jeste jedan ili više prethodnih pokušaja (Hayes, 2011).
- Izražava postojanje suicidalnog plana – porodici, drugim osuđenima...
- Izražava da ima malo unutrašnjih i spoljnih oslonaca podrške;
- Službenik koji ga je doveo u zatvorsku jedinicu izražava mišljenje da je osuđeni suicidalan.

- Nalazi iz druge ustanove sugerišu da postoji suicidalni rizik.

Pored ovoga, potrebno je obratiti pažnju i na trenutne negativne događaje u životu osuđenih koji mogu pojačati rizik suicida (Suicide Prevention Resource Center, 2007) i na simptome povlačenja iz uobičajenih aktivnosti ili od drugih osuđenih koji mogu biti indikativni (Liebling, 2002).

Nadzor posle prijema i osiguravanje bezbednosti suicidalnog osuđenog

Uočavanje indikatora suicidalnosti osuđenih sadrži nekoliko procesa koje je važno dosledno primeniti (Konrad et al., 2007; SZO, 2000):

- Rutinske provere pomoću kojih se mogu percipirati indikatori: suicidalna namera, simptomi mentalnog stanja – plakanje, nesanica, uznemirenost, tromost, nervozan hod (gore-dole), promene raspoloženja, promene navika u jedenju ili spavanju, gubitak interesovanja za odnose, odbijanje da se uzme lek ili zahtevanje da se pojača doza.
- Razgovor sa osuđenim oko kritičnih emocionalnih perioda (ako se desio gubitak člana porodice, razvod), kako bi se identifikovalo osećanje beznada ili samoubilačka namera. Ovo je bitno u trenucima kada mogu delovati situacioni okidači poput: dobijanja loše vesti, raskida, nasilja, transfera u drugi zatvor, disciplinske kazne, izolacije u izolovanim sobama (Liebling, 1999).
- Ohrabrivanje porodice da govori o tome da su očili suicidalnu nameru osuđenog, kao i nadzor tokom poseta kako bi se zapazili eventualni problemi i nesuglasice. Dobra saradnja sa porodicom može pomoći u identifikaciji rizika (NOMS Agency Board, 2011).

U zavisnosti od procenjenog nivoa rizika suicidalnosti, sprovodi se intenzitet dalje opservacije i nadzora, te visoko suicidalni osuđeni treba da budu pod konstantnim nadzorom (aktivan suicidalan rizik) (Konrad et al., 2007). Takođe, oni osuđeni kod kojih je procenjen pasivan suicidalni rizik, treba da budu pod nadzorom, ali slabijeg intenziteta (engl. „close observation“) (Hayes, 2017).

Iako svakom slučaju treba prići na individualizovan način, indikatori poput suicidalnih izjava, ozbiljnih i skorašnjih pokušaja suicida, zahtevaju smeštaj pod konstantan nadzor (NOMS Agency Board, 2011). Pojedinci kod kojih je procenjen visoki suicidalni rizik se mogu smestiti u prostorije za intervencije u krizi, u ćelije koje dele sa drugim osuđenima i trebalo bi da se sprovedu specifične opservacije, te da se ulože naponi u zaštiti osuđenih od spoljašnjih podražaja (Dezső et al., 2018). Ćelija koju suicidalni osuđeni deli sa drugim osuđenim licem nije uvek adekvatna opcija, budući da je pristup nebezbednim elementima povećan, a može se desiti i da osuđeni sa kojim deli ćeliju nije prijateljski naklonjen (Konrad et al., 2007). U tom smislu, predlaže se da suicidalni osuđeni budu u ćelijama sa drugima koji bi bili osposobljeni da im pruže socijalnu podršku, i koji bi obavestili zatvorsko osoblje o njihovom uznemirujućem ponašanju (Felthous, 1994). Fizičko izdvajanje suicidalnog osuđenog od ostalih u izolovane ćelije bi trebalo da se radi samo u

slučajevima kada se ne može primeniti druga strategija, ali se i tada predlaže maksimizacija interakcije osoblja sa osuđenim (Hayes, 2013; NOMS Agency Board, 2011).

Ukoliko se suicidalni osuđeni nalazi u izolovanoj ćeliji, potrebno je osigurati da ne postoje karakteristike fizičke sredine koje pogoduju izvršenju suicida (Suicide Prevention Resource Center, 2007). Npr., potrebno je da ventilacioni otvori nisu izbočeni, da u ćeliji bude krevet sa zaobljenim ivicama i da je osuđeni obučen u odeću koja se ne može iscepiti (Hayes, 2013). Dakle, potrebno je da se isključi pristup svim potencijalno letalnim sredstvima (Konrad et al., 2007). Takođe, preporučuje se potpuna vidljivost i preglednost sa spoljašnje strane, izbegavanje kreveta sa bušnim dnom, strujnih utičnica, bilo koje izbočine za koju se može nešto zakačiti (Hayes, 2017). Ponekad je neophodno smestiti osuđenog u ćeliju sa video nadzorom, ali ova intervencija se ne sme poistovetiti sa supervizijom, niti zameniti interakciju osoblja sa osuđenim (NOMS Agency Board, 2011).

Trening zatvorskog osoblja u odgovorima na suicidalnost osuđenih

Krucijalna komponenta dobro osmišljenog programa prevencije jeste trening zatvorskog osoblja (Cutler et al., 1997). Zatvorsko osoblje mora biti obučeno da prepoznaje simptome i moguće reperkusije mentalnih bolesti (Møller et al., 2007). Preduslov dobro osmišljenog programa prevencije suicidalnosti osuđenih jeste da i nemedicinsko zatvorsko osoblje zna da prepozna znakove mentalnih bolesti, beznadežnosti, stava osuđenog koji govori u pravcu „da neće još dugo biti tu“, i da efektivno odgovori na njih (Hayes et al., 2008). Pored toga, osoblje treba biti obučeno za komunikaciju sa osuđenima i drugim osobljem, da razume demografske, situacione i kulturološke faktore rizika, kao i pravila nadzora suicidalnih osuđenih lica (Kennedy & McKeon, 2004).

Jedan od programa čiji je cilj poboljšanje veština zatvorskog osoblja u proceni i upravljanju rizikom jeste „Program baziran na veštinama upravljanja rizikom“ (Skills-Based Training on Risk Management - STORM) (Hayes et al., 2008). Nalazi pokazuju da ono osoblje koje je prošlo trening veština upravljanja rizikom, ima pozitivnije stavove o programima prevencije suicida osuđenih (National Institute for Health and Care Excellence, 2018). Stoga, kako bi preventivni naponi dali željene rezultate, važno je raditi sa osobljem na negativnim stavovima po pitanju sprovođenja prevencije (recimo, otklanjanje stavova poput: „Ako neko stvarno želi da se ubije, ne može se ništa uraditi povodom toga“) (Hayes, 2013, str. 193).

Program STORM sadrži četiri modula: procena rizika, upravljanje kriznom situacijom, rešavanje problema i prevencija kriznih situacija. Sadržaj programa se obrađuje na sledeći način: osoblje prolazi kroz učenje o mitovima i činjenicama u vezi sa samoubistvom, prolaze video treninge i vežbaju naučene veštine modelom „igranja uloga“ (Hayes et al., 2008). Trening zatvorskog osoblja je nastao sa ciljem osposobljavanja pružanja neophodne socijalne podrške osuđenima i pokazao se kao obećavajući program (Barker et al., 2014).

Ključne veštine intervenisanja

U praktičnom smislu, zatvorsko osoblje treba da bude obučeno za tri ključna koraka intervenisanja u slučaju pokušaja suicida u zatvoru (Hayes, 2011): 1) Za svakog službenika zatvora koji dolazi u rutinski kontakt sa osuđenima je važno da prođe obuku iz prve pomoći – kardiopulmonalne reanimacije, korišćenja opreme za urgentnu pomoć i da se taj trening održava („osvežava“) svake godine (Konrad et al., 2007), jer brzina i osposobljenost službenika za reagovanje ima najvažniju ulogu u spašavanju života. Svaka zatvorska stambena jedinica mora da ima opremu za hitno intervenisanje (Hayes, 2017).

2) Svaki član osoblja treba da proceni i sagleda situaciju kako bi se procenila njena težina, odmah treba da alarmira medicinsko osoblje i ukoliko politika zatvorske ustanove dozvoljava, što pre započne pružanje prve pomoći (Hayes, 2011; Hayes, 2017). Ukoliko je politika ustanove propisala da zatvorski službenik ne sme sam da uđe u ćeliju, potrebno je da se osigura prostor van ćelije, procenjuje situacija i da se pripremi torba sa priborom za spašavanje (komplet za prvu pomoć, maska, štitnik za lice, stabilizator kičme, zavoj za kompresiju odliva krvi, komplet za zaštitu disanja, hirurške rukavice, velike bolničke makaze, džepna maska, defibrilator, alati za ulazak u zatvor i za presecanje užeta) (Suicide Prevention Resource Center, 2007). Potrebno je da se žrtva spusti na pod (koristeći stabilizator kičme ukoliko je žrtva pokušala suicid vešanjem – potrebna je hitna akcija) i da se inicira pružanje prve pomoći kako bi se što pre uspostavilo disanje (Hayes, 2013).

3) Osoblje nikada ne treba da pretpostavlja da je osoba mrtva, već treba da primeni sve mere spašavanja, a medicinsko osoblje je zaduženo da svi alati korisni za spašavanje života budu u provereno funkcionalnom stanju (Hayes, 2011; Hayes, 2017; Suicide Prevention Resource Center, 2007).

Preventivne strategije koje se koriste u zatvorima u velikom segmentu bi trebalo da se fokusiraju na glavne izvore stresa osuđenih, uočavanjem tri ključne oblasti: individualnih vulnerabilnosti osuđenih (poput slabih strategija prevazilaženja, depresivnog stila, naučene bespomoćnosti) kulture zatvorskog osoblja i karakteristika zatvorskog okruženja (Liebling, 1999; Liebling, 2016). Iz ovoga proističe da su glavne preventivne intervencije fokusirane na: tretman i upravljanje psihijatrijskim poremećajima i psihosocijalnim teškoćama osuđenih i promene zatvorskih pravila i okruženja (Marzano et al., 2016). Potrebno je kreirati kulturu zatvora u kojoj se podržavaju i neguju dobri odnosi osuđenih i osoblja (Howells et al., 1999).

U odnosu na psihoterapijske intervencije koje se primenjuju sa osuđenima suicidalnog ponašanja, kognitivno-bihevioralna terapija je pokazala potencijal u tretmanu (Pratt et al., 2016; Pratt et al., 2015). Pilot randomizirana studija je pokazala da kognitivno-bihevioralna terapija ima efekte u tretiranju psihijatrijskih poremećaja i disfunkcija ličnosti osuđenih, te da je polovina onih koji su prošli ovaj vid terapije pokazala poboljšanje u funkcionisanju u odnosu na četvrtinu onih koji su prošli klasičan vid tretmana (Pratt et al., 2015).

U pregledu literature 13 studija, Marcano i saradnici navode, da je jedan od načina prevencije suicida osuđenih ispunjavanje njihove potrebe da budu saslušani, kako od zatvorskog osoblja, tako i od drugih osuđenih (Marzano et al., 2016). Ovaj nalaz može biti u vezi i sa usamljenošću osuđenih, budući da je pronađeno da oni osuđeni koji su postizali više skorove na skalama usamljenosti jesu oni koji su bili depresivniji, imali izraženije osećanje beznadežnosti i pokazivali više indikatora suicidalnog ponašanja (Brown & Day, 2008).

Primećeno je da su visoko vulnerabilni pojedinci manje izloženi stresu u zatvoru ukoliko postoje određeni sredinski pogodujuć faktori, npr. provođenje manje vremena zaključani u ćelijama, kada su zaposleni, kada imaju uredne kontakte sa porodicom (Liebling, 2016), kada pohađaju svrsishodne aktivnosti itd. (Biddle et al., 2018).

Pojedini autori predlažu primenu „Modela životnog puta“ (Seguin et al., 2014) kao jedne od metoda procene rizika suicidalnosti zatvorenika, budući da su pronađeni pojedini negativni životni događaji kao faktori rizika suicidalnosti osuđenih i opšte populacije, poput traumatičnih događaja u detinjstvu (emocionalna deprivacija, samopovređivanje, koji sačinjavaju „teret negativnih životnih okolnosti osuđenih“) (Kaster et al., 2017, str. 93).

Takođe, neke od preporuka za segmente adekvatnijeg preventivnog delovanja na suicid u zatvoru, odnose se i na opšte poboljšanje zatvorskih uslova, a pored obuke za podržavajući pristup zatvorskog osoblja, značila bi pomoć od strane specijalizovanog osoblja za one sa traumama („Trauma informed service“) i psihijatrijskim bolestima, kao i bolji pristup lekovima, adekvatnija podrška nakon stresnih okolnosti i sl. (Biddle et al., 2018; Marzano et al., 2012).

Značaj preventivnih aktivnosti od strane drugih osuđenih (engl. „Peer Focused Prevention Activities“)

Drugi osuđeni mogu imati značajnu ulogu u proceni rizika i prevenciji suicidalnosti (Hall & Gabor, 2004). Začetak ideje prevencije suicida osuđenih od strane onih sa kojima dele iste trenutne životne okolnosti i sličnost situacije u kojoj se nalaze, počiva na shvatanju da će sposobnost razumevanja biti izraženija upravo kod njih, te da će i lakše zadobiti poverenje od onih koji su u visokom suicidalnom riziku (Laishes, 1997).

Ovaj program je prvi put primenjen u Kanadi, uključivao je osuđene volontere koji su prošli kombinovanu obuku tematskih lekcija, diskusija i radionice igranja uloga. Obradene tematske celine su sledeće: koncept prijateljstva, efikasno i aktivno slušanje, neverbalna komunikacija, edukacija o prirodi mentalnih bolesti (npr. šizofrenija, bipolarni poremećaj, depresija), prevencija samoubistva, intervencije u slučaju samoubistva, kao i poznavanje politika i procedure ustanove (Hall & Gabor, 2004). U skladu sa komentarima zatvorskog osoblja i osuđenih, i niže stope suicida za vreme sprovođenja programa, autori zaključuju da ovakav pristup u preventivnom delovanju ima potencijal u redukciji suicidalnosti osuđenih (Hall & Gabor, 2004). Slično, pregled programa zasnovanih na dokazima ukazuje na

njegovu obećavajuću ulogu (Barker et al., 2014). Benefiti ovakve koncepcije programa su, u najmanju ruku, dvodimenzionalni, jer osuđeni koji su obučeni za aktivno slušanje i pružanje podrške drugima, razvijaju empatiju, odgovornost, osetljivost na tuđe probleme, doživljaj korisnosti, stvaranje rezilijentnosti (Dhaliwal & Harrower, 2009).

Značaj multidimenzionalne i multisektorske komunikacije

Postoje tri faze komunikacije koje su podjednako važne u prevenciji suicidalnosti osuđenih (WHO, 2007):

Komunikacija između policijskih i zatvorskih službenika. Ponašanje osuđenih tokom hapšenja i transporta može biti vrlo indikativno, poput znakova visoke uznemirenosti ili iskazivanja da se nalazi u stanju beznađežnosti. Osoba koja je uhapsila/dovezla osuđenog treba da prenese sve informacije od značaja za situaciju osuđenog zatvorskog osoblja, a saznanjima bi pogodio i kontakt sa porodicom osuđenog kako bi se dobile relevantne informacije o potencijalnoj suicidalnoj nameri (Hayes, 2011).

Komunikacija među zatvorskim službenicima (zatvorski službenici, zdravstveno osoblje i osoblje za zaštitu mentalnog zdravlja). Multidisciplinarni timski rad je važan segment efektivnosti preventivnog delovanja, te pravovremena i sveobuhvatna razmena informacija između medicinskog i nemedicinskog zatvorskog osoblja, ne sme da izostane (Hayes, 2011; NOMS Agency Board, 2011). O svim znakovima promena u ponašanju (samopovređivanju, suicidalnoj/homicidalnoj ideaciji, poremećajima spavanja i ishrane, neprijateljskom stavu...), stražar treba da obavesti medicinsko osoblje za mentalno zdravlje (Hayes, 1995). Stražar najčešće dolazi prvi u kontakt sa osuđenim koji je pokušao ili izvršio suicid, a osećanja kojima osoblje opisuje svoje stanje nakon tog događaja su često tuga, krivica, nemoć, frustriranost, osećaj neadekvatnosti (Konrad et al., 2007; Liebling, 2002).

Timaska podrška koja uključuje razumevanje, utehu i podržavajući pristup za osoblje koje je u kontaktu sa suicidalnim osuđenim, ili pod čijom ingerencijom je osuđeni izvršio suicid, je ključna za prevazilaženje njihovog stresa (Marzano et al., 2012). Takođe, osoblje ima potrebu da oseti da se njihov napor i rad vrednuju od menadžmenta institucije, te ovaj odnos oblikuje i interakciju sa osuđenima i sa drugim kolegama (Møller et al., 2007). Teškoće u timskoj komunikaciji osoblja u zatvorima, ispostavljaju se kao zajednički faktor mnogih suicida (Hayes, 2017).

Komunikacija između zatvorskog osoblja i osuđenih sa suicidalnim ponašanjem

Prema percepciji stražarskog osoblja, nedostatak komunikacije predstavlja važan faktor suicidalnosti osuđenih, pored depresivnosti, prijema loših vesti, osećanja krivice, mentalnih bolesti i zatvorskog pritiska (Liebling, 2002). Pravilna komunikacija između osuđenog i zatvorskog službenika zavređuje posebnu pažnju, jer je sposobnost za aktivno slušanje, empatsku komunikaciju i osećaj kad je

potrebno da osigura svoje prisustvo pored osuđenog sa suicidalnim rizikom (Hayes, 2011), od važnosti, kako za identifikaciju rizika, tako i u preveniranju neželjenih ishoda. Osuđeni sa suicidalnim rizikom imaju nisko samoupozdanje (Rivlin et al., 2013; Zhong et al., 2019), željni su prepoznavanja i neosuđivanja, poverenja u njihove sposobnosti i mogućnosti da budu saslušani (Liebling, 2002).

Prepoznavanje znakova upozorenja i adekvatno reagovanje na njih je esencijalno i podjednako važno, kako za medicinsko, tako i za nemedicinsko zatvorsko osoblje (Liebling, 2002; Suicide Prevention Resource Center, 2007). Prema određenim procenama, skoro 60% osuđenih govori o nameri da sebi oduzme život (Daniel, 2006).

Izražavanje suicidalne namere može biti verbalnog „Voleo bih da sam mrtav“ ili „Mojoj porodici bi bilo bolje da mene nema“, ili neverbalnog tipa - u pismima ili drugim putem pisanog izražavanja (Suicide Prevention Resource Center, 2007). Veoma je važno da na ovaj znak upozorenja, zatvorsko osoblje bude obučeno da odgovori na adekvatan način budući da prevenција samopovređivanja i suicidalnosti osuđenih umnogome zavisi od kvaliteta interakcije osoblja i suicidalnog osuđenog (Pannell et al., 2003).

Odluku da se izvrši suicid mogu pojačati stresori iz socijalne sredine, poput konflikata sa osobljem, drugim osuđenima i sa porodicom (Konrad et al., 2007). Važno je znati da nije pogrešno da zatvorski službenik postavi pitanje da li osoba razmišlja o samoubistvu (Konrad et al., 2007), ili da li je žrtva nasilja od strane drugih osuđenih (Liebling, 2002). Potrebno je pristupati pažljivo, ohrabrujuće i sa željom da osuđeni izrazi svoje emocije, čak i ukoliko postoji sumnja da je osuđeni manipulativan (Suicide Prevention Resource Center, 2017).

Postoji set različitih pitanja za koje osoblje treba biti edukovano da postavi u zavisnosti od toga da li se radi o inicijalnoj proceni (npr. „Da li si nekad pomislio da život nije vredan?“), nakon saznanja o suicidalnoj ideaciji (npr. „Šta te je dovelo do takvih misli?“), nakon pokušanog suicida (npr. „Da li možeš da mi opišeš šta se desilo?“) ili nakon ponovljenih suicidalnih ideacija ili pokušaja suicida (npr. „Kada se dogodio tvoj najozbiljniji napad samopovređivanja ili pokušaja suicida?“) (Knoll, 2010).

Ukoliko se pokušaj suicida ili suicid u zatvoru dogodi

O svakom pokušaju samoubistva ili izvršenom suicidu, svi relevantni zvaničnici treba da budu obavešteni putem izveštaja, kao i porodica žrtve, a svo osoblje koje je imalo kontakt sa žrtvom treba da podnese izjavu uključujući i informacije o poznavanju žrtve (Hayes, 2017).

Ukoliko dođe do suicida, zatvorsko osoblje i zdravstveni radnici imaju sledeće dužnosti (Hayes, 2017; Konrad et al., 2007; SZO, 2000; WHO, 2007): da rekonstruišu događaje koji su doveli do samoubistva; da utvrde činioce koji su doprineli smrti osuđenog (pre suicida su bili zanemareni, ili neodgovarajuće obrađeni); da evaluiraju obuke koje je osoblje prošlo; da procene adekvatnost hitne

intervencije; da istaknu sve značajne posledice ovog događaja (u službi unapređenja budućih preventivnih postupaka).

Ukoliko postoje adekvatni resursi u instituciji, preporučljivo je da se izvrši i psihološka obdukcija suicida (Hayes, 2017). Psihološka obdukcija suicida ima ulogu u evaluaciji događaja koji su prethodili suicidu, kako bi se kroz propuste koji su uočeni, unele izmene u preventivnim reakcijama.

Kroz ovaj proces se razmatraju sledeći segmenti (Fagan & White, 2015; National Commission on Correctional Health Care, 2008): faktori koji su doprineli izvršenju suicida, mentalno stanje osuđenih u vreme izvršenja suicida; kroz intervju sa važnim osobama iz okruženja se dobija jasnija slika o okolnostima koji su doprineli suicidu; razmatra se metod izvršenja suicida; obezbeđuje se uočavanje aktuelnog propusta i pruža se mogućnost da se bolje odgovori na potrebe budućih osuđenih sa suicidalnom namerom. Na kraju, identifikuju se nedostaci i propusti u politici sistemskog reagovanja na problem. Ukoliko dođe do neželjenog letalnog ishoda, potrebno je ispraviti brojno stanje osuđenih u instituciji (Hayes, 2017).

CAPRA MODEL ZA REŠAVANJE PROBLEMA

CAPRA – model koncentričnih krugova za rešavanje problema (eng. acronim: C = Clients, A = Acquire/Analyse Information, P = Partnerships, R = Response, A = Assessment of Action), predstavlja deo tzv. „politike orijentisane na problem“ (Scott, 2000). Razvijen je u Kanadi, ranih 90-ih godina od strane kanadske policije („Royal Canadian Mounted Police“), sa ciljem da se poboljša policijski kontakt sa zajednicom, a nakon toga je počeo uspešno da se koristi kao alat u obuci zatvorskog osoblja za rešavanje problema (Sidebottom & Tilley, 2011; Thurman & Jamieson, 2005).

Procesi obuhvaćeni CAPRA modelom su sledeći: identifikovanje postojećih ili potencijalnih problema i povezanih pitanja; održavanje i razvijanje odnosa partnerstva i poverenja među institucijama kako bi se utvrdile prioritetne preventivne oblasti; sticanje i analiziranje relevantnih informacija; razumevanje perspektive klijenta; podsticanje dobijanja povratnih informacija kako bi se evaluiralo urađeno, sagledali propusti i poboljšalo dalje pružanje usluga (United Nations Office on Drugs and Crime, 2013).

Sastavni delovi CAPRA modela mogu biti prikazani u vidu pet koncentričnih krugova u okviru kojih se hronološki posmatrano, nalaze sledeći segmenti:

C (Clients) – Klijenti. Nalaze se u središtu, tj. prvom koncentričnom krugu i odnose se na grupu ili osobu koji mogu biti direktno ili indirektno pogođeni problemom, u zavisnosti od stepena uključenosti u problem. Direktni klijent je osoba sa kojom zatvorsko osoblje ima direktan kontakt i koja je nosilac problema na koji bi ono trebalo da utiče, a indirektni klijenti su osobe koje bi mogle da utiču na poslove koji se obavljaju u vezi sa datom situacijom (United Nations Office on Drugs and Crime, 2013). U ovom segmentu se određuju potrebe, zahtevi i očekivanja koja ima klijent

sa određenim problemom i što se bolje upoznaju klijentove potrebe i interesi, adekvatnija će biti reakcija na problem (Thurman & Jamieson, 2005).

Primer za situaciju relevantnu za potencijalno suicidalnog osuđenog:

Zatvorski službenik je primetio da osuđeni M.N. ima ozbiljne povrede po rukama, pokazuje promene u ponašanju, izbegava učestvovanje u svakodnevним aktivnostima koje je do tada uredno obavljao, nema apetit, a u vreme inicijalnog ispitivanja suicidalnog rizika po dolasku u zatvor, procenjeno je da poseduje pasivni suicidalni rizik. Službenik se priseća da je osuđeni više puta pokušao da započne razgovor sa njim, ali su njegovi pokušaji ostali bezuspešni usled ogromnog obima posla u instituciji u poslednje vreme. Jedna od potreba osuđenog bi mogla da bude želja za razgovorom i potreba da „bude saslušan“.

Direktni klijent: M.N.

Indirektni klijenti: ostali osuđeni, ostalo disciplinsko i medicinsko osoblje, porodica i prijatelji M.N., društvena zajednica ...;

A (Acquire/Analyse Information) – Sticanje i analiza informacija. U ovom segmentu CAPRA modela se odigrava proces učenja o konkretnom problemu, prikupljaju se podaci iz javnih i privatnih izvora, proučava se istorija konkretnog problema, identifikuju se resursi (UNODC, 2013).

Primer za situaciju relevantnu za potencijalno suicidalnog osuđenog:

Zatvorski službenik uči o faktorima rizika (mentalnim bolestima, traumatičnim događajima, socijalnoj izolaciji itd.) za samopovređivanje i suicidalno ponašanje; izučava potencijalne indikatore (saznaje da promene u ponašanju ili trenutna loša vest, iznenadni gubitak, mogu biti relevantni za problem); konsultuje raniju dokumentaciju osuđenog (da je postojao raniji pokušaj suicida pre transporta u sadašnju instituciju); razmatra koje su njegove ingerencije u datoj situaciji (koga sve treba da obavesti o opaženoj situaciji); konsultuje pravilnike institucije, zakone i druge resurse znanja koji bi doprineli potpunijem razumevanju aktuelne situacije.

P (Partnerships) – Partneri. Mogu biti interni i eksterni, dakle, predstavljaju svaku grupu ili pojedinca u ustanovi ili izvan nje, koji mogu doprineti rešenju problema, recimo stručnjaci iz oblasti problema kojim se bavimo kod direktnog klijenta (psihijatri, specijalni pedagozi, socijalni radnici, naučnici ...) (Thurman & Jamieson, 2005).

Primer za situaciju relevantnu za potencijalno suicidalnog osuđenog:

Konsultovanje psihijatra u ustanovi ili psihijatra sa iskustvom rada sa suicidalnim osobama van ustanove; Konsultovanje sa ostalim kolegama, kako bi se podelila briga i razmenila iskustva, a drugo osoblje ukoliko je adekvatno obučeno, pružilo podršku; Konsultovanje profesora i doktora nauka iz oblasti suicidologije o potencijalno efektivnim i obećavajućim modelima prevencije i najbezbednijem načinu pristupa; Konsultovanje osoblja koje je bilo u kontaktu sa osuđenim u prethodnoj instituciji, o njihovom mišljenju o tome šta bi konkretnom osuđenom bilo od pomoći;

R (Response) – U procesu odgovora na problem, važno je postupiti u skladu sa prethodnim analizama koje su sprovedene i naći najbolju strategiju, implementirati je i napraviti nacrt za njenu evaluaciju (United Nations Office on Drugs and Crime, 2013).

Primer za situaciju relevantnu za potencijalno suicidalnog osuđenog: Implementiranje tzv. programa aktivnog slušanja od strane drugog osuđenog (eng. „Listener scheme“) i osvežiti obuku iz komunikacije zatvorskog osoblja sa suicidalnim osuđenim licima (Dhaliwal & Harrower, 2009).

A (Assessment of Action) – Procena. Predstavlja evaluaciju efektivnosti izabranog odgovora, ukazuje na ono što je u odgovoru dobro i na ono što je potrebno modifikovati ili apsolutno promeniti (Thurman & Jamieson, 2005). Pruža odgovor na pitanje „Da li su postignuti očekivani rezultati?“, u smislu eliminacije ili redukcije problema i u kojoj meri. Pored toga, procenjuju se neželjeni rezultati i određuje se potreba dodatnih resursa (United Nations Office on Drugs and Crime, 2013).

Primer za situaciju relevantnu za potencijalno suicidalnog osuđenog:

Suicidalno ponašanje M.N. se značajno redukovalo, na njegovom telu više nisu vidljivi tragovi povreda, sa znatno većim elanom obavlja svoje dnevne aktivnosti i bioritam mu je uredan. Međutim, osuđeni koji je imao ulogu pružanja neposredne podrške i aktivnog slušanja suicidalnog osuđenog (onaj sa kojim deli ćeliju) počeo je da pokazuje znatno više uznemirenosti, anksioznosti i simptoma sagorevanja. Dakle, može se zaključiti da je multidisciplinarni tim prevideo trenutno psihičko stanje osuđenog koji treba da pruži pomoć suicidalnom, te da je potrebno da ima jasnija uputstva koji su mu resursi dostupni kako bi se stres sa kojim se suočava lakše prevazišao. Jedna od potencijalnih poruka za multidisciplinarni tim: Potrebno je izvršiti i procenu mentalnog stanja osuđenog kome se dodeljuje ova uloga.

ZAKLJUČAK

Inicijalna procena faktora rizika (što ne osporava značaj procene tokom celog procesa boravka u instituciji) jeste jedan od najvažnijih koraka u prevenciji zatvorskog suicida, ali još važnija je edukacija osoblja o tome kako prepoznati indikatore i kako na njih što pravilnije reagovati. Procena rizika omogućava i da se donese odluka o konkretnoj intervenciji, odnosno omogućava opravdano opredeljenje za konkretnu aktivnost (Knoll, 2010). Dakle, da bi se donela odluka o najdelotvornijoj intervenciji, prethodno je potrebno sveobuhvatno i sistematsko znanje o svim faktorima multidimenzionalnog pristupa preventivnom reagovanju.

Od važnosti za prevenciju suicidalnosti osuđenih jeste osvešćivanje zatvorske uprave i osoblja o naučnim saznanjima iz oblasti prevencije i tretmana suicidalnosti osuđenih. U tom kontekstu, potrebno je spomenuti interesantne analize grupe autora (Gendreau et al., 2009) koji se kritički osvrću na situaciju po pitanju tretmana u popravnim institucijama, uz akcenat na opasnost upotrebe zdravorazumskih intervencija, naročito onih koje su primenjene bez sistematične analize i bez napora da se ne ugrozi valjanost zaključaka. Da bi tretmani bili

dokazano efektivni, trebalo bi, između ostalog, da prođu kroz statistički metod meta-analize, što, prema autorima, nije čest slučaj. Najgori oblik zdravorazumskog rezonovanja („intuicionizam“, vođen subjektivnim vrednostima i percepcijom problema, često zasnovan na prethodnom individualnom iskustvu) vodi dubokom anti-intelektualizmu. Njime dominiraju nesmotrene generalizacije i princip neupotrebe probablističkih termina, kauzalnost se smatra nekompleksnim odnosom, a doprinos ozbiljnih empirijskih studija sa eksperimentalnim ili kvaziekperimentalnim nacrtom se zanemaruje. Nauka postoji da bi svojim doprinosom pomogla praksi i pozitivno je promenila, a sve ovo može voditi nečemu što bismo mogli nazvati „nadrilekarstvom, šarlatanstvom“ (Gendreau et al., 2009).

U tom smislu, permanentni naponi naučnika i praktičara da svoju profesionalnu viziju obavljaju etično i savesno, uz uzajamno podržavanje i uvažavanje, razmenu iskustava, istraživanje dobrih praksi i pridržavanja njenih pravila, mogu biti od vitalnog značaja za održivost i pozitivne ishode preventivnih programa suicidalnosti osuđenih u zatvoru.

LITERATURA

- (1) Arboleda-Florez, J., & Holley, H. L. (1988). Development of a suicide screening instrument for use in a Remand Centre setting. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 33(7), 595-598. <https://doi.org/10.1177/070674378803300704>
- (2) Barker, E., Kölves, K., & De Leo, D. (2014). Management of suicidal and self-harming behaviors in prisons: systematic literature review of evidence-based activities. *Archives of Suicide Research*, 18(3), 227-240. <https://doi.org/10.1080/13811118.2013.824830>
- (3) Biddle, P., Dyer, W., Hand, R., & Strinati, C. (2018). Reflections on a project to prevent suicide and self-harm among prisoners identified as high risk in two prisons in Northern England. *Health & Justice*, 6(1), 22. <https://doi.org/10.1186/s40352-018-0080-7>
- (4) Blaauw, E., Kerkhof, A. J. F. M., Winkel, F., & Sheridan, L. (2001). Identifying suicide risk in penal institutions in the Netherlands. *The British Journal of Forensic Practice*, 3(4), 22-28. <https://doi.org/10.1108/14636646200100024>
- (5) Blaauw, E., Kerkhof, A. J., & Hayes, L. M. (2005). Demographic, criminal, and psychiatric factors related to inmate suicide. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 35(1), 63-75. <https://doi.org/10.1521/suli.35.1.63.59268>
- (6) Brown, S., & Day, A. (2008). The role of loneliness in prison suicide prevention and management. *Journal of offender rehabilitation*, 47(4), 433-449. <https://doi.org/10.1080/10509670801992459>
- (7) Cutler, J., Bailey, J., & Dexter, P. (1997). Suicide awareness training for prison staff: An evaluation. *Issues in Criminological & Legal Psychology*, 28, 65-69.
- (8) Daniel, A. E. (2006). Preventing suicide in prison: A collaborative responsibility of administrative, custodial, and clinical staff. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 34(2), 165-175.
- (9) Dezsö, D., Konrad, N., Seewald, K., & Opitz-Welke, A. (2018). Implementation of a suicide risk screening instrument in a remand prison service in Berlin. *Frontiers in psychiatry*, 9, 665. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2018.00665>
- (10) Dhaliwal, R., & Harrower, J. (2009). Reducing prisoner vulnerability and providing a means of empowerment: evaluating the impact of a listener scheme on the

- listeners. *The British Journal of Forensic Practice*, 11(3), 35-43.
<https://doi.org/10.1108/14636646200900021>
- (11) Fagan, T., & White, T. (2015). Psychological autopsy or reconstruction. Dostupno na <https://www.ncchc.org/filebin/Resources/Psychological-Autopsy.pdf>.
- (12) Felthous, A. R. (1994). Preventing jailhouse suicides. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 22(4), 477-488.
- (13) Gendreau, P., Smith, P., & Theriault, Y. L. (2009). Chaos theory and correctional treatment: Common sense, correctional quackery, and the law of fartcatchers. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 25(4), 384-396.
<https://doi.org/10.1177/1043986209344552>
- (14) Hall, B., & Gabor, P. (2004). Peer suicide prevention in a prison. *Crisis*, 25(1), 19-26. <https://doi.org/10.1027/0227-5910.25.1.19>
- (15) Hayes, A. J., Shaw, J. J., Lever-Green, G., Parker, D., & Gask, L. (2008). Improvements to suicide prevention training for prison staff in England and Wales. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 38(6), 708-713.
<https://doi.org/10.1521/suli.2008.38.6.708>
- (16) Hayes, L. (1995). Prison suicide: An overview and a guide to prevention. *The prison journal*, 75(4), 431-456. <https://doi.org/10.1027/0227-5910.16.1.9>
- (17) Hayes, L. (2011). Guide to developing and revising suicide prevention protocols within juvenile facilities. Baltimore: National Center on Institutions and Alternatives. Dostupno na <http://www.ncianet.org/wp-content/uploads/2015/05/Guide-to-Developing-an>.
- (18) Hayes, L. (2013). Suicide prevention in correctional facilities: Reflections and next steps. *International journal of law and psychiatry*, 36(3-4), 188-194.
<https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2013.04.010>
- (19) Hayes, L. (2017). *Guide to developing and revising suicide prevention protocols within jails and prisons*. National Center on Institutions and Alternatives.
- (20) Howells, K., Hall, G., & Day, A. (1999). The management of suicide and selfharm in prisons: Recommendations for good practice. *Australian Psychologist*, 34(3), 157-165. <https://doi.org/10.1080/00050069908257449>
- (21) Kaster, T. S., Martin, M. S., & Simpson, A. I. (2017). Preventing Prison Suicide with Life Trajectory-Based Screening. *The journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 45(1), 92-98.
- (22) Kennedy, D. B., & McKeon, R. (2004). Jail/custody suicide: a compendium of suicide prevention standards and resources. Washington, DC: American Association of Suicidology.
- (23) Knoll IV, J. L. (2010). Suicide in correctional settings: Assessment, prevention, and professional liability. *Journal of Correctional Health Care*, 16(3), 188-204.
<https://doi.org/10.1177%2F1078345810366457>
- (24) Konrad, N., Daigle, M. S., Daniel, A. E., Dear, G. E., Frottier, P., Hayes, L. M., Kerkof, A., Liebling, A., & Sarchiapone, M. (2007). Preventing suicide in prisons, Part I: Recommendations from the International Association for Suicide Prevention Task Force on Suicide in Prisons. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 28(3), 113. <https://doi.org/10.1027/0227-5910.28.3.113>
- (25) Laishes, J. (1997). Inmate suicides in the Correctional Service of Canada. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 18(4), 157-162.
<https://doi.org/10.1027/0227-5910.18.4.157>
- (26) Liebling, A. (1999). Prison suicide and prisoner coping. *Crime and Justice*, 26, 283-359. <https://doi.org/10.1086/449299>

- (27) Liebling, A. (2016). *Prison suicide and its prevention*. In: Jewkes, Y., Crewe, B., & Bennett, J. (Eds.). *Handbook on prisons*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315797779>
- (28) Marzano, L., Ciclitira, K., & Adler, J. (2012). The impact of prison staff responses on selfharming behaviours: Prisoners' perspectives. *British journal of clinical psychology*, 51(1), 4-18. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8260.2010.02007.x>
- (29) Marzano, L., Hawton, K., Rivlin, A., Smith, E. N., Piper, M., & Fazel, S. (2016). Prevention of suicidal behavior in prisons. *Crisis*, 37(5), 323-334.
<https://doi.org/10.1027/0227-5910/a000394>
- (30) Møller, L., Gatherer, A., Jürgens, R., Stöver, H., & Nikogosian, H. (2007). *Health in prisons: a WHO guide to the essentials in prison health*. WHO Regional Office Europe. Dostupno na
http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/99018/E90174.pdf
- (31) National Commission on Correctional Health Care (2008). *Procedure in the Event of an Inmate Death*. Dostupno na <https://www.ncchc.org/spotlight-on-the-standards-23-3>.
- (32) National Institute for Health and Care Excellence. (2018). *Preventing suicide in community and custodial settings - Evidence reviews for preventing suicides in custodial and detention settings*. Public Health Internal Guideline Development team. Dostupno na
<https://www.nice.org.uk/guidance/ng105/resources/preventing-suicide-in-community-and-custodial-settings-pdf-66141539632069>.
- (33) NOMS Agency Board. (2011). *Management of prisoners at risk of harm to self, to others and from others (Safer Custody)*. Dostupno na
<https://www.justice.gov.uk/offenders/psis/prison-service-instructions-2011>.
- (34) Pannell, J., Howells, K., & Day, A. (2003). Prison officer's beliefs regarding self-harm in prisoners: an empirical investigation. *International Journal of Forensic Psychology*, 1(1), 103-110.
- (35) Pratt, D., Gooding, P., Awenat, Y., Eccles, S., & Tarrier, N. (2016). Cognitive behavioral suicide prevention for male prisoners: case examples. *Cognitive and behavioral practice*, 23(4), 485-501. <https://doi.org/10.1016/j.cbpra.2015.09.006>
- (36) Pratt, D., Tarrier, N., Dunn, G., Awenat, Y., Shaw, J., Ulph, F., & Gooding, P. (2015). Cognitive-behavioural suicide prevention for male prisoners: A pilot randomized controlled trial. *Psychological medicine*, 45(16), 3441-3451.
<https://doi.org/10.1017/S0033291715001348>
- (37) Rivlin, A., Hawton, K., Marzano, L., & Fazel, S. (2013). Psychosocial characteristics and social networks of suicidal prisoners: towards a model of suicidal behaviour in detention. *PloS one*, 8(7), e68944. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0068944>
- (38) Scott, M. S. (2000). *Problem-oriented policing: Reflections on the first 20 years* (p. 2000). Washington, DC: US Department of Justice, Office of Community Oriented Policing Services. Dostupno na
<https://www.popcenter.org/sites/default/files/library/reading/pdfs/reflections.pdf>
- (39) Seguin, M., Beauchamp, G., Robert, M., DiMambro, M., & Turecki, G. (2014). Developmental model of suicide trajectories. *The British Journal of Psychiatry*, 205(2), 120-126. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.113.139949>
- (40) Sidebottom, A., & Tilley, N. (2011). Improving problem-oriented policing: The need for a new model?. *Crime Prevention and Community Safety*, 13(2), 79-101.
<https://doi.org/10.1057/cpcs.2010.21>
- (41) Slade, K., & Forrester, A. (2015). Shifting the paradigm of prison suicide prevention through enhanced multi-agency integration and cultural change. *The Journal of*

- Forensic Psychiatry & Psychology*, 26(6), 737-758.
<https://doi.org/10.1080/14789949.2015.1062997>
- (42) Suicide Prevention Resource Center. (2007). *What Corrections Professionals Can Do to Prevent Suicide*. Dostupno na
<https://ubhc.rutgers.edu/tlc/docs/suicideAwareness/SPRC/SPRC%20Corrections%20Professionals.pdf>.
- (43) Suicide Prevention Resource Center. (2017). *The Role of Adult Correctional Officers in Preventing Suicide*. Dostupno na
<http://www.sprc.org/sites/default/files/resource-program/CorrectionOfficers.pdf>.
- (44) Svetska zdravstvena organizacija (SZO). (2000). *Prevenција samoubistva: priručnik za službenike zatvora*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje. Dostupno na
https://www.who.int/mental_health/prevention/suicide/resprison_005_Serbian_zatvor.pdf
- (45) Thurman, Q. & Jamieson J. (2005). *Police Problem Solving*. New York: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315721446>
- (46) World Health Organization (WHO). (2007). Preventing suicide in jails and prisons. Geneva: Department of Mental Health and Substance Abuse, WHO. Dostupno na
https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43678/9789241595506_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- (47) Zhong, S., Zhu, X., Graham, M., Guo, H., Chen, Y., Luo, C., Li, Q., Zhou, J., & Wang, X. (2019). Mental health problems, history of drug use and violent offending are associated with increased suicide risk in imprisoned females. *Frontiers in Psychiatry*, 10, 395. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsy.2019.00395>
- (48) Zhong, S., Senior, M., Yu, R., Perry, A., Hawton, K., Shaw, J., & Fazel, S. (2021). Risk factors for suicide in prisons: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet Public Health*, 6(3), e164-e174. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30233-4](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30233-4)

PREVENTION OF SUICIDALITY OF PRISONERS

Recognition, prevention and intervention are part of a multifactorial approach to reducing the suicide of convicts. Accordingly, the first goal of the paper is to point out the importance of a multifactorial and multidimensional model of responding to the suicide of convicts in prison, taking into account the following segments: suicide risk assessment; post-admission supervision and ensuring the safety of the suicidal convict; training of prison staff; key skills of intervention in case of suicide attempt; preventive activities by other convicts; multisectoral communications, in order to prevent the suicide of convicts. The second goal of the paper refers to the presentation of the CAPRA model as a proposal of tools in the training of prison staff and in solving the problem of suicide of convicts. The paper uses the analysis and synthesis of theoretical and empirical findings through the study of relevant literature in various scientific data sources. Of importance for the prevention of suicide of convicts is the awareness of the prison administration and staff about the scientific knowledge in the field of prevention and treatment of suicide of convicts, and in order to decide on the most effective intervention, comprehensive and systematic knowledge of all factors of multidimensional approach to preventive response is needed.

KEY WORDS: *suicidality / convicts in prison / multifactorial prevention / CAPRA model*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 123-125
Prikaz monografije
Primljeno: 5. aprila 2021. godine
Prihvaćeno: 13. aprila 2021. godine

EFEKTI ZATVORA U RESOCIJALIZACIJI OSUĐENIKA

Autorka: Jasmina Igrački

Monografija prati izlaganje efekta zatvora u resocijalizaciji osuđenika kroz sedam poglavlja. Prva tri poglavlja obrađuju istoriju nastanka i razvoja zatvorskih sistema i prikazuje kako klasične tako i moderne sisteme izvršenja krivičnih sankcija, sa osvrtom na zatvore u Srbiji. Preostala četiri poglavlja zalaze i temeljno obrađuju tematiku resocijalizacije osuđenika, vrste tretmana, efekte zatvora kao i pozitivne i negativne efekte. Monografija kombinuje kako teorijske i tako empirijske elemente u prikazu relevantnog pojma resocijalizacije u kontekstu srpskog zatvorskog sistema. Važnost teorijskih elementa se tiče uokviravanja i optimalnijeg predstavljanja, izlaganja i razumevanje pomenute teme. Empirijske elemente čine podaci kojim je testiran navedeni okvir, i koje čine osuđeni prestupnici Kazneno-Popravnog Zavoda u Požarevcu - Zabeli.

Mehanizmi lišavanja slobode kao forma kazne su postojali još od davnina i uvezani su sa počecima ljudske socijalne organizacije. Međutim, kao kazna unutar zakonodavstva, prvi put je uvedena krajem osamnaestog veka u Francuskoj gde su i formirane prve institucije zatvora kakve su nam danas poznate. Kao odgovor na nesistematizovano kažnjavanje koje karakteriše prethodne periode, a podstaknuto usložnjavanjem društvenih interakcija, po prvi put nastaju i sistemi izvršenja kaznenih sankcija. Takvi sistemi se u opštim crtama klasifikuju kao klasični i moderni, i predstavljaju dve grupacije sistema kažnjavanja.

Na jednoj strani se nalaze klasični sistemi koji se baziraju na lišavanju slobode pojedinaca kao način postupanja sa prestupnicima, što istovremeno predstavlja i podstrek prevenciji. Klasični sistemi su se u početku bavili isključivo prostornom organizacijom zatvorskih sistema, sa progresivnim uvođenjem obzira prema humanim i praktičnim aspektima. Klasični sistemi liče na niz pokušaja-i-pogrešaka, gde novi sistemi prisvajaju pozitivne aspekte prethodnih i pokušavaju da uklone negativne. U okviru monografije su kratko prikazani sledeći klasični sistemi: sistem zajedničkog zatvora, pensilvanijski ćelijski sistem, oburnski ćelijski sistem, engleski i irski progresivni sistemi i Makonokijev bodovni sistem.

Na drugoj strani se nalaze moderni sistemi koji počivaju na drugačijim idejama u postupanja s prestupnicima: resocijalizacija treba biti svrha kažnjavanja, kaznu treba prilagoditi pojedincu prema kojima se treba humanije postupati. Kritikovane su

ideje da su zatvori u istoriji najefikasnije ostvarivali funkciju izolacije počinioca iz društva i da to postaje „mesto za disciplinovanje“ koje ne daje rezultate ni u prevenciji kriminaliteta ni u promeni ponašanja prestupnika. To važi kako za kazne tako i za zatvorske sisteme u celini. Skromni efekti kazne zatvora podstakli su na iznalaženje drugih opcija kažnjavanja koje su objedinjene pojmom alternativnih sankcija (npr. medijacija, restitucija, neplaćen rad u zajednici i slično).

Međutim, pokazuje se da su očekivane karakteristike modernih sistema bile previsoke i nerealne. Stanje u srpskim zatvorima reflektuje situaciju u modernim penitencijarnim sistemima. Povrat krivičnim delima je i dalje visok, zatvori su prenatrpani, resocijalizacija je problematična, osuđenička struktura postaje sve složenija, osoblje je često nedovoljno edukovano u radu sa zatvorenicima, a fizička i materijalna situacija u zatvorima daleko je od zavidne.

Sama resocijalizacija obuhvata neke bitne faktore koji su oličeni u kategorizaciji zatvora i klasifikaciji osuđenika. Savremena kategorizacija penitencijarnog sistema polazi od aspekta menadžmenta i psihološkog aspekta, koji je dodatno diferenciran na objektivne i subjektivne kriterijume. Takva kategorizacija je rezultirala formiranju otvorenog, poluotvorenog i zatvorenog sistema zatvora koji predstavlja različiti nivo ozbiljnosti sistema u postupanju prema osuđenima. Pored kategorizacije zatvora, klasifikacije zatvorenika su takođe relevantan faktor sprečavanja „kriminalne infekcije“ i menjanju kriminalnih navika. Takva klasifikacija je uvedena u Srbiji 1998. i sastoji se od tri osnovne kategorije (A, B i B), od kojih svaka poseduje potkategorije (A1, A2, B1, B2, B1 i B2). Motivaciona uloga klasifikacionih sistema daje neznatan napredak u tretmanu, ali je potrebno uzeti u obzir težinu dela osuđenih u KPZ Požarevcu. S druge strane, radna terapija i stepen zadovoljstva radom se pokazuje da pozitivno utiče na resocijalizaciju osuđenika.

Za postupanje prema osuđenim licima na izdržavanju kazne najčešće korišćeni tretmani obuhvataju: vaspitanje i obrazovanje osuđenika, radno angažovanje, organizovanje slobodnog vremena, nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika, i postpenalna pomoć osuđenima. I pored prisutnosti svih vrsti tretmana, rezultati sa terena ukazuju na slab progres i učinak tretmana na resocijalizaciju pojedinaca. Posebno zabrinjavajuće je nedovoljno zastupljeno obrazovanje i radno osposobljavanje kao i postpenalni tretmana odraslih osuđenika. Prema dobijenim rezultatima o stavovima osuđenika, dužina boravka u zatvoru ne utiče značajno na učinjeno krivično delo, odnos prema žrtvi kao i stavu prema kriminalitetu uopšte. Proces napredovanja u procesu realizacije tretmana je vrlo spor, a razlika u statusu osuđenika pri dolasku u zatvor i u vreme ispitivanja gotovo istovetna.

Resocijalizacija na taj način dobija sve više karakter kazne, a manje karakter tretmana koji za cilj ima reintegraciju osuđenika u društvo. Sve veći problemi unutar zatvora, kao i tranzitivni konteksti društva, sve više ograničavaju mogućnosti primene tretmana, istovremeno otvarajući put ka jednostavnijim ophođenjem i to putem kazne. Efekat takve promene je vidljiv kako u Srbiji tako i na globalnom nivou gde se stopa recidivizma kreće oko 60%, struktura osuđenika biva sve složenija, kriminalna dela sve teža, lošim materijalnim, fizičkim i edukativnim uslovima i sličnim poteškoćama.

Glavni doprinos monografije je istaknut empirijskim rezultatima koji ukazuju da zatvori nemaju u značajnoj meri uticaj na korekciju ponašanja prestupnika kao i da izostaju vrste tretmana koji bi na optimalan način uticali na resocijalizaciju zatvorenika. Otuda, monografija predstavlja i svojevrstan prekursor za dalja pitanja mogućnosti zatvorskih sistema da uspešno modifikuju ličnost zatvorenika tokom izdržavanja krivične sankcije, koji oblici tretmana efektivno učestvuju u menjanju navika i stavova osuđenika, i konačno postoje li alternative zatvorskih kazni uzimajući u obzir pozitivne i negativne strane zatvaranja prestupnika.

Monografija takođe predstavlja objedinjen uvodni pristup zatvorskim sistemima, kako njihovoj istoriji tako i o pravnoj regulativi, kao i srpskim krivičnim sistemima. Iscrpno su predstavljene vrste tretmana i načini resocijalizacije. Međutim, glavna ideja monografije postavlja pitanje u kojoj meri smo odmakli od nekadašnjih primera iz istorije kažnjavanja i da li smo postali humaniji u postupanju prema osuđenima. Da li smo se možda od klasičnih, preko modernih, ponovo vratili do klasičnih sistema?

Nikola Drndarević

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 127-129
Prikaz monografije
Primljeno: 5. aprila 2021. godine
Prihvaćeno: 13. aprila 2021. godine

ŽIVOT NA INTERNETU: PRAVO NA PRIVATNOST I *ONLINE* KOMUNIKACIJA

Autorka: Ivana Stepanović

Osnovni okvir monografije jeste proučavanje načina na koji pojedinci u Srbiji koriste informacione tehnologije na svakodnevnom nivou, kako koncipiraju pojam privatnog i koga smatraju odgovornim za svoje pravo na privatnost. Postavlja se i relevantno pitanje kako pronaći ili braniti lične zone privatnosti u javnom prostoru interneta. Zatim, na koje sve načine informacione tehnologije menjaju svakodnevicu njihovih korisnika u Srbiji, a naročito interpersonalne odnose? Materijali korišćeni za istraživanje su dobijeni produbljenim polu-strukturiranim intervjuima, dopunjeni netografijom, odnosno *online* posmatranjem profila društvenih mreža odabranih sagovornika. Istraživanje je obuhvatilo teritoriju Beograda koje je izvedeno u periodu 2015-2019. godine.

Primarni kontekst monografije čini internet, koji sve više prodire i boji svakodnevne interakcije. Otuda, pitanje privatnosti biva pomeren u novi aspekt funkcionisanja – aspekt života na internetu. Privatnost postaje relevantna tema današnjice i biva posebno značajna kada je reč o životu u „društvu nadzora“ ili dobu „post-privatnosti“. Sa eksponencijalnim širenjem digitalnih tehnologija i mogućnošću prikupljanja podataka o pojedincima, mogućnosti zloupotrebe, manipulacije i kriminala takođe rastu. Ključno pitanje tako postaje na koji način privatnost opstaje i kako se redefiniše u eri informacionih tehnologija i „umreženog društva“.

Pravo na privatnost u Srbiji je tema prvog poglavlja, koja se mora razumeti u specifičnom istorijskom kontekstu prethodnog socijalističkog režima i tranzicije, te zahteva koje se pred nju postavljaju pred ulazak u EU. U Srbiji Zakon o zaštiti podataka o ličnosti je u velikoj meri usklađen sa ovom evropskom regulativom, što ukazuje na to da se javne politike privatnosti na ovim prostorima približavaju standardima EU. Međutim, i pored pravne regulative koja je vezana za privatnost koja jeste prisutna u Srbiji, ona je podložna interpretaciji i često podređena pitanjima bezbednosti. Drugim rečima, Srbija postavlja kao prioritet kolektivno na račun individualnih prava. Kada je reč o privatnosti podataka, globalni trend ide u smeru ne da zaštiti tajnost podataka, već da omogući veću kontrolu pojedinaca nad sopstvenim ličnim podacima.

Značaj sveprisutnosti interneta je uočljiv i u neophodnosti toga da se stalno bude *online* i uvek dostupan što postaje utvrđena norma u okruženju. Biti oblikovan internetom istupa u vidu „križe intimnosti u digitalnoj eri“. Kroz mnogobrojne dubinske razgovore sa osobama koje koriste raznovrsne aplikacije za svakodnevnu umreženost, saznajemo mnogo dublji efekat interneta od puke križe intimnosti. Uloga interneta u životima ljudi se promenila, te tako ispitanici navode: „Posedovanje tih uređaja stvara anksioznost, ali si izopšten iz zajednice ako ih nemaš“. Za mnoge biti stalno umrežen nije stvar ličnog izbora nego nametnuta obaveza. Pokušaji nekolicine ljudi da ne budu permanentno *online* nailaze na otpor okoline. Njihovi pokušaji bivaju percipirani kao samoživost, ekscentričnost i „asocijalno“ ponašanje. Većina ispitanika navode da je „zdrav“ balans između interneta i realnog života neophodan za „kvalitetniji život“, ali i da ga je teško napraviti jer zahteva inteligentno i odgovorno korišćenje telefona i računara. Međutim, dominantni stil komunikacije na internetu je „perpetualni kontakt“, što umnogome onemogućava pomenuti zdrav balans.

Treće poglavlje obrađuje transformaciju interpersonalnih odnosa kroz *online* komunikaciju. Prijateljstva, emotivne veze i porodični odnosi se prilagođavaju tehnologijama i menjaju zajedno sa njima. Informacione tehnologije sa sobom donose kako svoje prednosti tako i mane. Na primer kada su online prijateljstva u pitanju, internet briše fizičke granice i omogućava pronalaženje i komunikaciju sa „srodnom dušom“ koja može živeti kilometrima daleko, ali s druge strane neka prijateljstva mogu izgubiti na značaju i postati „tečna, površna i osuđena na propast jer distanca nije nikakva prepreka da se bude u kontaktu, ali ni kontakt nije nikakav razlog da se on ne prekine“.

Tema četvrtog poglavlja jesu društvene mreže i relativizacija podele na privatno i javno. Svakodnevni život se sve više odvija kroz prizmu društvenih mreža, a ono što u tom medijumu određuje navedenu podelu na privatno i javno jesu podešavanja privatnosti. Društvene mreže omogućavaju s jedne strane promociju sebe i svog mišljenja, ali su takođe i produžetak privatnog prostora u kome se odvijaju privatni životi. Iako obuhvataju i ono što bismo obuhvatili pojmovima javnog i privatnog, sama granica postaje nejasna imajući u vidu brojne algoritme koji funkcionišu u pozadini koji usmeravaju akcije i sadržaj na koje su pojedinci upućeni. Jedna od ključnih posledica ovakvih modernih stanja stvari jeste zamena spontane akcije pojedinca karakteristične za grčki polis, normalnim ponašanjem koje nije ništa drugo nego ispunjavanje nekakve društvene norme.

COVID-19 sa sobom donosi novi narativ o socijalnoj, odnosno fizičkoj distanci i novoj normalnosti, te još jednom revidira kategorije privatno i javno, čemu je posvećeno peto poglavlje. Procesi digitalizacije ubrzali su se na globalnom nivou, pa i u Srbiji i utiču na razne aspekte života uključujući i kupovinu, posao, zabavu i druženje. Društveni i privatni životi odvijaju se *online* više nego ikada, u prostoru interneta koji je podložan različitim vidovima nadzora i kršenjima prava na privatnost. Nadzor je tokom pandemije COVID-19 u samom centru pažnje. Tehnologija se, međutim, ne pojavljuje samo kao sredstvo za nadzor i organizovanje sloboda, već je i alat kojim se na različite načine ublažavaju posledice pandemije. Internet omogućava različite interakcije između ljudi, opstanak tržišta, širenje

informacija o virusu pa posledično i očuvanje zdravlja. Kao posledica toga, primarna funkcija javnih prostora se ukida jer se javni događaji i socijalni život preseljavaju na društvene mreže i online platforme, a u fizičkim prostorima koji su napušteni ili polunapušteni svako dobija pravo na jedan novi, pokretni privatni prostor. Međutim, neko lakše neko teže osmišljava novonastalu situaciju i potrebe adaptacije.

Šesto poglavlje sumira glavne zaključke istraživanja koje se odnose na privatnost i načina na koji nova podešavanja privatnosti utiču na raspodelu kategorija privatno i javno. Koncept podešavanja privatnosti svoju žižu primene ima u društvenim mrežama koji omogućava svakom pojedincu da odluči šta će kategorisati kao privatno ili javno, pri čemu treba uzeti u obzir da ova podela ne može biti shvaćena striktno, već samo relativno. Socijalna ili fizička distanca danas dobija konotaciju privatnog prostora koji je pojedincima zagarantovan u kontekstu epidemije i vanrednom stanju. Međutim, zbog pandemije mnoga ljudska prava bivaju ugrožena, uključujući i slobodu kretanja i pravo na privatnost podataka. Dobar primer straha od ugroženosti ljudskih prava se može videti u teorijama zavere koje su prisutni na globalnom nivou koji oslikavaju strah od tajnog projekta masovne kontrole uz pomoć tehnologija.

Kakvo je onda pravo privatnosti podataka u današnjem savremenom svetu? Privatnost podataka ne znači potpunu tajnost digitalnih informacija, već samo delimičnu transparentnost. A ova delimična ili kontekstualna transparentnost je zapravo nova definicija privatnosti koja funkcioniše kao barijera koja se, u zavisnosti od okolnosti može postaviti ali i ukloniti. Koristiti internet svakodnevno postaje imperativ da bi se održavali privatni i poslovni kontakti, razmenjivale informacije i živelo u koraku sa vremenom. Ali to istovremeno znači neprekidno ostavljati za sobom digitalne tragove. Paradoksalno, ideja o tome da njihovi privatni podaci jesu ustvari javna svojina biva zanemarena kroz utešne misli o tome da su njihovi životi nezanimljivi i da nisu meta nadzora jer nemaju šta da kriju. Upravo izostajanje direktne vidljivosti nadzora, prosečan čovek se nada da su i oni nevidljivi tom istom nadzoru. Kod nekih čak izostaje i svest o navedenim tajnom posmatraču.

Navedena monografija predstavlja kritičku analizu sve relevantnijeg pitanja privatnosti i života na internetu, kroz intervjue svakodnevnih korisnika interneta – prosečnog čoveka. Intervju su predstavljeni kroz isečke transkribovanih razgovora koje upotpunjuju i obogaćuju analizu. Takva jedna nova normalnost, nov život, život na internetu postavlja određena pitanja za koje kod nas još nije prisutna dovoljna svest. Tehnologija nas uvlači u jedan tok nad kojim mi kao korisnici nemamo kontrolu niti smo toga svesti izuzev u kratkim ubodima krivice ili ostracizma od okoline kada pokušamo da mu se odupremo. Privatnost posledično biva narušena, a lične informacije pojedinaca se gube u moru „velikih podataka” i algoritama podređenih marketingu ili masovnim nadzorima pružajući pojedinačnom korisniku lažnu sigurnost.

Aleksandra Marković

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 131-135
Prikaz monografije
Primljeno: 5. aprila 2021. godine
Prihvaćeno: 13. aprila 2021. godine

IZAZOVI U POSTPENALNOM PRIHVATU MALOLETNIH UČINILACA KRIVIČNIH DELA U REPUBLICI SRBIJI (NORME, PRAKSA I MERE UNAPREĐENJA)

Autorka: Ivana Stevanović

Krajem 2020. godine, u izdanju Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, iz štampe je izašla monografija *Izazovi u postpenalnom prihvatu maloletnih učinilaca krivičnih dela u Republici Srbiji (norma, praksa i mere unapređenja)* autorke dr Ivane Stevanović, više naučne saradnice i direktorke pomenutog Instituta. Ovo izdanje je privuklo posebnu pažnju svih onih koji se bave problematikom maloletničkog krivičnog pravosuđa, kako zbog aktuelnosti ove teme, tako i zbog toga što se autorka dugi niz godina bavi pravosuđem po meri deteta, ne samo sa naučne strane, već i kao član velikog broja radnih grupa, te kao jedan od predavača u okviru programa *Maloletnici kao učinioci krivičnih dela i maloletna lica oštećena krivičnim delom*, koji Pravosudna akademija sprovodi sa Advokatskom komorom Srbije i drugim komorama koje su u njenom sastavu.

Delu koje je podeljeno u šest celina, prethode *Uvodna razmatranja*, u okviru kojih se ukazuje da su u Republici Srbiji intenzivirani naponi na reformi sistema u ovoj oblasti, sa ciljem njegovog daljeg usklađivanja sa novoustanovljenim evropskim standardima. Kao naročito važna, ističu se *Evropska pravila za maloletne učinioce kojima su izrečene sankcije ili mere*, koja su usvojena od Komiteta ministara Saveta Evrope, kao i *Preporuka* kojom su svim državama članicama Saveta Evrope date smernice za dalji razvoj nacionalnih sistema za postupanje sa decom u sukobu sa zakonom, a kojima su izrečene „sankcije“ ili „mere“. Autorka posebno naglašava značaj koncepta „pravde po meri deteta“, koji je propisan *EU Agendom za prava deteta* iz 2011. godine. Ovaj sistem jemči poštovanje i delotvorno sprovođenje svih prava deteta na najvišem mogućem nivou. Poštujući ustanovljene standarde, autorka na više mesta ukazuje na nužnost poštovanja terminoloških odrednica i značaj razlikovanja maloletničkog, od kriminaliteta punoletnih lica, što dodatno potkrepljuje saznanjima koja su se razvila u okviru drugih disciplina, poput psihologije i sociologije. Pored ovih propisa, posebno su razrađeni principi koji su ustanovljeni *Konvencijom o pravima deteta*, te dodatnim protokolima uz nju. Posebna pažnja je usmerena na značaj prepoznavanja osetljivosti ove grupe učinilaca

i neophodnosti ulaganja dodatnih napora kako bi se obezbedio adekvatan prihvata u zajednicu.

U prvom poglavlju *Maloletničko prestupništvo*, prikazani su statistički podaci o kretanju maloletničkog kriminaliteta u Republici Srbiji, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku. Autorka podseća na ograničenost pravosudnih statistika, ali i na nužnost njihovog sagledavanja, uz napomenu da su na ovom polju neophodna dodatna istraživanja, poput određenih studija o samooptuživanju, poput ISRD3 studije koja je sprovedena u Republici u Srbiji tokom 2013. i 2014. godine, a kojom je, na uzorku od 1.344 ispitanika, učenika osnovnih i srednjih škola, pokazano da maloletnici najčešće vrše imovinska krivična dela. Ovaj podatak se poklapa i sa pravosudnim statistikama. Autorka je analizirala desetogodišnje kretanje kriminaliteta maloletnika, ukazujući da je višegodišnji prosek prijavljenih dela 3.564, pri čemu postoje određene oscilacije i to tako da je od 2010. do 2013. godine zabeležen viši broj u odnosu na prosek, da bi u narednim godinama takav negativan trend bio prekinut. Kao primer, navodi da je u 2018. godini prijavljeno 20.8% manje krivičnih dela, u odnosu na 2017. godinu, kao i 23% manje u odnosu na desetogodišnji prosek. Na osnovu ovog podatka, zaključuje se da postoje određeni pomaci na bolje. Ipak, ukazuje se i na moralnu paniku za koju su zaslužni mediji, koji kreiraju sliku po kojoj se beleži rast broja maloletnih učinilaca krivičnih dela, što ne odgovara stvarnoj slici. Važno je ukazati da autorka maloletnički kriminalitet poredi sa kriminalitetom punoletnih lica, što daje jednu širu sliku o ovoj problematiki. Primera radi, govoreći o polnoj strukturi, navodi podatak po kome je učešće maloletnica u ukupnoj strukturi prijavljenih dela nešto više od 10%, što se ne razlikuje od polne strukture punoletnih učinilaca krivičnih dela. Kada je reč o strukturi krivičnih dela, iako je primetan pad, krivična dela protiv imovine su i dalje najdominantnija. Prema mišljenju autorke, problem je u tome što je umanjeno krivičnih dela protiv imovine, sa jedne strane, kompenzovano uvećanjem broja krivičnih dela protiv života i tela. Kada je reč o krivičnim sankcijama, u posmatranom periodu su najčešće izricane vaspitne mere: mere pojačanog nadzora i mere upozorenja i usmeravanja. Kazna maloletničkog zatvora je najređe izricana krivična sankcija, u desetogodišnjem proseku u svega 0.4% slučajeva, što odgovara principu *ultima ratio* koji je naročito izražen kod ove kategorije učinilaca krivičnih dela.

Pravci reforme sistema maloletničkog pravosuđa u Republici Srbiji, kao druga celina, sa teorijskog aspekta otpočinje analizom koncepta otpornosti, dok se sa praktičnog usmerava na proces evropskih integracija, Poglavlje 23 i Poglavlje 24. U odgovarajućim Izveštajima, sadržane su značajne preporuke koje se odnose i na oblast unapređivanja primene prava deteta u sistemu maloletničkog pravosuđa. Prevedljivo je istaknuta važnost unapređenja pritvorskih jedinica u skladu sa međunarodnim standardima, kao i važnost unapređenja i uspostavljanja posebnih programa koji su prilagođeni deci i mladima. Kao jedan od prepoznatih problema, jeste i veoma nizak nivo svesti dece i mladih o njihovim pravima, kao i o donetim zakonima koji su relevantni u oblasti prava deteta. Autorka daje i osvrt i na Akcioni plan za Poglavlje 23. Govoreći o važećem Zakonu o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica koji je stupio na snagu 2006. godine,

autorka ističe da postoji značajan prostor za njegovo unapređenje, pogotovo imajući u vidu da se jedan broj mera koje je ovaj zakon predvideo još uvek ne realizuje ili se realizuje u nedovoljnoj meri, što se posebno odnosi na meru pojačanog nadzora u drugoj porodici, meru pojačanog nadzora uz dnevni boravak u odgovarajućoj ustanovi za vaspitavanje i obrazovanje maloletnika, kao i na meru upućivanja u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje jer u praksi nisu stvoreni objektivni uslovi za punu primenu ovih zakonskih instituta. Kao najslabija karika u lancu, prepoznat je nedovoljno razvijen sistem reintegracije maloletnika nakon izvršenja zavodskih vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora. Može se reći da je ovo problem koji je vezan za sve kategorije učinilaca, bez obzira na njihovu životnu dob. Autorka smatra da je jedno od rešenja uvođenja niza specijalizovanih programa.

Treće poglavlje, *Izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom sa posebnim osvrtnom na uslovni otpust i postinstitucionalni tretman*, autorka započinje analizom zakonskih i podzakonskih akata koji su od značaja u ovoj materiji i to: Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Krivičnih zakonik, Zakonik o krivičnom postupku, Pravilnik o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza i Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma. Posebno je ukazano na postupak uslovnog otpusta, ali i postinstitucionalni tretman. Autorka analizira i Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, u delu koji se tiče pružanja pomoći licu posle izvršene kazne zatvora i to sa aspekta uslova za izradu programa pomoći i sadržinu programa pomoći, a koji se kao takav ne primenjuje na maloletne učinioce krivičnih dela, već samo na punoletna lica. Stoga, neophodno je stvoriti uslove za povezivanje različitih sistema koji doprinose boljem prihvatu, naročito imajući u vidu da iz vaspitno-popravnog doma, nakon izvršenja, odnosno obustave izvršenja ove zavodske vaspitne mere, izlaze punoletna lica, što bi se moglo postići ili izmenom (dopunom) postojećih propisa ili shodnom primenom odgovarajućih odredbi Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, na maloletne učinioce krivičnih dela.

Pilot analiza postojećeg sistema reintegracije maloletnih prestupnika i prestupnica u Republici Srbiji, četvrto je poglavlje, u kome se polazi od stava da efekti reintegracije bivših prestupnika zavise kako od kvaliteta primenjenih intervencija tokom sprovođenja vaspitne mere, tako i od uspešnosti programa resocijalizacije u koje se oni uključuju po napuštanju institucije. Pored doprinosa pojedinih istraživanja, ukazano je i na Pilot istraživanje potreba maloletnih učinilaca krivičnih dela, kojima je izrečena vaspitna mera upućivanja u vaspitno-popravni dom, koje je sproveo stručni tim Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, uz podršku Misije OEBS u Republici Srbiji. Na osnovu dobijenih rezultata prepoznato je postojanje potrebe za unapređenjem programa resocijalizacije i reintegracije kako bi se postigla harmonizacija sa standardima i kriterijumima zaštite ljudskih prava, a posebno prava deteta koji su predviđeni važećim univerzalnim i evropskim pravnim dokumentima, komparativnim primerima dobre prakse i savremenim naučnim trendovima u oblasti tretmana resocijalizacije i postpenalnog prihvata dece i mladih u sukobu sa zakonom. Važne karike na ovom putu su sistemi socijalne i zdravstvene zaštite, kao i pružanje psiho-socijalne podrške kako maloletnicima, tako i njihovoj

porodici. Bivšeg prestupnika je potrebno osposobiti za uspešan povratak u zajednicu, pri čemu sami programi moraju biti potpomognuti kontinuiranom supervizijom, kao i praćenjem uspešnosti programa.

U petom poglavlju, *Smernice za razvoj programa reintegracije i postpenalne podrške maloletnih učinilaca krivičnih dela*, najpre je ukazano da rezultati pilot istraživanja, kao i neposredni programi koji su do sada sprovedeni u praksi od strane Omladinskog saveta Kruševca, NEOSTART-a (Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć) ili IAN-a (Međunarodna mreža pomoći) udruženja građana, potvrđuju da je neophodno razmotriti mogućnosti primene, modifikacije i domete potencijalnih rešenja, odnosno osmišljavanje formalnog programa reintegracije koji bi najbolje odgovorio na specifične potrebe maloletnika u našoj zemlji. Posebno je ukazano na polnu dimenziju, odnosno posebne potrebe maloletnica. Kao primer dobre prakse, naveden je projekat *Podrška aktivnom uključivanju mladih* koji finansira EU u okviru IPA 2014, a kofinansira Vlada Republike Srbije, koji ima za cilj da obezbedi veću društvenu uključenost mladih u Republici Srbiji, povećanjem zaposlenosti, preko jačanja omladinskih aktivnosti, sticanja radnog iskustva i preduzetničke prakse. U okviru navedenog projekta realizuje se i potprojekat *Podrška maloletnim prestupnicima da se ponovo integrišu u društvo i tržište rada*, kao vid prepoznavanja neophodnosti da se mladima koji su bili u sukobu sa zakonom i na izvršenju mere upućivanja u vaspitno-popravni dom pomogne, i u okviru programa postpenalne podrške omogući povratak u zajednicu i zapošljavanje. Nadalje, autorka se bavi sociološkim aspektima, ukazujući na osnovne karakteristika maloletnika koji napuštaju vaspitno-popravni dom, poput disfunkcionalnosti porodica iz kojih potiču, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Postpenalna podrška je prepoznata kao jedna od najznačajnijih karika, bez koje nema suštinske resocijalizacije i reintegracije u društvo, a na kojoj insistira i Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Govoreći o načelima postpenalne podrške, autorka navodi da ona predstavljaju sisteme znanja, veština i stavova do kojih se došlo putem prakse, ali i razvitkom teorije usmerene na postpenalnu podršku, pri čemu smatra da se prilikom formulisanja principa treba osloniti na znanja koja nam daju specijalna pedagogija, andragogija, pedagogija, psihologija i druge srodne discipline. Na ovom polju, pored porodice, treba pomenuti značaj institucija i udruženja građana, koji bi trebalo da obezbede dobar prihvata.

Poslednje poglavlje, *Podrška maloletnim prestupnicima da se ponovo integrišu u društvo i tržište rada*, predstavlja analizu rezultata istoimenog projekta, čiji je osnovni cilj prepoznavanje neophodnosti da se mladima koji su bili u sukobu sa zakonom i na izvršenju mere upućivanja u vaspitno-popravni dom pomogne i u okviru programa postpenalne podrške omogući povratak u zajednicu i zapošljavanje, kao konačno neposredna podrška bivšim štićenicima da nakon obustave, odnosno izvršenja vaspitne mere, kroz pomoć u zapošljavanju i reintegraciji u društvo, ponovo ne učine krivično delo i time kao recidivisti ponovo uđu u kazneni sistem Republike Srbije. Ovo poglavlje je podeljeno u nekoliko zasebnih celina i to: Pripremne aktivnosti, Prvi kontakt sa štićenikom vaspitno-popravnog doma i kreiranje individualnog plana, Kreiranje plana za postpenalni prihvata, Definisan

zadaci i njihova realizacija u lokalnoj zajednici, Praćenje realizacije postpenalnog plana podrške i dostizanje kratkoročnih ciljeva o Zapošljavanje maloletnica i maloletnika koji napuštaju vaspitno-popravnog dom.

Zaključna razmatranja su ono što u osnovi i predstavlja suštinu samog dela, a to je neophodnost boljeg razumevanja maloletnika kao posebne kategorije učinilaca krivičnih dela. Ono što prožima delo u celini, odnosno svojevrsni zajednički imenilac, jeste da se koncept svrhe kažnjavanja, naročito sa aspekta specijalne prevencije, ne može i ne sme svesti na puko izricanje i izvršenje krivične sankcije, bez obzira što one koje se izriču maloletnicima, predstavljaju *sui generis* mere. Izlaz ka uspešnoj reintegraciji, najpre leži u načinu postupanja sa maloletnicima koji su se našli u sistemu izvršenja, sprovođenju posebnih programa i obuka, dobrom pripremom za otpust, a potom još boljem postpenalnom prihvatu. Ovom pitanju je potrebno posvetiti dužnu pažnju u praksi, budući da neuspeh na ovom polju može značiti uspešan početak građenja kriminalne karijere, što se svakako ne želi postići. Iz ovog kratkog prikaza monografije, može se zaključiti da ista može biti od koristi ne samo naučnim radnicima i praktičarima, već i svima onima koji su zainteresovani da bolje razumeju ovu materiju, što bi doprinelo rušenju određenih barijera i mitova o kriminalitetu maloletnih lica.

Nikola Vujičić

Institut za kriminološka sociološka istraživanja

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 137-139
Prikaz monografije
Primljeno: 5. aprila 2021. godine
Prihvaćeno: 13. aprila 2021. godine

FREEDOM IN THE CIRCLE

Author: Ana Batrićević

Ana Batrićević's monograph *Freedom in the Circle* has been published by the Institute of criminological and sociological research in 2021. The short title of this study invites readers to explore its 200 pages and to discover the symbolic message behind these two concepts. This book is not about conventionally understood freedom – quite the opposite – it is about the experiences of convicted persons in Correctional Institution in Sremska Mitrovica. More precisely, this book is about the experiences of prisoners who embraced the chance to work with abandoned dogs and learn how to take care of them and how to train them. This relationship is mutually beneficial: dogs find a safe home and care inside of prison, while convicts get an opportunity to acquire new skills, together with a formal certificate, as well as new life habits and a sense of responsibility. Last but not the least, both gain faithful company and empathy that is hard to find, both in streets for dogs and inside the penitentiary for convicts.

This new study is only a part of Ana Batrićević's long-term interest and effort to explore, record, and explain alternative methods of prisoners' re-socialization in Serbia. In that light, this monograph is a continuation of her field research published in 2019th study *The Second Chance: Prisoners Work with Dogs in Correctional Institution Sremska Mitrovica*. While this monograph deals with the innovative program in which taking care of dogs and animal training provide re-socialization of prisoners in semi-open parts of the prison, a new study goes one step further into a correctional institution. It sheds light on experiences of implementing this approach on prisoners who serve their sentences in a closed prison regime. Correctional Institution Sremska Mitrovica is pioneering in this field, making the study about this case original and one of its kind.

This monograph is also unique in one more aspect. In addition to a textual description of this particular theme, the book in front of the reader offers him or her a precious opportunity to have a glance at the life of convicts and dogs. This is made possible through a series of documentary photography, capturing deep emotions of both humans and animals in black and white technique. Positive feelings are one of the means for convicts to overcome prison deprivations, and this is one of the three main topics of this book. Second, one is prisoners' education, which can provide

them legal carrier once they serve their sentence. Thirdly, this monograph focuses on the phenomenon of abandonment of pet dogs and ways to alleviate this problem.

Book consists of six chapters that provide both theoretical and factual introduction and context to this study. The seventh chapter makes almost the half of volume of this monograph and contains original empirical data, as well as a description of the applied methodology. After the first chapter that provides introductory remarks, the second chapter, *The Freedom of the Unfree*, tries to define the very concept of freedom, from more colloquial and conventional everyday notions to more elaborate philosophical ones. To do this, the author introduces different dimensions of freedom, describing it from a physical, mental, spiritual, and legal perspective.

In the third chapter titled *Peculiarity of the "Circle" and Difficulties of its Challenges*, the author explains that "Circle" ("Krug" in Serbian) means the closed part of the Correctional Institution Sremska Mitrovica. Furthermore, this regime of serving the prison sentence is analyzed from a legal perspective and in the context of the National Law on the execution of criminal sanctions. This chapter deals with different aspects of open, semi-open, and closed parts of the prison, their security and complex conduct of prisoners admittance, and further procedures, involving different services aiming both to help with re-socialization and to alleviate prison deprivations.

The fourth chapter of the book, *Innovative Programs of Convicted Persons Re-socialization with the Aid of Animals* describes the genesis and core principles of practices aimed at achieving human's physical and mental welfare through interaction with animals. The author also introduces an important classification of different modes of these programs, namely: Animal Assisted (AA) Intervention; AA Therapy; AA Activity; AA Education and AA Coaching. A special sub-chapter is dedicated to prison-based animal programs (PAPs), describing the different forms and results of such programs.

In the fifth chapter, *Re-socialization of Convicted Persons with the Aid of Dogs in High-Level Security Prisons - International Experiences and Examples* author described in detail two similar programs in the USA. The first one, *Violence Prevention through Compassion Education*, is released by the association *Healing Species* in two maximum-security prisons in South Carolina. From the evaluation of this case author draws many important conclusions, especially about psychological processes, which are beneficial for prisoners. The second case, the program *Prison Pup* was implemented by an association *Canine Support Team* in California Institute for Women. In this project, convicted women had an opportunity to train dogs that would later perform tasks of assisting people with different disabilities. Again, conclusions about both individual benefits and the improvement of social relationships in prison are firmly underlined.

The sixth chapter, titled *Correctional Institution in Sremska Mitrovica - The Only Penal Institution with Asylum for Abandoned Dogs* puts special emphasis on the mentioned uniqueness of many aspects of this case study, not only in Serbia but also worldwide. Concretely, CI in Sremska Mitrovica closely cooperates with the municipal communal services and runs a dogs shelter inside the prison walls (which

the municipality is lacking). The author also describes different legal and procedural aspects of this practice. Special parts of this chapter are devoted to the procedures of foster care of dogs from this asylum, and the detailed chronology of the development of this particular form of convicts' engagement in this particular case.

The seventh chapter encompasses both a thorough description of applied methodology and the presentation of collected empirical data. Concerning methods used in different phases of this study, the author skillfully employed the best principles of sociological and anthropological systematic observations, semi-structured interviews, and focus group interviews. Still, the most innovative method, scarcely seen in domestic scientific publications, is documentary photography. The author took special care to explain all advantages and possible uses of photography as both the mean of documentation of social reality, as well as a source of empirical data that can be produced outside of the research process. Nonetheless, photography is also an artistic expression that bears its layers of symbolic meaning which surpasses conventional textual/verbal mediums of communication. Series of black and white photography made by the author during her fieldwork, conducted in the closed area of the prison, which is off-limits for most of the readers, make an integral part of the collected and presented data.

The fact that participants in the interviews are at the same time in the focus of the author's camera, makes this study holistic in a real sense. Seven of them are chosen among prisoners working with the dogs. Their stories are described through categories such as their age, education, marital status, their attitudes toward work and employment, and the crimes they are convicted. The author seeks to express participants' attitudes towards animals, their experiences as participants of this program, the support they receive from their families, their inner emotional dynamics, and their plans for life after the end of the sentence.

As it should be apparent in the end, this book is an interdisciplinary study. It combines legal, sociological, anthropological, physiological, ethical, and philosophical themes. This is the main reason why this monograph will be useful not only for the scientific community and experts in this field but also for more casual readers, as well for journalists, animal welfare, and human rights activists. This book is for all those who want to understand what freedom is, and where it can be found.

Andrej Kubiček

Institute of Criminological and Sociological Research

IN MEMORIAM
PROF. DR MIROSLAV ĐORĐEVIĆ
1926 -2021

Uvek je nezahvalno pisati nekrologe. Čak možda nezahvalnije kada se pišu nekrolozi za nekoga ko je proživeo dug i lep život, kakav je proživeo profesor dr Miroslav Đorđević. Zašto? Pa zato što kad umre neko mlad i još iznenada, onda tuga i emocije, prosto izbiju u prvi plan i nekako se same izliju na papir na kojem se taj nekrolog piše, dok sa druge strane, kada umre čovek u 96. godini, kao što se to desilo sa profesorom Đorđevićem, onda tuga nekako odlazi u drugi plan, a u prvom planu je neka vrsta zadovoljstva što je živeo sa nama, što nas je mnogo čemu podučavao i što je doživeo mnogo toga lepog. Da oženi unuka, da mu taj unuk doktorira na Pravnom fakultetu, da dobije praunuku.

Sve u svemu, nije tuga u prvom planu kada je reč o smrti prof.dr Đorđevića, već je njegova smrt povod da se u zahuktalim vremenima današnjice za trenutak zaustavimo i podsetimo kako je živeo i radio profesor Miroslav Đorđević, čiju će mu sliku od sada gledati u sobi "slavnih", u zbornici Pravnog fakulteta, uvek kada budemo prisustvovali nekoj odbrani neke doktorske teze, kao što je i on januara 1963. godine odbranio svoju doktorsku tezu sa temom: "Krivična odgovornost pravnih lica za privredne prestupe". Đorđević je upravo bio taj koji je uvodio u pravni sistem Jugoslavije, odnosno prvi pisao o temi krivične odgovornosti pravnih lica, a zbog čega je, između ostalog, on bio vrlo uvažavan na teritoriji čitave bivše Jugoslavije.

U tom smislu je profesor Đorđević, držao predavanja na univerzitetima širom Jugoslavije, u Zagrebu, Sarajevu, Skoplju, Banjaluci, Mostaru, Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu i Prištini, ali isto tako i u Parizu, Moskvi, Varšavi, Pragu, Budimpešti, Krakovu, Poznanju i Pečuju.

Profesor Đorđević je, osim što je bio šef katedre za krivično pravo, bio i Dekan Pravnog fakulteta u Beogradu, a bio je aktivan i Udruženju za krivično pravo Jugoslavije, u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja i u Naučnom društvu Srbije. Njegova uloga u radu i razvoju Kopaoničke škole prirodnog prava, tzv. Heksagona prirodnog prava je svakako vrlo značajna. Od samog početka, pa do kraja svog života, bio je vrlo aktivan u radu Kopaoničke škole i kao autor članaka i kao urednik sekcije „pravo na život“.

Možda nije dovoljno poznato, ali profesor Đorđević je studirao i Filozofiju i taman kada se upisao na treću godinu fakulteta, on se bio zaposlio na Pravnom fakultetu u Beogradu. Tada je važilo pravilo da onaj koji je u radnom odnosu, da taj ne može istovremeno i da studira neki drugi fakultet, tako da je Đorđević napustio Filozofski fakultet. Imajući u vidu šta i koliko je postigao kao pravnik i profesor na Pravnom fakultetu, može se reći da je profesor Đorđević učinio pravu stvar. Ali, sa druge strane, studiranje filozofije, njemu je svakako pomoglo da razvije specifičan analitičko-dogmatski pristup izučavanju krivičnog prava, u čemu je bio gotovo nenadmašan.

Bio je predsednik Udruženja za krivično pravo i kriminologiju Srbije, član predsedništva i jedan od osnivača „Jugoslovenskog udruženja za medicinsko pravo“, član redakcije „Anala Pravnog fakulteta u Beogradu“, „Jugoslovenske revije za kriminologiju i krivično pravo“, „Zbornika Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja“, član redakcije „Arhiva za pravne i društvene nauke“, „Opšte enciklopedije prava“, član uređivačkog odbora biblioteke „Klasici jugoslovenskog prava“.

Van fakulteta je bio predsednik Saveznog stručnog saveta za pravosuđe, član Republičkog komiteta za zakonodavstvo SR Srbije, predsednik komisija i radnih grupa za izradu Krivičnog zakona SR Srbije, Zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakona SFRJ, Krivičnog zakonika Srbije, Zakona o privrednim prestupima, Zakona prekršajima itd. To sve govori da je naučni ugled i autoritet profesora Đorđevića bio sasvim nesporan izvan Pravnog fakulteta.

Međutim, njegov ugled i poštovanje koje je uživao na samom fakultetu su bili još i veći. Nije važio za blagog profesora, onog kod kojeg se, kako to studenti vole da kažu, „moglo pasti samo sa stolice“. Procenat prolaznosti, odnosno padanja na ispitima kod njega su bili isti kao i kod drugih profesora krivičnog prava, ali profesor Đorđević nikada nije uvredio nijednog studenta, uvek je imao dovoljno razumevanja i strpljenja sa njima, pa čak i onda kada bi ih obarao na ispit, kada bi im pokazao šta i koliko ne znaju, odnosno šta i koliko još moraju da nauče. Studenti su tu njegovu osobinu cenili. Lepa reč gvozdена vrata otvara, a lepa reč je, kada je u pitanju profesor Đorđević i studenti, bila i u tome da se studenti uopšte nisu ljutili kada bi pali na ispit kod profesora Đorđevića. Imao je strpljenja i razumevanja i za sve druge ljude, pa i za svoje kolege druge profesore, što danas u vremenima ne male (profesorske) sujete nekome može zvučati začuđujuće, ali u dugačkoj i bogatoj karijeri, nije zabeležen slučaj da se sa nekim posvađao ili makar rekao neku grubu reč. Za jedan ljudski život, za jednu profesorsku karijeru to može ponekad biti i značajnije od svih radova koje je napisao, a napisao ih je. Nekoliko udžbenika, nekoliko komentara zakona, preko 170 naučnih članaka i možda pre svega treba istaći njegov praktikum za krivično pravo, koji je bio nezaobilazan ne samo za polaganje ispita iz krivičnog prava, već i za sve one koji su kasnije radili u praksi. Taj praktikum nije bio samo zbornik sudskih odluka iz sudske prakse. Profesor Đorđević je često smišljao različite situacije i onda ih podvrgavao minucioznim analizama.

Možda bi neko od onih koji danas „besomučno“ objavljuju članke i „jure za bodovima“, mogao reći kako broj od 170 članaka i nije baš preveliki, ali, profesor Đorđević se dosledno držao svojih principa: „ne više od tri, eventualno četiri članka godišnje“. To da se ne objavljuju isti radovi dva ili više puta, to da se ne potpisuje pod radove drugih autora – koautora, to je u tim vremenima bilo pravilo od kojeg se nije odstupalo, a naročito ne kada je reč o profesoru Miroslavu Đorđeviću. Zbog toga su se njegovi radovi, članci zaista i čitali i analizirali, što danas i nije baš slučaj kod novih autora, da ne kažemo skribomana. Ja lično se gotovo nikada nisam potpisao ispod imena nekog drugog kolega, koautora i nisam nikada jedan rad u različitim časopisima objavljivao dva ili više puta, pa ipak žao mi je što ga nisam više poslušao da ne pišem više od tri do četiri članka godišnje. Napisao bih svakako manje, ali kvalitetnije. No, takva su vremena danas kada vas pritiskaju sa svih strana da što više

pišete i objavljujete. Verovatno i zbog toga danas više i nema takvih „legendi“ i „asova“ Pravnog fakulteta, kao što su bili Konstantinović, Bartoš, Gams. Jedan od takvih koji će se pamtiti biće svakako i profesor Miroslav Đorđević.

Tih dana kada sam pisao ovaj nekrolog za mog teču, za profesora Đorđevića, potpisivao sam i jedan izveštaj za izbor jedne osobe u najviše naučno-nastavno zvanje. Ponovo sam se podsetio te procedure i zapitao: „Bože šta je to? Sve sami brojevi koji ništa ne znače i ništa ne govore o tome ko je i kakva je ta osoba, je li kvalitetna, je li vredna, je li dobra?“ A jeste i dobra i kvalitetna, ali to se iz izveštaja ne vidi. Sve se danas svodi na broj, na bročane izraze. I kada se upisujete u školu i kada se lečite i kada vam eventualno sude. Od brojki se ne vidi suština nečijeg života, nečije ljudskosti. A za sagledavanje suštine života profesora Đorđevića, možda bi pre svega ovde trebalo imati u vidu nekoliko pouka - poruka u stihu, koje je svom unuku, takođe Miroslavu Đorđeviću, profesor napisao pred kraj života. „Kad si razočaran i kivan na ljude/malo se primiri – dobro će da bude./Ishitreno nemoj nikome da pretiš/niti da se zbog gneva vrlo brzo svetiš./Kako da postupiš baš po pravoj meri,/jutro je mudrije uvek od večeri.“ Te pouke i poruke su nema sumnje dobre, ali osim toga one govore i o čoveku koji ih je napisao. Više nego svi članci koje je napisao, više nego sve funkcije koje je obavljao i više nego ovaj nekrolog koji mu je posvećen.

Dr Jovan Ćirić
Ustavni sud Srbije

RECENZENTI KOJI SU RECENZIRALI RADOVE TOKOM 2021. GODINE

Da recenzije rukopisa ne moraju biti reda radi napisane, blistavo su pokazali svojim očekivano odgovornim naučno-kritičkim vrednovanjem tekstova, recenzenti našeg Časopisa:

Dr Sanja Ćopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Prof. dr Tamara Džamonja-Ignjatović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Prof. dr Vesna Gojković, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu
Prof. dr Jasna Hrnčić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Dr Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Prof. dr Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd
Prof. dr Aleksandar Jugović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu
Dr Milica Kolaković-Bojović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Prof. dr Dag Kolarević, Kriminalističko-policijski univerzitet, Beograd
Prof. dr Dragana Kolarić, Kriminalističko-policijski univerzitet i sudija Ustavnog suda Republike Srbije, Beograd
Dr Leposava Kron, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Doc. dr Marija Maljković, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu
Doc. dr Zorica Milošević, Odeljenje za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Prof. dr Nataša Mrvić Petrović, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd
Dr Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

UREDнице

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Italic)

Primer: **1. Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. Kategorije korisnika

1.1.1. *Žene i deca*

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Ćopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

6. Obavezno priložiti popis literature na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Ukoliko je za referencu dostupan DOI broj, neophodno je navesti u formatu linka (npr. <https://doi.org/10.47152/127442> ili <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>).

Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N. & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i veb strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

TECHNICAL INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CRIMINOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL RESEARCH

1. The article should be up to 20 pages-long with double space. The authors should use Times New Roman font size 12.

2. The first page should include: the title of the paper, the name and surname of the author, abstract (up to 150 words) and 4-5 keywords.

2.1. Right after the surname of the author (on the first page) there should be a footnote with the name of the institution the author is employed at, the title of the author and E-mail address. In the event that the paper is written in collaboration with other authors, these data should be provided for each of the authors.

Example: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2. The abstract should include a clearly stated subject, research goals and the main topics which will be covered in the paper.

3. Headings should be written in the following style:

1. The title of the chapter (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Subtitle 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. *Subtitle 2* (Times New Roman, 12, Italic)

Example: **1. Services Supporting Victims**

1.1. Categories of Users

1.1.1. *Women and Children*

4. Authors should use the **Harvard Citation Style**. The quotation should be followed by the reference in the brackets containing author's surname, the year of publication and the page number.

Example: (Stevanović, 2009: 152).

If there are two or three authors, the surnames should be divided with a comma (example: Knežić, Savić, 2012).

If there are more than three authors, there should be only first author's surname followed by the "et. al" (example: Hawley i dr., 2013).

If two authors have the same surname, name initials should also be included (example: I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

When referencing a secondary source, the reference should include "according to" (example: Ćopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If a single reference contains several books or papers, they should be separated with a point comma. (example: Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). In this case surnames of different authors should be in alphabetical order.

4.1. Footnotes should include only following comments, articles of laws and official gazettes.

4.2. Foreign names should be written with original spelling.

5. If the paper includes images or charts, they should also be referenced. For example (Chart 2).

Captions should be written above the images or charts.

* Dr Jovan Jovanović is assistant professor at the University in Belgrade. E-mail: jovan@primer.net

Example: **Chart 1.** Gender structure of victimisation

6. It is obligatory to supply a list of references or bibliography at the end of the paper. It should include all the quoted references in the alphabetical order of surnames. If a DOI number is available, this information should be provided as a link (e.g. <https://doi.org/10.47152/127442> or <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>).

A bibliography unit should include:

For books: author's surname, the name initial, the year of publication in the brackets, the title of the book (in italics), the location of publishing, the name of the publisher.

Example: Milutinović, M. (1977) *Penology*. Belgrade: Savremena administracija.

For book chapters: author's surname, the name initial, year of publication in the brackets, the name of the chapter, in: editor's name initial, editor's surname, eds. (in the brackets), the book title (in italics), the location of the publication, the name of the publisher, first and last page of the chapter.

Example: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

For articles in magazines: author's surname, name initial, year of publication in the brackets, the name of the article (in italics), volume (in italics), the number of the magazine in the brackets and first and last page number.

Example: Ivanović, M. (2015) Drugs, Art, Crime. *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research*, 34(4), pp. 193-202.

For documents downloaded from the internet: web page, date of access.

Example: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, accessed on 5.10.2012

The name of the author and the title of the article can be written before copy/pasting the web page. In this case before the web address there should be added: "available at:"

For laws: the source or publication where the law was published should be added after the name of the law.

Example: Law on Criminal Proceedings, Official Gazette RS, No.58/04.

For reports from scientific conferences: surname, name initial, year in the brackets, the title, the title of the conference (in italics), page number in the book of abstracts in the brackets, the location of publication, publisher.

Example: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Legal Protection of Children in Serbia. *First Annual Conference of the Victimology Society of Serbia – The Rights of Victims and EU* (pp. 87-102). Belgrade: Victimology Society of Serbia.

For newspaper articles: surname, name initial, year of publication and the date in the brackets, the title of the article, the name of the newspaper, page number.

Example: Jovanović, A. (2012, December 5th) Plagiarising Scientific Papers, Blic, p. 5.

The author can also reference a web edition of a newspaper and in this case the reference should include "available at" followed by the web address and the access date.

Additional remark: The list of references must not contain units which are not quoted in the paper and must contain all the units which are quotes including laws, reports and web pages (web pages should be under the section *Online Sources* within bibliography).

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za
kriminološkai sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306